

Абдумутал Қамбаров,
Султонбек Маннопов,
Мавлуда Нажметдинова

ЎЗБЕК САНЪАТИ ТАРИХИ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**Абдумутал ҚАМБАРОВ,
Султонбек МАННОПОВ,
Мавлуда НАЖМЕТДИНОВА**

ЎЗБЕК САНЪАТИ ТАРИХИ

(Ўқув-услубий қўлланма)

“Фарғона” нашриёти,
2021 йил

УЎК: 7.03(575.1)

КБК: 85(5Ў)_Г

Қ 19

Фарғона давлат университети Илмий кенгашининг 2020 йил 8 шондаги 10-сонли йиғилиш қарори билан нашрга тавсия этилган.

Масъул муҳаррир:

Дилафрўз Юлдашева, филология фанлари номзоди, доцент.

Тақризчилар:

**Рустам Абдуллаев, Ўзбекистон бастакорлар уюшмаси
раиси, Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби, профессор;**

Имяминжон Қирғизов, педагогика фанлари номзоди, доцент.

А.Қамбаров, С.Маннопов, М.Нажметдинова

Қ19 ЎЗБЕК САНЪАТИ ТАРИХИ: ўқув-услубий қўлланма; услубий нашр; кирилл ёзувида; А.Қамбаров ва бошқ. – Фарғона: “Фарғона” нашриёти, 2021. – 180 бет.

Мазкур ўқув-услубий қўлланмада ўзбек санъати тарихи йўналишлари, жумладан, тасвирий санъат, ўзбек халқ томоши санъати, ўзбек мусиқа санъати, анъанавий ижрочилик санъати, миллий мақом санъати, ўзбек театр санъати, ўзбек рақс санъати, фольклор санъати, кино санъати ва уларнинг турлари, жанрлари таҳлил қилинади ҳамда ёритиб берилади.

ISBN: 978-9943-6377-5-7

©А.Қамбаров ва бошқ. – 2021

© “Фарғона” нашриёти – 2021

МУҚАДДИМА

Ҳар бир халқ яратган маданият тарихининг мазмун-моҳияти ва кўлами унинг маданияти ва санъатининг ривожланиш жараёнлари билан белгиланади. Жаҳон халқлари санъати босиб ўтган йўлларга назар солсак, тарих каъридан бугунги кунгача етиб келган, ҳозирги даврда ҳам ўсиб-ўзгариб, янги-янги тамойилларга эга бўлиб бораётган умумбашарий санъатнинг барча йўналишларига мансуб ғоят хилма-хил изланишлар кўз ўнгимизда намоён бўлади. Санъат тарихи – миллий ва умуминсоний қадриятлар тарихи ҳамдир. Қадимшунос ва археолог олимларимизнинг бетиним изланишлари натижасида топилган ва ҳозирги кунларимизга қадар етиб келган турли маданий ёдгорликлар, осори-атикалар, шунингдек, улуғ алломаларимизнинг бой мероси, қимматбаҳо битиклари халқимизнинг маданият ва санъати тарихини ўрганишда дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, бу борада олиб борилаётган илмий изланишлар ҳар қачонгидан кўра ҳам муҳим ва долзарбдир, негаки бугунги кунда замон эврилди, яқин ўтган йиллардан бошлаб кўз ўнгимизда янги Ўзбекистон қад ростлай бошлади, бошқача айтганда, тарихга муносабат тубдан ўзгарди. Шу жиҳатдан, илмпарвар ва санъатсевар халқимизни янги-янги манбалар билан тизимли таништириш, илмий тадқиқотларни ҳар жиҳатдан мақсадли ва изчил олиб бориш, уларни жаҳон маданияти кесимида таҳлил қилиш изланувчан олимларимиз зиммасига катта масъулият юклаётгани табиийдир.

Жаҳон халқлари маданиятининг ажралмас қисми бўлган ўзбек халқи санъати тарихи ҳам қадимги даврга бориб тақалади. Мазкур ўқув кўлланмада санъатнинг барча йўналишлари, жумладан

тавирий санъат, халқимизнинг томоша санъати, мусиқа санъати, ўрта асрлардан бугунги кунгача ривожланиш йўлларини босиб келаётган миллий мақом санъати, унинг анъанавий ижрочилиги, ўз ажойиб тарихига эга бўлган театр санъати, миллий санъатимизнинг таркибий қисмларини ташкил этувчи рақс, фольклор, кино санъати тарихи ва ривожланиш жараёнларини ёритишга ҳаракат қилинган. Юқорида номлари санаб ўтилган барча санъат йўналишларининг турлари, уларга мансуб жанрлар алоҳида таҳлил қилиниб, илмий асосда ёритиб берилган. Ушбу маълумотлардан талабалар, санъат тарихи билан шуғулланувчи мустақил изланувчилар етарли даражада фойдаланишлари мумкин.

Санъатнинг жонлантирувчи илҳомбахш кучи, назариясини яратишга замин тайёрловчилар, маълумки, унинг маҳоратли ижрочиларидир. Турли тарихий даврларда ўз даврининг етук, зукко кишилари бўлган алломаи замонлар санъатнинг инжа назариясини ишлаб чиққан бўлсалар, улуғ устозларимиз ўзларининг ҳайратомуз амалий ижролари орқали янги-янги асарлар яратишиб, уларнинг сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиб, тинимсиз равишда сайқал бериб борганлар. Қайси йўналишда бўлишидан қатъий назар, устоз мақомига етишган моҳир ижрочилар ўз ижролари билан ноёб санъат намуналарини яратганлар ва халқ орасида катта шуҳрат қозониб, минглаб томошабин ва тингловчилар қалбига неқбинлик ва эзгулик уруғини сочганлар.

Ўқув қўлланма муаллифлари ўзбек халқи санъати тарихини кенг қўламда тадқиқ этиш мақсадида юқорида тилга олинган йўналишларни алоҳида таҳлил қилиш йўлидан боришни лозим кўришган ва озми-кўпми муваффақиятга эришганлар деб ўйлайман. Жумладан, ўзбек санъати тарихида марказий ўринлардан бирини эгаллаган мусиқа санъатини кенг қўламда ўрганилиш лозимлиги бежиз таъкидланмаган. Чунки бу санъат йўналишиўзининг ғоят қадимийлиги, босиб ўтган тарихий босқичлари, бой анъаналари билан чиндан-да кенг қамровли тадқиқотларга арзигулиқдир.

Туркий қавмлар вужудга келтирган, хусусан, ўзбек халқи яратган мумтоз мусиқа санъатини ўрганишда мақом санъатининг

тутган мавқеи алоҳида аҳамият касб этиши ажабланарли эмас. Маълумки, мақомлар асрлар оша ўзининг мураккаб сайқалланиш жараёнларини бошдан кечирди ва фидойи, ҳиммати баланд муסיқашунослар меҳнати туфайли мустақиллигимизнинг бугунги кунларигача эсон-омон етиб келди. Яқин ўтмишда мустабид сиёсат томонидан мақомларнинг бўйнига “эскилик саркити”, “диний мазмунга эга” деганга ўхшаш бемаъни ёрлиқлар осилгани бугунги кун талабларига кулгили ҳолат бўлиши мумкин. Дадил айтиш зарурки, кейинги чорак аср мобайнида мақомлар янгича ривожланиш палласига қадам қўйди.

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 17 ноябрдаги “Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3391 сонли қарори асосида ўзбек миллий мақом санъати марказининг ташкил этилиши миллий муסיқамизни ривожлантириш соҳасидаги тарихий ҳодисалардандир. Умрбокий, бебаҳо хазинанинг маданий меросимизда яна ўзининг юксак мартабасига эга бўлиши халқимизнинг бахти деб эътироф этиш мумкин. Чунки мақом – миллат ва халқ бошдан кечирган юксалишу инкирозлар, қувончу аламлар, музаффарият ва мағлубиятлар ҳақида ҳикоя қилувчи муסיқий эпопеядир. Шу жиҳатдан, кейинги пайтда мақом санъатини ривожлантириш ҳақида қабул қилинган тарихий қарорларнинг эълон қилиниши айни муддао бўлди.

Мумтоз муסיқа санъати ҳақида фикр юритилганда, халқ бастакорлик санъатини алоҳида таъкидлаш зарур бўлади. Чунки ижрочиликнинг барча турлари бастакорлик санъатининг маҳсулидир. Бизнинг фикримизча, ўзбек бастакорлик санъати – ҳали кашф этилмаган хазина, очилмаган кўриқдир. Тасаввур қилиб кўрайлик: кундалик ҳаётимизда “Халқ куйи” деган ёрлиқ билан эълон қилинаётган мумтоз куйлар қанча экан? Таассуфки, уларда халқ даҳоси намоён бўлаётганини кўпинча чуқур идрок эта олмаймиз. Шундай санъаткорлар ҳам бўлганки, улар ўзлари басталаган куйларни намоёйишкорона ўз номлари остида эълон қилишни ортиқча иш деб ҳисоблаганлар. Юксак маҳорат билан басталанган бетакрор куйлар давраларда ижро этиб юраверилган, оқибатда вақт ўтиши билан унинг бастакори номи унутилган ва халқ куйларига

айланган. Бинобарин, халқ номидан эълон қилинаётган ҳар бир куй замирида улуғ санъаткорларнинг меҳнату маҳорати ётибди!

Ўқув қўлланмада ўзбек халқ театр санъати тарихига алоҳида ўрин берилган бўлиб, у халқ томоша санъатининг узвий давоми ва тарихан шаклланган санъат тури сифатида изоҳланган. “Халқ театри” ҳам худди “Халқ куйи” сингари ўзининг бой тарихий манбаларига эгадир. Шуниси характерлики, мамла-катимиз шаҳар ва туманларида халқ театрларининг бири иккинчисининг тақрорий нусхаси бўлмаган ўнлаб кўринишлари мавжуд бўлган. Масалан, Юсуфжон қизиқ театрини олайлик. Марғилон заминидан етишиб чиққан бу театрнинг бош ижрочиси ҳам, корфармони ҳам, бош режиссёри ҳам, постановкачи режиссёри ҳам Юсуфжон қизиқнинг ўзи бўлиб, унинг халқ дарди билан тўлиқ томошаларида Европа театрларига хос бўлган барча муҳим жиҳатлар намоён бўлган. Афсуски, бу сингари халқ театрларининг шаклланиши ҳамда репертуари ҳозиргача алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилган эмас. Маърифат жонкуяри бўлган ҳассос шоир Чўлпон 1936 йилда “Тулистон” журналида эълон қилинган “Қизиқлар” мақоласида айнан ана шу масалага тўхталиб, вақт кутиб турмаслигини, машҳур қизиқларнинг ҳар бири халқ театрларининг намоён бўлиш шакли эканлигини алоҳида уқтирган, тез орада улар халқ хотирасидан ўчиб кетиш хавфи остида эканидан огоҳлантирган эди. Чўлпон даъволарининг тўғри эканлигини вақт исботлади: бугун биз Зокир гов, Матҳолик қизиқ, Марғилонда тарбия топган Сулаймон қори, Усмон қизиқ, андижонлик Ориф гармон, наманганлик Мирзараҳим сурбет, тошкентлик Карим қизиқ, Абдулла фонусчи, Саид Аҳмад аския, кўконлик Ака Бухор, Юнус ва Комил қори, хоразмлик Болта қизиқ, Бобо тўк-тўк, Қурбонбой Шалламаларнинг факат номларини биламиз, холос. Уларнинг ҳаёти ва ижодий тақдири, бой ва ранг-баранг репертуари хусусида эса бизга ҳеч нарса маълум эмас. Кўриниб турибдики, бу йўналишда тадқиқотлар ҳали олдинда.

Ўқув қўлланманинг мазкур фаслида ҳозирги кунда республикамизда фаолият юритаётган театрлар ва ҳар бирвоҳанинг этник нуқтаи назаридан келиб чиқувчи фарқли томонларикўрсатиб

Ўтилган, айни пайтда театр санъатидаги мавжуд жанрларга эътибор қаратилган, халқ театрларининг ривожланиш йўллари, уларнинг миллий маданиятимизда тутган ўрнини кўрсатиб беришга ҳаракат қилинган.

Ўзбек халқининг миллий рақс санъати ҳам ўзининг бой ва ёрқин тарихига эгадир. Биргина мисол: Хоразм воҳасида олиб борилган археологик қазилмалар чоғида топилган деворий суратлар, ноёб осори-атиқалар кўздан кечирилганда, кўхна рақс санъатига оид жуда кўп материаллар борлиги аниқланган. Айниқса, деворларга муҳрланган раққосаларнинг тасвирлари диққатимизни ўзига тортади. Қадимда подшоҳлар саройларида раққос ва раққосалар базмлари тез-тез ташкил этилгани, бинобарин, саройда рақс санъати билан шуғулланувчи махсус тарбиячи ва ходимлар сақлангани ҳақида маълумотлар бор. Маълумки, миллий рақс санъати Хоразм, Бухоро, Фарғона рақс мактаблари асосида ривожланиб келган. Даврлар оша рақс мактабларининг бекиёс ижрочилари ва устозлари етишиб чиққан, улар ўзлари яшаган давр талабларидан келиб чиқиб, бу ноёб санъатга ўз хиссаларини қўшганлар. Айниқса, ўтган асрнинг бошларидан бугунги кунимизгача бўлган даврда рақс санъати, айтишлик, Ўзбекистон халқ артисти Мукаррама Турғунбоева сингари устод раққосалар тимсолида ўзининг нафосату гўзаллиги билан маданият ва санъатимизда янги саҳифалар очгани маълум.

Миллий маданиятимиз ривожига кино санъатининг ўрни ҳам бекиёсдир. Шубҳасиз, бугунги кунларимизни фильмларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ҳолбуки, кино асарлари энг ёш санъат тури ҳисобланиб. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб маданий ҳаётимизга кириб келди. Мазкур санъат йўналиши келажакда муҳим аҳамият касб этиши, у ривожланиш жараёнида ўзининг серкирра тарихини яратиш келаётган санъат эканига ўтган аср бошларидаёқ жадидчилик намояндалари жиддий эътибор қаратганлари бежиз эмас. Абдулла Қодирий 1927 йилда матбуотда эълон қилган “Равот қашқирлари” мақоласида ўзбеклар турмушидан суратга олинган дастлабки “Ажал минораси”, “Муsulмон хотин” сингари фильмларни қаттиқ танқид қилиб, уларга

нисбатан “Равот кашқирлари”ни бирмунча олдинга кетиш деб баҳолаган ва кино санъатини келажакда қандай юксалтириш масалаларига доир фойдали маслаҳатлар берган эди¹. Орадан йиллар ўтиб, тарихий жараёнлар бу соҳада ҳам ўз қаҳрамонлари, яъни фидойи инсонларини яратди, халқ ичидан етук режиссёр ва актёрлар етишиб чиқди, миллий кино санъати шаклланди. Шўролар даврининг 60-70-йилларидан бошлаб кўп қисмли миллий фильмларнинг яратила бошлаши ҳам мамлакатимизда кино санъатининг юксалиб бораётганлигидан далолат беради.

Умуман олганда, ушбу ўқув-услубий қўлланмадан ўрин олган маданиятимиз ва санъатимиз тарихига оид барча маълумотлар маънавий-маърифий ва эстетик тарбия билан шуғулланувчи мутахассисларни, санъат мухлисларини, кўп сонли ўқувчи ва талабаларни бефарқ қолдирмайди, деган умиддамиз.

Набижон Солиев,
филология фанлари номзоди.

¹ Қаранг: А.Қолирий. Кичик асарлар. –Т.: Г.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1969. Б- 189.

1-МАВЗУ: ТАСВИРИЙ САНЪАТ ТАРИХИ, НАЗАРИЯСИ ВА УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Режа:

1. Тасвирий санъат тарихи, назарияси, моҳияти ва мазмуни.
2. Тасвирий санъат тушунчаси, турлари ва уларнинг ўзаро уйғунлиги.
3. Тасвирий санъатнинг баркамол авлод тарбиясидаги аҳамияти.

Таянч сўзлар: графика, ранг-тасвир, ҳайкалтарошлик, меъморчилик, декоратив ва амалий санъат, иллюстрация, плакат, карикатура, этикетка, марка, мрамор, гранит, суяк, цемент, гипс, экслибрис.

Ибтидодий жамоа тузуми инсоният тараққиёти тарихидаги энг қадимий ва узоқ давом этган босқичлардан бири ҳисобланади. Бундан тахминан 1,5 миллион йил аввал шу тараққиёт жараёнида ҳозирги замон одами типи пайдо бўлди, одамлар жамоаси юзага келди. 1 миллион йил аввал эса Африканинڭ шарқий қисмларида, бироз кейинроқ Европа ва Осиёда биринчи тош қуроллари пайдо бўла бошлади, фақат милоддан аввалги 30 минг йилликда биринчи санъат асарлари яратила бошланганлигини археолог олимлар эътироф этадилар. Ибтидодий жамоа тузуми санъати тарихи, одамзод эстетик туйғуларининг пайдо бўлиши ва ривожланишидан бошлаб, ер юзида биринчи давлатларнинг юзага келишигача бўлган даврни ўз ичига олади. Ўрганади ва таҳлил этади.

Олимлар ибтидодий жамоа даври тарихига оид жуда кўп фактик материалларни ўргандилар ва ҳозирги замон фанининг ютуқларини умумлаштириш ҳамда таққослаш асосида илмий маълумотлар олишга эришдилар. Археологик маълумотларга кўра, 30-40 минг йил олдин тасвирий санъатнинг жуда кўп турлари пайдо бўлган. Жумладан, Европа, Осиё ва Африка қитъаларидан топилган ашёвий далиллар шундан далолат берадики, бу даврда одамлар уй вазифасини ўтаган тошлар панаси, ертўлаларнинг

девор ва шипларига суратлар чизганлар, бўртма тасвирлар иш-лашга ҳаракат қилганлар. Улар яшаган манзиллардан топилган меҳнат, ов қуроллари, турли расм ва ҳайкаллар рамзий мазмунга эга бўлган шакллар ибтидоий жамоа тузумида яшаган кишиларнинг эстетик ва фалсафий қарашларини тушунишда муҳим далилий ҳужжатдир.

Юқори палеолит даврида одамлар тош, суяк, шох, лойдан ҳар хил ҳайкалчалар ишлашга ўта бошлаганлар. Франциянинг Ласко ғоридан топилган от бошининг бўртма тасвири, Африканинг Фетссан манзилидан топилган сигир бўртма тасвири ҳам ибтидоий ҳайкалтарошликнинг юксак намуналаридан.

Ишлаб чиқариш жараёни кучая борган сари, кишиларнинг маънавий олами, дунёқараши ҳам мураккаблашиб борди. Бу эса тасвирий санъатда натурализмдан абстракт фикрлашга ўтиш жараёнининг ривожланишига олиб келди. Бундай жараён ибтидоий жамоа тузумида яшаган кишиларнинг тошлардан қурол ясаш имкониятини келтириб чиқарди. Эндиликда тошни қайта ишлаш, уни пардозлаш, шу асосда жуда нозик буюмлар яратишга кўпроқ эътибор берилди бошланди. Кулолчилик (керамика) нинг пайдо бўлиши ҳам янги тош асрининг муҳим белгиларидан ҳисобланади.

Одамларнинг ўтроққолга ўтишлари, табиат қонун-қоидаларини кузатиб боришлари симметрия, ритм, шакл туйғуларини ўстирди. Бир хил элементларнинг текис қайтарилиши ёки оралаб келиши асосида вужудга келадиган ўзига хос нақш санъатини майдонга келтирди. Нақш янги тош асрида кенг ёйилди, амалий-декоратив санъатнинг тараққий этишига катта таъсир кўрсатди. Кулолчилик ва бошқа буюмларни нақш билан безаш кенг тус олди. Ҳандасавий (геометрик) нақшлар аста-секин соддалаштирилган одам, ҳайвон ва ўсимликлар дунёсидан олинган шакллар билан бойитилиб, мазмун-моҳияти кенгайиб борди.

Эрамиздан аввалги 3-минг йиллик ўрталарига келиб, одамлар мисни қалай, кўрғошин, рух ёки сурма билан эритиб, бронза тайёрлашни ўрганиб олдилар. Бронза қурол-яроғ, аслаҳа, зебу зийнат ясаш учун асосий материал бўлиб қолди. Ер юзида бронза асри

бошланди. Бронзанинг ихтиро этилиши ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётда инсон тафаккурининг муҳим ғалабаси бўлди.

Ибтидоий жамоа тузуми сўнгги босқичининг ўзига хослиги мазкур даврда яратилган мудофаа характериға эға бўлган мустаҳкам қалға ва қўрғонларда, безакка бой уй анжомлари, жанг қуролларида, мотам маросими билан боғлиқ бўлган урф-одат буюмларида кўринади. Темир асрида ҳам амалий декоратив санъат етакчи ўринни эгаллади.

Ибтидоий жамоа тузуми инсоният таракқиётининг узок давом этган босқичидир. Шу давр ичида инсон тафаккури камол топди, ҳис-туйғулари ривожланди. Инсон дастлаб табиат яратган инъомлар истеъмолидан ўзи маҳсулот яратишға ўта борди. У меҳнат жараёнида ўз даврининг санъатини яратди. Санъат эса воқеликни образли билишға ёрдам бериш билан бирға, инсоннинг ўз кучиға ишонч ҳосил қилиш, теварак-атроф қондаларини ўзлаштириб, уни гўзаллик қонунлари асосида қайта қуришға имкон берди. Ибтидоий жамоа даври санъати қадимги Шарқ, антик дунё ва ўрта аср Европа санъати ҳамда илк синфий жамият санъатининг асосини ташкил этди.

Тасвирий санъат тушунчаси кенг маъноға эға бўлиб, у тасвирий санъат, графика, ранг-тасвир, ҳайкалтарошлик каби санъат турларини ўз ичига камраб олади. Меъморчилик, декоратив ва амалий санъат асарлари ҳам қисман тасвирий санъат туркумиға киради. Ҳақиқатда эса уларда мавжуд борлиқ тасвирланмайди. Лекин бу санъат асарларида ижодкорнинг мақсади, фикри, ҳис-туйғулари, орзу-истаклари ўз аксини топади. Демак, ижодкор дунёкарашида маълум миқдорда давр руҳи ва мазмуни суғорилган бўлади. Шу нуқтаи назардан, меъморчилик ва амалий санъат буюмларига ҳам тасвирий санъат сифатида қаралади.

Тасвирий санъатнинг ҳамма турлари бир-бириға жуда яқин бўлиб, уларда бир қатор ўхшашликлар бўлади. Лекин шу билан бирға, уларда ҳар бирининг ўзига хос тасвирий услублари ва техникаси мавжуд. Шунингдек, уларнинг ишлатилиш ўрни, акс эттирадиган мавзуси, ишланиш услубиға қараб бир қатор тур ва жанрларға бўлинади.

Графика. Ҳозирги замон санъатининг кенг тарқалган турларидан бири графика санъатидир. Тасвирий санъатнинг бу турига оддий қора қаламда чизилган сурат, мавзулик композициялар, китобнинг ички ва ташқи томонига ишланган турли расм, иллюстрация, плакат, карикатура, шарж, этикетка, марка, экслибрис ва бошқалар киради. Графика санъати асарлари ҳажм жиҳатдан унча катта бўлмай, кўп ҳолларда қоғозга ишланади. Графика санъатининг характерли томонларидан бири, у кетма-кетликни (сериаллик) ташкил этади, яъни воқеанинг бир неча қоғозда тасвирланишидир. Бундай серияли расмлар ўзаро бир-бири билан боглиқ бўлиб, маълум бир мазмунни очиб беради.

Графика санъати ҳозиржавоб санъатлардан бири бўлиб, мазкур санъат асарларида содир бўлган воқеа шу бугуноқ ўз аксини топади. Чунки баъзи рассомчилик асарлари яратилиши учун узоқ вақт (15-20 йил) керак бўлган. Графика санъатида ранг ишлатилмайди, ишлатилса ҳам, унинг характерли томонини белгиламайди. Масалан, машҳур рассомлар Д.Моор ва Тоидзе ўзларининг “Сен кўнгилли бўлиб ёзилдингми?”, “Она Ватан чақиради!” деган плакатларида одам кийимини очик қизил рангда кўрсатишган. Аслида, ҳаётда бундай воқеани учратиш қийин. Рассом ранг орқали ўз асарининг янада таъсирчан бўлишига эришган. Киши шу плакат олдидан ўтиб борар экан, қизил ранг унинг диққатини ўзига тортади. Натижада у тўхтаб, плакат мазмунини чуқурроқ билиб олишга интилади. Рус санъатининг атоқли вакиллари Маяковский, Черемнихлар қизил рангдан давлатнинг рамзи сифатида фойдаланганлар, улар рус кишиларининг расмини қизил ранг билан, ҳокимиятнинг душманларини эса қора ва кўк рангларда ишлаб, ўз ғояларини тез ва осон тушунарли бўлишига эришганлар. Графика асарлари ўзининг бажарадиган функцияси ва мазмунига қараб, дастгоҳ графикаси, китоб ва газета-журнал графикаси, плакат ҳамда амалий графика санъатига бўлинади.

Дастгоҳ графика санъатининг асосий кўринишларидан бири эстампдир. Дастгоҳ графикаси асарларида бирон нарсанинг мазмуни, одамларнинг хатти-ҳаракати, табиатнинг, ундаги нарса ва ҳодисаларнинг кўриниши ёритилади. Китоб ва газета-журнал гра-

фикаси тури дастгоҳ графикасидан фарқ қилиб, бевосита китоб ва журнал мазмуни билан боғлиқ бўлади ҳамда уларнинг мақсад ва мазмунини тўлароқ очиб бериш учун хизмат қилади. Китоб ва газета-журнал графикасига рассом томонидан китоб ва газеталарга чизилган турли расмлар, безаклар, харф композициялари киради.

Китобҳамда газета-журнал графикасининг кўри-нишларидан бири бу иллюстрациялардир. Иллюстрация муайян бадиий асар билан боғлиқ бўлиб, мазкур асарда тасвирланган лавҳанинг тасвирини акс эттирадиган расмга айтилади. Рассом ҳикоя ёки китобга иллюстрация ишлашга ўтишдан олдин уни синчиклаб ўқийди, матнда тасвирланган ҳар бир образнинг характерини, воқеа содир бўлаётган жойнинг хусусиятларини ўрганиб чиқади, шундан кейингина унга иллюстрация ишлашга киришади. Иллюстрациянинг мақсади бадиий асар мазмунининг чуқурроқ очилишига ва таъсирлироқ бўлишига ёрдам беришдир. Иллюстрациялар турли кўринишда бўлиб, бадиий асарда иштирок этувчи шахс портрети, шунингдек, муҳим воқеалар тасвирланиши мумкин. Китоб ва газета-журнал графикасининг кўринишларидан яна бири карикатура бўлиб, у танкидий характерга эга бўлади ҳамда ўзида сатира ва юморни мужассамлаштиради.

Карикатурачи рассом ҳаётда мавжуд бўлган воқеа ва ходисаларни ўз асарига мавзу қилиб олади ва унинг баъзи томонларини бўрттириш орқали расмларнинг кизиқ ва кулгили бўлишига эришади. Бу санъат орқали рассом ҳаётдаги камчиликларни танкид қилади, жамият таракқиётига халақит берадиган, замонамиз шаънига доғ бўлган ходиса, иллат ва маразларни қоралайди, мавжуд бўлган нодонлик, хурофот, текинхўрлик, порахўрлик, давлат мулкига хиёнат қилувчиларнинг башараларини очиб ташлайди. Мазкур ўринда Россияда фаол ижод қилган Кукриникслар фаолиятини эслаш мақсадга мувофиқдир.

Графика санъатининг турларидан яна бири плакатдир. Плакат лотинча сўздан олинган бўлиб, “эълон”, “гувоҳнома” деган маънони англатади. Графика санъатининг ниҳоятда кенг тарқалган турларидан бири амалий графикадир. Турли хилдаги этикетка-

лар, конверт юзасига ишланадиган безак расмлар, табрикнома, телеграммалар, маркалар графиканинг шу турига мансуб.

Амалий графика шунчаки безак учун ишлатиладиган санъат эмас, у ҳам санъатнинг бошқа турлари каби ижтимоий ҳаётда фаол қатнашади, жамиятда бўлаётган янгиликлар билан оммани таништиради. Ҳукумат гоёларини халқ орасида тарғиб қилади.

Графика санъати энг демократик санъатдир. У гоҳ плакат тарзида, гоҳ гугурт кутичасининг юзасига ишланган тасвир тариқасида, гоҳ газета саҳифаларидаги сурат тарзида ўлканинг узоқ чеккаларига кириб боради, ўша ерларда маърифат тарқатади, кишиларни бўлаётган янгиликлар билан таништиради. Шунинг учун ҳам графика санъати катта гоёвий-сиёсий аҳамиятга эгадир.

Ранг-тасвир. Тасвирий санъатнинг иккинчи бир тури ранг-тасвир санъатидир. Деворларга ишланган турли расмлар, полотноларга чизилган сурат, кино ва театр декорациялари шу санъат турига киради. Ранг-тасвирда ранг муҳим ўринни эгаллайди. Агар графика санъатида ранг шунчаки ёрдамчи вазифани ўтаса, бу табиий ҳолдир. Ранг-тасвирни эса рангсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Рассом ранг орқали борлиқни кўринарли образларда тасвирлайди, маконнинг чексизлигини, ундаги нарсаларнинг ранг-баранглигини, моддийлигини, ҳажмини кўрсатади. Ранг-тасвир асарлари яна ўзининг вазифаси ва ишланиш услубига кўра монументал, дастгоҳ ва декоратив турларга бўлинади.

Монументал ранг-тасвир меъморлик билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бу турдаги асарлар мустақил мазмунига эга ҳамда уларда жамият ҳаётидан олинган муҳим воқеалар акс эттирилади. Бундай асарлар одатда узоқдан кўришга мўлжалланганлиги туфайли образларни иложи борича умумлаштирилган ҳолда тасвирга кўчирилади, майда деталлардан иложи борича камроқ фойдаланишга ҳаракат қилинади. Ранглар ҳам бирмунча шартли олинади, шунга қарамасдан у борлиқ тўғрисида реал тасаввур бермоғи лозим. Монументал ранг-тасвир меъморчиликда маълум миқдорда безаш вазифасини ҳам ўтайди, шунинг учун ҳам уни баъзан монументал-декоратив ранг-тасвир деб ҳам юритилади. Монументал ранг-тасвир асарлари бажарилиш усулига қараб ўз навбатида

бир неча турларга бўлинади. Булар: фреска, мозаикавапаннодир. Фреска одатда деворга тўғридан-тўғри сувок устига ишланади. Болонка рангли тош, шиша, бўялган ойна, сирли сопол парчаларидан ишланади. Деворга ишланган сурат ёки ўйма нақшлар баъзан ҳар хил шаклдаги рамкалар (тўртбурчак, квадрат, бешбурчак ва ҳоказолар) билан чегараланган бўлади – бу паннодир. Панно дастлаб алоҳида юзада (холстда, ганчда, ёғочда) ишлаб олинади, битгандан сўнг деворларда қолдирилган махсус ўринларга ўрнатилади. Лекин мазмун жиҳатдан мустақил характерга эга бўлиши ҳам мумкин. Баъзи ҳолларда панно дастлаб холстга мой бўёк билан ишланиб, кейин керак бўлган ўринга ёпиштирилади.

Декоратив ранг-тасвир меъморчилик ва амалий санъат билан боғлиқ бўлиб, асосан безаш вазифасини ўтайди. Декоратив ранг тасвирга наққошлик санъати, театр, кино декорациялари ва қисман монументал рассомчилик ҳам киради. Декоратив ранг-тасвир монументал ранг-тасвир сингари тўғридан-тўғри деворга ишланиши, панно, мозаика тарзида бўлиши мумкин. Дастгоҳ ранг-тасвир ҳозирги замон тасвирий санъатида етакчи ўринни эгалловчи санъат турларидан бири ҳисобланади. Одатда, у махсус рамкага тортилган матолар устига ишланади. Бундай расмлар молберт деб аталадиган алоҳида дастгоҳда ишлангани учун ҳам уларни дастгоҳли расмлар дейилади.

Бундай рассомчилик асарлари жамиятда бўлаётган муҳим воқеа ва ҳодисаларни акс эттиришидан ташқари, шахснинг индивидуал хислатларини, кечин-малари, ҳис-туйғуларини тўлиқ кўрсатиш имкониятига эгадир. Шунингдек, уларда табиатда бўлаётган ўзгаришлар ўзининг ёрқин ифодасини топади. Дастгоҳ ранг-тасвир монументал ва декоратив ранг тасвирдан фаркли ўлароқ, мустақил аҳамиятга эгабўлиб, у бошқа бирон санъатга боғланмайди. Бу ўринда дастгоҳ рассомлигининг бирмунча кеч пайдо бўлганлигини айтиб ўтишимиз лозим бўлиб, унинг ривожланиш даври Уйғониш даврига тўғри келади. Ҳозирги кунда эса тасвирий санъат турлари ичида унинг кенг тарқалган турларидан бири ҳисобланади. Ўзбекис-тонда рассомчиликнинг бу тури асосан XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб пайдо бўлган.

Ҳозирги кунда у ўзбек тасвирий санъатида етакчи ўринлардан бирини эгаллайди.

Ҳайкалтарошлик. Тасвирий санъатнинг турларидан бири бўлган ҳайкалтарошлик асарларида борлиқ муайян ҳажмга эга бўлган шакллар орқали маконда тасвирланади. Стол устига қўйиладиган ҳайкалчалар, парк ва хиёбонларга ўрнатилган турли ҳайкал ва ёдгорликлар, биноларнинг деворларига, танга, белги, медал каби буюмларнинг юзасидаги бўртма тасвирлар ҳайкалтарошлик санъатининг турли кўриниши ҳисобланади.

Ҳайкалтарошлик асарлари ўз ишлатилиш ўрни, бажарадиган вазифаси ва тайёрланиш усулига қараб турлича номланади. Улар одатда думалоқ ва қабарик кўринишда бўлади. Думалоқ ҳайкалларни ҳамма томондан айланиб кўриш мумкин бўлса, қабарик ҳайкалларни юзага бўрттириб ишланганлиги сабабли фақат бир томондан кўрилади. Қабарик ҳайкаллар рельеф деб аталади. “Рельеф” французча сўз бўлиб, юза деган маънони билдиради. Рельефли ҳайкалларда асосий образлар билан бир қаторда, кенглик, табиат манзараларининг кўриниши ҳам акс этади. Шунинг учун бундай рельефларни баъзан перспективали рельеф деб ҳам юритилади. Рельеф, ўз навбатида, икки турга бўлинади. Улардан бири барельеф, иккинчи тури эса горельефдир. “Барельеф” ҳам французча сўздан олинган бўлиб, паст рельеф деган маънони англатади. Барельефда ҳайкал текис юзага нисбатан бироз қабарган (бўртган) бўлиб, лекин унинг қалинлиги ўзининг ҳақиқий қалинлигининг ярмидан ошмаслиги лозим. Масалан, танга, значок, медал юзаларидаги бўртма тасвирлар бунга мисол бўла олади. Барельефлар, айниқса, амалий санъат буюмларини, меъморчилик биноларини безашда жуда қўл келади.

Қадимги Грецияда ҳаётда ишлатиладиган турли хил буюмлар, масалан, кўза, гулдон, қурол-аслаҳаларнинг юзаларини барельефлар билан безаганлар, биноларнинг деворларига турли ҳаётий воқеаларни акс эттирувчи бўртма тасвирлар ишлаганлар. “Горельеф” сўзи ҳам французча бўлиб, баланд рельеф маъносини билдиради. Ҳайкалтарошликнинг бу турида тасвирлар юзадан сезиларли даражада бўртиб чиққан бўлиб, унинг қалинлиги ўзининг ҳақиқий қалинлигининг ярмидан ошган бўлиши шарт.

Рельефнинг яна бир тури бор. Бу ўйиб ишланган рельефлардир. Бундай рельефлар одатда текис юзага ўйиб ишланади. Юзани ўйиш натижасида ҳосил бўладиган ёруғ-соя ўйини ҳисобига тасвир кўзга ташланади. Бундай рельефларнинг имконияти чегараланган бўлганидан улар амалда жуда кам қўлланилади. Бундай рельефлар қадимги Мисрда ишлатилган.

Ҳайкалтарошлик асарлари учун турли хилдаги материаллар ишлатилади. Бу материаллар ҳайкалга турли характер ва мазмун беришда хизмат қилади. Масалан, тош-гранитда ишланган ҳайкаллар танланган мавзуга улуғворлик, адабийлик бахш этса, аксинча, мрамарда ишланган ҳайкаллар нозик, кўркам кўри-нади. Шунинг учун ҳайкаллар ўзининг мазмуни ва ўрнатиладиган жойига қараб, ҳар хил материаллардан ишланади.

Ҳайкалтарошлик материаллари кўп. Бу пластилин, лой, ёғоч, металл, мрамар, гранит, суяк, цемент, гипс ва ҳоказолардир. Қимматли металллар – олтин, кумуш, никеллар ҳам ҳайкалтарошликда қўлланади. Бу санъат турида деярли ранг ишлатилмайди. Халқ ҳайкалтарошлигида ҳайкалларни бўяш ҳоллари учрайди. Бунга Ўзбекистон ҳудудидан топилган қатор кўҳна ҳайкалтарошлик намуналари мисол бўла олади. Ҳайкалтарошлик асарлари ҳам тасвирий санъатнинг бошқа турлари каби ўзининг бажарадиган вазифаси, мазмунига қараб бир қатор тур ва жанрларга бўлинади. Ҳайкалтарошлик турлари деганда, монументал, декоратив ва дастгоҳ ҳайкалтарошлиги тушунилади.

Монументал ҳайкалтарошликка муҳим тарихий воқеалар, атоқли шахслар хотирасини абадийлаштириш мақсадида ўрнатилган йирик ўлчовдаги, турли хилдаги ёдгорликлар, ҳайкалтарошлик ансамбллари киради. Одатда монументал ҳайкалтарошлик асарлари ўзида катта мазмунни англатиб, мустақил характерга эга бўлади. Лекин шу билан бирга, у бевосита муҳит билан боғлиқ бўлиб, меъморчилик бинолари ҳамда табиат билан уйғунликда бўлиши лозим. Бу унга янада улуғворлик ва таъсирчанлик бахш этади. Монументал ҳайкалтарошлик асарларига хос бўлган хусусиятлардан бири бу тасвирланаётган қаҳрамонларнинг кўтаринки руҳдаги тасвирдир. Монументал ҳайкалтарошлик асарлари

доим очик ҳавода туриш учун мўлжалланган бўлганлиги сабабли улар узоқ турадиган қаттик материалдан, масалан, тош, бронза ва ҳоказолардан ишланади. Булардан ташқари, монументал ҳайкалтарошлик асарлари узоқдан кўришга мўлжалланганлиги сабабли уларда катта-катта яхлит шакллардан кенг фойдаланилади. Одам юзидаги майда деталлар, кийимдаги букланишлар, ундаги майда деталлар кўрсатилмайди. Истироҳат боғлари, хнёбон ва кўчалар, шунингдек, меъморчилик биноларининг деворларини безаш учун ишлатиладиган ҳайкалларнинг ҳамма турлари декоратив ҳайкалтарошлик санъатига киради. Ҳайкалтарошлик санъатининг бу тури монументал ҳайкалтарошлиқдан шу билан фарқ қиладики, агар монументал ҳайкалтарошлик асарлари ўзида мустақил мазмунни англатиб, меъморчиликка ҳам, тевааракатрофга ҳам тобе бўлмаган ҳолда, кишига мустақил фикрни бера олса, декоратив ҳайкалтарошлик асарлари эса бевосита меъморчилик билан боғлиқ бўлади. Бундан ташқари, агар монументал ҳайкалтарошлик асарларини ишлашда образларни кўтаринки руҳда ишланса, декоратив ҳайкалтарошлик асарларида эса образлар бироз юмористик тарзда талқин этилади, бўрттирилади.

Ҳайкалтарошликнинг бу турида турли ҳайвон ва қушлар шакли кенг ишлатилади. Биноларнинг деворларига ишланадиган турли бўртма тасвирлар, амалий санъат буюмларининг юзасига ишланган тасвирлар ҳам декоратив ҳайкалтарошликка киради. Турли фонтанлар, панжаралар, мумтоз услубдаги дарвозалар ҳам декоратив ҳайкалтарошлик намуналари сифатида қаралади. Чиннидан ясалган турли ҳайкалчалар, лойдан ишланган ўйинчоқлар ҳам шу ҳайкалтарошликнинг кўриниши ҳисобланади. Дастгоҳ ҳайкалтарошлигига ўзида мустақил мазмунни англатадиган, санъатнинг бош турларига тобе бўлмаган асарлар киради. Бундай асарлар кўргазмаларга қўйиш, уйларга қўйиш учун мўлжалланган бўлади. Ҳайкалтарошликнинг мазкур турида воқелик ўзининг бутун борлиғи билан акс этади. Ҳайкалтарошлик санъатининг бу тури инсон, психологиясидаги нозик ўзгаришлар, унинг ички руҳий кечинмалари, кайфиятини очиб бериш имкониятига эга. Худди шу ҳолда у табиатдаги мавжуд ҳайвон ва жониворлар

тасвирларини ишлашда ҳам уларнинг ҳаёти, кучи, характерини кўрсата олади.

Дастгоҳ ҳайкалтарошлигининг кўринишларидан бири бюст бўлиб, у одам гавдасини акс эттирувчи думалоқ ҳайкал ҳамда ўзида бир қатор образларни мужассамлаштирган ҳайкаллар гуруҳи (композиция) тарзида бўлади. Ҳайкалтарошлик санъатининг яна бир кўриниши – терракота ҳисобланади (“терракота” италянча сўз бўлиб, пиширилган лой маъносини билдиради). Терракота кенг маънода лойдан ясалиб, печда пиширилган ҳайкалтарошлик асарларидир. Ҳайкалтарошликда инсоннинг фақат ташқи кўриниши, тинч тургандаги ҳолати ёки ҳаракатдаги пайтини акс эттириш билан унинг имконияти тугамайди. Ундаги кечинмалар, инсоннинг ҳаяжон ва ғамгинлиги, изтироблари, келажакка интилиши ва ўтмишга қайғуриши ҳам ўз ифодасини топади. Ҳайкалтарош асарида инсоннинг теварак-атрофга бўлган муно-сабати ҳам, қалбидаги изтироб ҳам ишонарли талқин этилиши мумкин. Бунда, албатта, энг аввало, ҳайкалтарошнинг ўта зийраклиги, одам гавдаси ва мимик ўзгаришларини тўғри ифодалаши муҳим ўринни эгаллайди. Тўғри топилган ҳаракатлар, юздаги мимик ҳолат – булар унинг таъсирли бўлишига замин тайёрлайди.

Декоратив-амалий санъат. Санъатнинг кенг тарқалган турларидан бири декоратив амалий санъатдир. Бу санъат ҳаётда ишлатиладиган буюмлар, идиш-товоқ, кийим-кечак, мебел, гилам, ўйинчоқлар ва бошқа шу кабиларни безатишни ўз ичига олади.

Декоратив – амалий санъат асарлари одамларнинг кундалик турмуш эҳтиёжларини қондириш, теварак-атрофга, парк-боғ, уйларнинг ташқи ва ички кўринишига гўзаллик киритиш вазифаларига хизмат қилади. Бу санъат дастгоҳ санъатидан ўзининг бевосита халқ эҳтиёжига мосланганлиги билан фарқ қилади ва инсон ҳаётида ишлатиладиган буюмларнинг мазмунидан келиб чиқади ва шунга бўйсунди. Декоратив – амалий санъатда реал воқеликлар (масалан, гуллар, ҳаётий лавҳалар ва ҳоказолар), акс этиши мумкин, лекин улар мустақил характерга эга бўлмайди ҳамда маълум бир буюм мазмуни ва шакли билан боғлиқ бўлади.

Тасвирланган воқеаларда шартли элементлар кенг ўринни эгаллайди. Декоратив санъат буюмлари бирмушча эркин, ижодкор фантазиясига боғлиқ ҳолда яратилади ва энг аввало, теварак-атрофга файз киритишга қаратилган бўлади. Масалан, жимжимадор устун, эшик, дарвозалар, деворларнинг ташқи ва ички томонига ишланадиган рангли нақш ва бўртма тасвирларни бунга мисол килиб кўрсатиш мумкин.

Декоратив-амалий санъат жуда қадим замонларда пайдо бўлиб, халқ ҳунармандлиги тарзида ривожланди. Ўзбекистонда декоратив-амалий санъат тасвирий санъатнинг энг қадимдан ривож топган ягона ва барҳаёт тури бўлиб келди. Чунки санъатнинг бошқа турларини (ранг-тасвир, графика, ҳайкалтарошлик) яратиш ислом дини томонидан кўп асрлар мобайнида чеклаб қўйилган эди. Ўзбек халқининг амалий санъат асарларида кўпроқ чамандек очилган гулзор, боғлар акс эттирилади. Чунки жазирама иссиқ остида, қақраб ётган сувга ташна чўлларни гулзорга айлантириш қадимдан ўзбек халқига хос одат бўлган. Декоратив-амалий санъатга алоҳида эътибор берилган. Декоратив-амалий санъат усталарига катта имтиёзлар яратилган, махсус артеллар, устахоналар ташкил этилган. Ҳозирда ёғоч ўймакорлиги, кулолчилиги билан бир қаторда, ўзбек каштаси, атласи, бекасами ва бошқа нақш берилган ҳар хил жиҳозлари дунё халқлари орасида шуҳрат қозонди.

Каштачилик. Амалий санъатнинг энг кўп тарқалган ва энг оммавий тури каштачилик бўлиб, у қадимий анъаналарга эга, ўзбек каштачилиги, юкорида айтиб ўтганимиздек, кийгос очилган боғларни эслатади. Шунинг учун ҳам биз ўзбек каштачилигида гулдастани, мажнунтолни, қуёшни, баъзан дарахт шоҳчасига қўнган қушчалар, ҳатто ҳайвон ва одам тасвирларини ҳам учратамиз.

Ўзбекистоннинг энг қадимий маданият ўчоқлари ҳисобланган Бухоро ва Самарқанд сўзаналари ўзининг серранглиги, шакллارининг турли-туманлиги ва уларнинг ниҳоятда нозик тикилиши билан фарқланади. Шаҳрисабзлик аёллар тиккан каштачилик буюмлари эса кўпроқ гиламни эслатади. Ўзбек оилаларида уйнинг

ички деворларининг текис қисмига айлантириб илиб қўйиладиган дорпечдан безак мақсадида фойдаланилади. Уларнинг паст қисмида шокила-шокила бўлиб осилиб турган кокиллари бўлади. Дорпечлардаги бир шакл қайта такрорланаверади. Бу гулли дарахт ёки гулдастани қатор қилиб сафга тизиб қўйгандагидек манзарани беради.

Ўзбек каштачилигида дўппи алоҳида ўринни эгаллайди. Шаҳрисабзнинг гилам дўпписи, Бухоронинг зардўпписи, Наманганнинг чуст, Марғилоннинг қалампирнусха дўпписи, ироки, духоба ва бошқа дўппилар Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган. Дўппи нухалари ичида энг машҳури Марғилон ва Чуст дўппиларидир. Қора атлас (ёки сатин) устига ипак билан тикилган бодом гули (ёки қалампир), кизакка туширилган гуллар дўппига нафислик бахш этади. Каштачилик санъатидаги белбоғ, дастрўмол, сандалпеч, бўғмача ва турли тўрвачалар ҳам нафис безатилади. Ўзбек каштачилигининг анъаналари ҳозирги кунда ҳам муваффақиятли равишда ривожланмоқда. Каштачилик санъатида кишилар портретини акс эттириш асосан бир аср олдин пайдо бўлди.

Нимшоҳи газламалар – беқасам. банорас ва адрас, атласлар халқимиз томонидан қадим-қадимдан эъзозлаб келинади. Ўзбек халқи ипак етиштиришида моҳир бўлибгина қолмай, балки шойи-атласларни тўқиган, уни ниҳоятда юқори бадий дид билан бўяй олган. Фақат ипакдан тикилган тўрт, саккиз, ўн икки тепкили Марғилон атласлари жаҳонга донг таратган.

Атлас газмоллар композицион жиҳатдан турли-тумандир. Ҳозирги кунда унинг юздан ортиқ безаш тури бор. Булар, асосан, турли геометрик шакллар, ўсимликларнинг гул ва барглари, уй-рўзгор буюмлари ва ҳоказолардан иборатдир. Ўзбек каштачилик санъатида зардўзлик буюмлари, ёрқин ва лўнда гулли гиламлар, жундан тикилган бежирим жиҳозлар ҳам кенг тарқалган. Буларга халқнинг ҳаётида турли мақсадларда ҳамон фойдаланилмоқда.

Ганчкорлик – Ўзбекистонда амалий санъатнинг энг сеvimли ва қадимий турларидан биридир. Амалий санъатнинг бу турида Бухоро ва тошкентлик усталар самарали меҳнат қилганлар. Ав-

валлари деворлар ўйма гулли паннолар билан безатилар, тахмонлар киррасига нақшлар ўйилган бўларди. Токчалар бўлса ўймакор ёки жимжима табақалар билан ясатилган, хонага нур ва ҳаво кириб туриши учун дераза ва эшик устидан туйнук қўйиб, унга ганч ва ёғочдан панжаралар ўрнатилган.

Ҳозирда қандил, наво, шип каби меъморчилик деталлари ганчлардан тайёрланмоқда. Шунингдек, маданият саройлари, клублар, театр ва уй-жой биноларининг ички ва ташқи қисмини қуришда ганчкорликдан кенг фойдаланилмоқда. Ўзбек ганчкорлигининг ажойиб саҳифасини Бухоро яқинидаги “Ситораи Моҳи хосса”даги “Оқ уй”да, Тошкентдаги Навоий номли катта опера ва балет театрида кўриш мумкин. Санъатнинг бу ажойиб ва мураккаб турида усталардан Уста Ширин Муродов, Тошпўлат Арслонкуловлар донг таратганлар. Амалий санъатнинг ёғоч ўймакорлиги тури халқларнинг кўпчилигида қадимдан мавжуд бўлиб, ўзининг бой анъаналарига эга. Ёғоч ўймакорлиги асарлари эшик, дераза, кути, хонтахта, китоб токчалари, қутичалар, қандон, устунлар, панжаралар, ўйинчоқларда ўз аксини топган. Ўзбекистоннинг халқ амалий санъатида ёғоч ўймакорлиги салмоқли ўринни эгаллайди. Бу борада XIV аср усталарининг ишлари мақтовга лойиқдир. Улар ишлаган асарлар ўсимликсимон элементларнинг кўплиги ва бўрттириб ишланганлиги билан бошқа асарлардан ажралиб туради. Тошкент усталари эса кўпроқ “гириҳ” усулида ишлаб, геометрик орнаментлардан кўп фойдаланишади.

Ёғоч ўймакорлиги санъатида мусиқа асбобларини безаш ҳам алоҳида ўринни эгаллайди. Дутор ва танбурларга, тор ва чанглларга суяк ва садафлардан қадалган чиройли нақшлар кишини хайратда қолдиради. Бу санъат ҳозирги вақтда Тошкентда кенг ривожланган.

Ўймакорлик санъатининг ажойиб турларидан бири мисгарликдир. Ўзбек мисгарлиги санъати жуда қадимдан шуҳрат қозониб келди. Сарик ва кизил мисдан ишланган турли хил хўжалик ва уй-рўзғор буюмлари жуда нозик шакллар билан безатилади. Безатилган мис асбоблар XIV асрга келиб, Бухоро, Қўқон, Самарқанд, Қарши каби шаҳарларида кўпроқ ясалди. Мисгарликда мазкур

шаҳарлар усталарининг ўзи хос ишлаш услуби бор. Лаган, патнис, чой идиш, офтоба ва обдасталар мисгарлик буюмлари ичида энг кўп тарқалган буюмлардир.

Суяк ўймакорлиги амалий санъатнинг шимолда кенг тарқалган туридир. Суяк ўймакорлиги буюм-ларининг ўзига хос тайёрланиш услуби бор. Бунда иш, аввало, зарур материални топишдан бошланади. Кейин материалнинг нотекис жойлари эгов билан, майда жилвир қоғозда текислаб чиқилади. Сўнгра унга расм ишланиб, лак суртилади ва нақш ўйиб ишланади. Тайёр ишга кейин пардоз берилади. Тайёр буюм бўр ва спирт билан артиб чиқилади. Партам, аррача, эгов ва бошқалар суяк ўймакорлигида қўлланидиган асбоблардир. Суяк ўймакорлиги усталари ота-боболарининг энг яхши анъаналарини давом эттириб, ажойиб асарлар – кутичалар, трубкалар, кичик-кичик ҳайкал ва ҳоказолар яратмоқдалар.

Қадимдан уй-рўзгор буюмларига бўёқлар билан ажойиб нақшлар ишланиб келган. Бу ҳам наққошлик санъати деб юритилади. Республикада амалий санъатнинг бу тури, қадимдан ривожланган бўлиб, ўзбек усталари фақат уй-рўзгор буюмларини эмас, балки уй-жой ва жамоат биноларининг девор ва шипларини ҳам безайдилар. Санъатнинг бу турида ҳар бир халқ ўзича ижод қилади. Масалан, рус амалий санъатида текисланган ёғочга уста ўсимликсимон нақш расмини туширади, кейин унга махсус бўёқлар беради. У бир оз қуриганидан сўнг бўёғи ўчиб кетмаслиги учун устидан бир неча бор тиниқ лак суртилади. Ўзбек расом усталарининг иш услуби бошқачароқдир. Бу усталар эскиз бўйича дурадгор ишлаган ёғочга елим суртадилар. Жилвир қоғоз билан елим тозалангандан сўнг материалга бронза берилади. Кейин бронза устидан улги асосида композицион тасвир, унинг устига қора бўёқ суртиб, нақш ишланади. Нақшларнинг ўчиб кетмаслиги учун нақш устидан бир неча бор тоза лак суртилади.

Халқ усталари тажрибасида нақшнинг қуйидаги турлари кўпроқ қўлланади: ислими – эгри чизикли ўсимлик элементларидан иборат нақш; гирих– тўғри чизикли элементлардан геометрик шакл ҳосил қилувчи нақш; мураккаб нақш, бу аввалги икки гуруҳдаги нақш (ислими ва гирих) элементларининг йиғиндисидан иборат. .

Ислими туридаги асосий элементлар новда, япрок, гул, гунча, куртак, қалампир, мева, поя кабилар ҳисобланади. Поя ва новда турли нақшларнинг энг кўп учрайдиган элементлари ҳисобланиб, улар нақш ҳошияларида қўлланилади. Гирихлар эса турсимон ва юлдузсимон бўлиб, юлдуз нурларининг сони 5 тадан 16 тагача боради. Нақшнинг учинчи тури ҳисобланган мураккаб нақшда эса нақш геометрик ва ўсимлик элементларининг бирга қўшиб ишлатилиши натижасида ҳосил бўлади. Бунда геометрик элемент доимо нақш ўртасида жойлашади.

Наққош усталардан А.Қосимжонов, Й.Рауфов, Т.Тўхтаўжаев, А.Болтаев, С.Норқўзиев ва Ж.Ҳақимовлар санъатнинг бу турида самарали меҳнат қилиб, шуҳрат қозонганлар.

Табиий лойдан турли идишлар ясаш ва уларни тегишли рангларга бўйаш – кулолчилик деб юритилади. Ўзбекистонда жуда қадим замондан бери мазкур санъат кенг ривожлангандир. Кулолчилик санъати буюмларига лаган, товоқ, чойнак, пиёла, сопол ва чинни идишлар, шунингдек, лойдан ишланган ўйинчоқлар кирди. Тарихда шундай даврлар ҳам бўлганки, бир неча ўн асрлар фақат сопол асосий материал бўлиб хизмат қилган. Ўзбек археологлари томонидан топилган Сополлитепа осори атиқалари шундай дейишимизга тўлиқ асос беради.

Кулолчилик санъатида безатишнинг турли усуллари қўлланилади. Шундай усуллардан бири “Қалам” усулидир. Бу усулда безак идишларга нақшларнинг расми чизиб олинмасдан тўғридан-тўғри мўйқалам билан ишланаверади. Бу усулда кўпроқ Риштон билан Гиждувон усталари ишлашади. Баъзи жойларда усталар гилвата орқали гул чизиб, кейин бўёқ бериладиган “чизма” усулидан фойдаланадилар. Бу усул тошкентлик усталар орасида кўп тарқалган.

Ўзбек кулолчилик буюмлари безак композициясида ўсимликсимон ва геометрик элементларнинг бойлиги, хилма-хиллиги, бўёқлар гаммасининг ёрқинлиги билан ажралиб туради. Уларда феруза ранг бахт келтирувчи белги сифатида кўп ишлатилади. Кулолчилик Ўзбекистон меъморчилигида ҳам кенг қўлланилган. Жумладан, мадраса, масжид, карвонсарой, ҳаммомларнинг

пештоқларида хона ичларидаги девор безакларида кулолчилик санъатининг намуналари ўз аксини топган. Ҳозирги кунларда ҳам кулолчилик жамоат, турар-жой биноларини безатишда кенг қўлланил-моқда.

Республикамизда ҳозирги кунда уста кулолларни бирлаштирган бир қатор кулолчилик устахоналари бўлиб, улар халқимиз талабларига ва дидига мос амалий санъат асарлари ва буюмларини яратмоқдалар. Ўзбекистон кулолчилик санъатини ривожлантиришда кулоллардан У.Жўрақулов, М.Раҳимов, У.Усмонов, И.Назруллаев ва бошқа қатор усталар ўзларининг салмоқли улушларини қўшмоқдалар. Кулолчилик бошқа халқлар орасида ҳам кенг ривожланган.

XIX асрда кулолчилик Москва губернясининг Гжел шаҳарчасида кенг шуҳрат қозонган. Гжел кулолчилик корхонасида ўтмишда ганч, лойдан кичик-кичик композициялар яратилиб, уларнинг сюжетига портретлар, турмушда учрайдиган ҳар хил воқеалар, ҳайвонларни тасвирловчи ўйинчоқлар асос қилиб олинган. Ўтган йилларда кулолчилик артели ташкил қилиниб, унда Гжел усталари ота-боболарининг санъатларини давом эттириб, мавзули асарлар ва ўйинчоқларнинг янги намуналарини яратмоқдалар. Гжел усталари ишлаб чиқараётган чинни буюмлар ўсимликсимон ва геометрик шакл безакларининг бойлиги билан ажралиб туради.

Меъморлик санъати. Инсон ҳаёти билан узвий боғлиқ бўлган санъат меъморлик санъатидир. Бу санъат ҳам санъатнинг бошқа турлари сингари ўзида инсон ақлий фаолияти, табиатига бўлган муносабатларини акс эттиради, ижтимоий тузум характерини очиқ беради, жамият идеологиясини ўзида ифода қилади. Бу санъат инсон билан бирга пайдо бўлди. У дастлабўзини ёгинсочиндан, иссиқ-совуқдан ҳимоя қилиш, тунлари хотиржам ётиш учун жойларқурди. Бу жойлар тош, ёғоч, лойлардан барпо этилди, табиийғорлар турар-жой манзилларига айлантирилди. Вақт ўтиши, инсон онгининг тараққий этиши билан уйлар, сарой ва ибодатхоналар вужудга келди. Истеҳком, қалъа, шаҳарлар, кўприк ва кенг йўллар қурилди. Завод-фабрикалар, йирик космодромлар

– булар ҳам давр тақозоси билан майдонга келган меъморлик санъатининг турларидир. Меъморлик санъати ҳам санъатнинг бошқа турлари сингари инсон руҳиятини кўтаради, унинг кайфиятини белгилайди, иш қобилиятига, дунёқарашига, фикрлашига ижобий таъсир қилади. Шу боисдан бу санъат ҳам жуда қадимдан синфий характерга эга бўлиб, ижтимоий тузум характерини ўзида ифодалаб келган. Бу ҳолни бизгача сақланиб келган турли даврларга мансуб бўлган меъморлик ёдгорликларини таққослаб би-лиш мумкин.

Меъморлик санъатида геометрик шакл ва ҳажмлар асосий ифода ва тасвир воситаси ҳисобланади. Шуларнинг турли хилдаги нисбат ва жойланишлари, ўзаро комбинациялари маълум меъморлик композициясини ташкил этади. Бу ўринда Бухородаги машҳур Исмоил Сомоний мақбарасини олиб кўрайлик. Бу бино асосан тўрт ёкли призма ва яримшар – гумбаздан ташкил топган. Улар ҳамкорликда ягона меъморлик композициясини ташкил этади. Бу геометрик шакллар, ўз навбатида, декоратив безаклар ҳисобига бойи-тилган. Мақбара деворидаги оқ-қора соялар эса унинг бадий кийматини янада оширган. Бу ёдгорликда ўринли топилган нисбатлар, декоратив элементларнинг ўз ўрнига тушганлиги уни тугал бадий асар даражасига кўтарган.

Меъморлик санъати бир неча турларга бўлинади. Булар уй-жой қуриш санъати, шаҳар қуриш санъати, саноат ва сув иншоотлари қуриш санъати ҳамда жамоат ва маъмурий бинолар қуриш санъатидир. Булар ҳам ўз ўрнида яна қатор турларга ажралади. Уларнинг ҳар бири ўзига хос функция ва характерга эга бўлиб, улар биноларнинг лойиҳаси, ташқи ва ички кўриниши, бадий безатилиши билан ажралиб туради. Ҳар бир меъморлик ёдгорлигининг киймати ва гўзаллиги шу ёдгорликнинг ўз мақсадига, ва-зифасига тўлиқ жавоб беришидадир. Масалан, театр биносининг ташқи кўриниши, бадий безаклари, мактаб ёки фабрика биносининг ташқи кўриниши, бадий безатилишидан бутунлай фарқ қилиши ўз-ўзидан маълум. Шунинг учун ҳам қурилган бионинг функцияси ва характери унинг ташқи ва ички безатилиши-да, кўринишида ифода этилади ва бир-бирдан ажралиб туради.

Меъморчиликдаги бу талабларни ҳисобга олмаслик унинг киши асабига тегиш, чарчатиш ҳолларини келтириб чиқариши мумкин. Ўзбекистон тасвирий санъат педагогикаси нафақат таълим тараққиёти билан, балки ватанимиз тарихи, ижтимоий, сиёсий, маданий воқеалар билан чамбарчас боғлиқдир. Шунинг учун ҳам, бўлажак рассом-педагоглар тайёрлашни замон ва жаҳон андозасига мослаштириш жараёнини бевосита тарихий шароит ҳамда ўлкада содир бўлаётган ҳодисалар билан биргаликда тадқиқ этиши мақсадга мувофиқдир.

Ўлкамиз ўтмишида тасвирий санъат кенг қўламли тараққий этган бўлиб, ҳар бир давр ўз мазмуни, шакли характери жиҳатидан алоҳида мактабларни юзага келтирган. Албатта, бу ўтмиш мактабларининг ўзига хос анъана ва услублари мавжуд эди. Аммо рассом-педагоглар тайёрлашдаги тасвирий санъат таълими мазмуни ва устоз рассомларнинг бу борадаги фаолияти, ижодий ютуқлари, шунингдек, тарихи ҳақида қанча гапирсак, ўргансак, шунча оз.

Ўтмиш санъат мероси намуналарини санъат-шунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилиш орқали улардаги устоз-шогирдлик сирларини, бир сўз билан айтганда, санъат педагогикасини англаб олиб, бу тажрибани мустақил ватанимиз бўлажак кадрларини ҳар жиҳатдан шакллантиришда қўллашни замоннинг ўзи тақозо этмоқда.

Ўзбекистон тасвирий санъатининг тарихидан тўғри хулосалар чиқариш, ўтмишдаги ривожланиш босқичларини ва камчиликларини ёритиш бугунги кунда босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Янги ривожланиш тараққиёти даврида бошқа барча соҳалар каби тасвирий санъат таълими мазмунини такомиллаштиришда ҳам янги-янги илмий педагогик уфқлар сари интилишга чорлайди.

Таълим муассасаларида тасвирий санъат дарсларида ўқувчиларнинг ёш муносабатларини ҳисобга олган ҳолда ватанимизнинг турли шаҳарларида, турли даврларида қурилган тарихий обидалар, уларда ишлатилган безаклар ва уларни бунёд этган меъморлар билан таништириб бориш ёшларимиз қалбида илк ёшданок Ватанга муҳаббат ва ундан фахрланиш ҳисларини уйғотиб боришнинг асосий воситасидир.

Мамлакатимиз худудидаги тўртмингдан зиёд меъморий обидаларнинг умумжаҳон меросининг ноёб намунаси сифатида ЮНЕСКО рўйхатиغا киритилганлигини айтиб ўтиш, расмларини намоён қилиш, улар ҳақидаги маълумотларни бериб бориш ва уларда ишлатилган нақшлардан нусхалар кўчиртириб, меъморий манзаралар чиздириш ҳам ўқувчилар қалбида Ватанга муҳаббат, садоқат, фахр ва гурур ҳисларини тарбиялайди.

Кўҳна Самарқанд, Бухоро, Хива каби шаҳарлар меъморчилиги ҳақида сўз кетганда, энг аввало мозийнинг ва халқимизнинг тарихий обидаларини назарда тутамиз, бундай гўзаллик олами-ни ярата олган уста меъморлар маҳоратига таҳсинлар айта-миз. Тарих саҳифаларини варақлар эканмиз, кўз олдимиздан мўъжиза каби ажойиб меъморчилик обидалари ўтади. Қадимий иморатлар, иншоотларнинг ҳар бири инсон қўли билан тикланган, унинг ҳар бир ғиштида боболар нафаси сезилади. Буюк санъаткорлар ижодининг маҳсули бўлган бу биноларда ўша давр маданиятининг нозик диди, юксак маҳоратини кўрамиз. Булар халқнинг маданий бойлиги, фахри ва гуруридир.

Темур ва темурийлар даврида қурилган илм масканлари ва мадрасаларнинг кўплигини ҳисобга оладиган бўлсак, ўша даврда фан ва маданият тараққиёти нақадар юқори бўлганлигини тасав-вур қилишимиз мумкин.

Тасвирий санъат дарсларида халқимизнинг бой тарихи, маданият ва маънавиятнинг нишонаси меъморчилик ва санъат асарлари, уларни бизга мерос қилиб қолдирган буюк аждодларимиз, жаҳон тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган алломаларимиз, ватанимиз ва халқимиз учун жонини фидо қилган Жалололдин Мангуберди, Тўмарис, Широқ ва бошқаларнинг образларини тас-вирлашга ўргатиш ҳам Ватанга муҳаббат, ундан фахрланиш ва гурурланиш ҳисларини тарбиялашнинг муҳим омилларидан биридир.

Миллий гурур ҳар бир инсоннинг ўз-ўзини англаш, ўзига ишонч, ўзининг келиб чиқиш шажарасидан ва уни ўраб турган маънавий оламидан қониқиш ҳиссини туйганда содир бўладиган ички рухий ҳиссиётдир. Бу туйғу ўз она замини, аждодлари томо-

нидан қолдирилган моддий, маънавий меросдан, жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаларидан, ўзга миллат ва элатлар олдидаги қадр-қиммати ва обрў-эътиборидан фахрланиш туйғусидир.

Миллий гурури баланд ёшлар мамлакатимизнинг эртанги ёруғ уни, келажакдир. Ўз она юрти тари-хини, ўтмишини яхши биладиган, дунёга машҳур улуғ алломаларимизнинг илм-фан ва ватанимизнинг равнақи йўлида қилган ишларидан хабардор бўлган, шу билан бирга, чет эл тарихини яхши ўрганган ёшлардагина миллий гурур кучли бўлади. Шунинг учун ҳам тасвирий санъат орқали ёш авлодда миллий гурурни шакллантириш, мустаҳкамлаш бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир.

Тасвирий санъат тараққиёти туфайли Ўзбекистонда шаклланган бугунги замонавий илғор анъаналар ҳаётимизга аллақочон кириб борган бўлиб, у кенг кўламда тараққий этмоқда. Бусиз одамларнинг ҳозирги эҳтиёжини, айниқса, ёшларимизда санъат ва маънавиятга бўлган қизиқиш ва иштиёқларни қондириб бўлмайди. Дарҳақиқат, шундай экан, бадиий таълим ва тарбияни шакллантиришда яна бир қатор вазифаларнинг долзарблигини ҳам кўрамыз.

Биринчидан, жамиятимиздаги ҳозирги тараққиёт даражаси юксалаётганлиги туфайли ўтмишнинг турли санъат сирларига ва дунёқарашларига нисбатан адолатли муносабат, тўғри ва тубдан илмий ёндашишлар вужудга келди. Шундай шароитда тасвирий санъат ва унинг тарихидаги намуналар ёшларни ҳар томонлама тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, илм-фан, санъат сирларини ҳар жиҳатдан ўрганишга даъват қилади.

Иккинчидан, тасвирий санъат асарларининг бадиий қимматини таҳлил қила билиш ва ёшларда бадиий идрок қилиш салоҳиятини, шунингдек, мукамал характерга эга бўлган санъат асарларини ажрата олиш савиясига эга бўла олишлари учун таълим мазмунини такомиллаштириб боришни ҳам тақозо этмоқда.

Учинчидан, ҳар қандай санъат асари ижтимоий фикр маҳсули бўлиб, у асосан ўзида инсоний кадрятларни акс эттиради. Бўла-жақ рассом-педагоглардаги билим ва тушунчалар савиясини ана шу нуқтаи назардан тўла шакллантиришга эришиш ҳам долзарб

масала. Маълумки, ҳар қандай санъат тури бадий етуклик мактабларининг қонуниятларига эга бўлади. Ана шундай қонуниятлар мавжудлигининг ўзи санъат сирлари барҳаётлигининг бош омилидир.

Ижодий тафаккур бутунлай янги ғоялар ва тасаввурларни вужудга келтиради, шахсда яширинган қобилият ва имкониятларни, ўзига хосликни рўёбга чиқишига ёрдамлашади. Шунини ҳам алоҳида қайд қилиш лозимки, бундай сифатлар фақат олимлар учунгина эмас, балки ҳамма соҳада ишловчилар учун ҳам муҳимдир. Шунинг учун ҳам таълим тизимида тафаккур ва ижодкорликни ривожлантириш асосий вазифалардан бири деб қаралади. Шунинг назардан қараганда, умумий ўрта таълим мактабларида ижодий тафаккурни ўстиришда тасвирий санъат дарслари бошқа фанлар орасида энг катта ўринни эгаллайди.

Ўқувчиларнинг ижодкорлиги эса болаларда диққат ва тасаввурни ўстириш билан боғланади. Ўқувчи айниқса бошқа сайёралар, сув ости дунёси, (афсонавий ҳайвонлар, дев, кентавр, сувпариси, денгиз шохлари ва б.) билан боғлиқ расмлар устида ишлаганда, тасаввур кучини ишга солмасдан туриб топширикни самарали ҳал қилолмайди. Қолаверса, ҳар бир ижодий ишни тасаввурсиз ва диққатсиз ечиб бўлмайди. Шунингдек, бу масала болаларда ҳис-ҳаяжонни ривожлантириш билан боғлиқ. Маълумки, болалар ниҳоятда ҳаяжонга бой бўладилар. Болаларни нарсалар тасвиридаги турфа ранг ва шакллар, реал ва афсонавий образ ва кўринишлар, воқеа ва ҳодисалар ларзага солади, уларни тўлқинлантиради.

Мактабда тасвирий санъат машгулотларининг вазифалари ҳақида гап кетганда, уларни шартли равишда икки қисмга бўлиш мумкин.

1. Тасвирий санъат дарсларининг ўзига хос, махсус вазифалари мавжуд бўлиб, улар борлиқдаги ва санъатдаги гўзалликларни кўра билиш, идрок этиш, тушуниш ва кадрлашга ўргатиш; эстетик ва бадий дидни ўстириш; болалар бадий фикр доирасини кенгайтириш; бадий ижодий қобилият ва фантазияни ривожлантириш; тасвирий санъатнинг назарий асослари (ёруғ, соя, ранг-

шунослик, перспектива, композиция) билан таништириш; ҳайкал ясаш, бадий қуриш ясаш юзасидан чамалаш қобилияти, фазовий ва образли тасавурларни абстракт ва мантикий тасавур қилиш.

2. Тафаккурни ривожлантириш: тасвирий, амалий, меъморчилик санъат асарларини тушунган ҳолда ўқий олишга ўргатиш; санъатга нисбатан кизиқиш уйғотиш, уни қадрлашга, севишга ўргатиш.

Тасвирий санъат тарихининг мақсади ва вазифалари ҳақида тўхталганда яна шунини қайд қилиш лозимки, у мактабда ўқитиладиган деярли барча ўқув предметлари билан боғланади ва улар юзасидан материалларни ўзлаштиришга самарали таъсир кўрсатади. Айниқса, у ўқиш. адабиёт, география, табиатшунослик, биология, тарих, математика, меҳнат дарсларида алоҳида аҳамият касб этади.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Тасвирий санъатнинг ривожланиш босқичлари ҳақида тусунча беринг.
2. Тасвирий санъат дарсларининг ўзига хос хусусияти.
3. Санъатдаги гўзаллик ҳақида маълумот беринг.
4. Тасвирий санъатнинг ёшлар тарбиясидаги ўрни.
5. Тасвирий санъат асарларининг бадий қимматини таҳлил қилинг.

2-МАВЗУ: ЎЗБЕК ХАЛҚ ТОМОША САНЪАТИ

Режа:

1. “Халқ томоша санъати” тушунчаси, масхарабозлик ва аския санъати.
2. Қўғирчоқ ўйин ва от ўйин санъати.
3. Халқ томоша санъати, дорбозлик.

Таянч сўзлар: томоша санъати, масхарабозлик, қизиқчилик, аския, қўғирчоқбоз, қўғирчоқ ўйин, от ўйин, пичоқ ўйин, бесуяклар ўйини, найрангбозлик, кўз боғлаш, дорбозлик, улоқ, пойга.

Ўтмишда халқ санъаткорлари Наврўз байрами, ҳосил шодиёнаси, халқ маросимлари, байрамлари ва тўйлари муносабати билан томоша берганлар. Сайилгоҳларда ва тўйхоналарда намойиш қилинадиган масхарабоз ва қизиқчиларнинг чиқишлари, қўғирчоқ ўйин ва дорбозлик, улоқ, пойга, кураш, кўз боғлаш, найрангбозлик, муаллақ рақс, мавригихонлик, айиқ, маймун, илон ўйнатиш, кўчқор, хўроз, бедана уриштириш ва ҳоказолар шулар жумласидандир. Бу каби томошалар оммавий томошабинга мўлжал-ланганлиги сабабли “Халқ томоша санъати” деб аталади. Бу санъатнинг етакчи тармоғи бўлмиш масхарабоз, қизиқчи, ва қўғирчоқбозлар санъати, анъанавий халқ театри асрлар давомида, халқнинг маънавий мулкига айланиб борган. Натижада халқ томоша санъатини, халқ оғзаки ижодининг моҳиятини ифода этадиган ва ўрганадиган фольклоршунослик вужудга кела бошлади.

Масхарабозлик ва қизиқчилик – халқнинг бой ва рангбаранг ижодиётига эга бўлган масхарабоз ва қизиқчилар санъатидир. Масхарабоз ва қизиқчилик – ўткир комедия, муқаллид, серзавқ ҳикоя, ҳажвий кўшиқ, кулгили ўйин дегани. Бу ёмонларга нисбатан ҳажв, гурзи бўлса, яхшиларга кайфият кулгу, роҳат-фарогат бахш этувчи ажойиб халқ томоша санъатидир.

Ўтмишда масхара ёки муқаллид томошаси, аниқроғи, никоб (маска) кийган актёр томошаси кенг тарқалган. Қадимги даврларда эса ибтидоий инсон турли маъбудларга сиғингани ту-

файли. масхарабоз одам ёки хайвонлар кифёсини акс эттирувчи никобларни кийиб томоша кўрсатган, рақсга тушган.

Айрим худудларда аза – мотам маросимларида ўлган оила аъзосини эслаб, ёдга олиш маросимида масхара никоб тақиб, худди ўша марҳумга ўхшаб гапирган, ҳаракат қилган.

“Садр”, “Ашшадароз”, “Масхарабоз” номли томоша ўйинлари ҳам тарқалган. Улар ўзига хос оғзаки драматургияси, бадиҳагўйлиги, ҳаётий воқеликни ҳажвий ифода этиши ва жонли намоиш қилиши билан ажралиб туради.

Ўз санъати ва маҳорати билан XIX асрнинг биринчи ярмида биргина Фарғона водийсида эмас, Ўзбекистоннинг бошқа жойларида ҳам яхши танилган машҳур масхарабозлар ўтган. Кейинги даврларда яшаган кекса кизиклар уларни “катта масхарабозлар” ёки “катта қизиклар” деб эшлашади. Бу ўринда “катта” сўзи мазкур масхарабозларнинг профессионал санъатчилиги ва катта йигинлар билан боғлиқ эканлигига, уларнинг репертуари асосан йирик томошалардан ташкил топганлигига ишорадир. Жуда қисқа ва умумий тарзда бўлса-да, мана шундай айрим йирик масхарабозлар ва кизикчилар билан ўқувчини таништириб ўтамиз.

Масхарабоз Дейдиёр шум. Тахминан XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошида Кўконда Дейдиёр шум деган атокли масхарабоз яшаган. Аввало шуни айтиш керакки, мазкур масхарабознинг номи хусусида икки хил фикр мавжуд. А.Л.Троицкая уни Бедёшим деб белгилаган². Зокир Овулов, Комилжори Кулижонов, Усмонжон Раҳимбеков каби кизикчилар эса уни Дейдиёр шум деб атайдилар. Муаллиф ҳам кизикчиларнинг фикрига қўшилади. Бизнинг ўйлашимизча, “Дейдиёр шум” машҳур масхарабознинг лақаби бўлса керак. Кўриниб турибдики, лақаб икки сўздан иборат. “Шум” сўзи масхарабоз маъносини беради. Маълумки, кўп жойларда шўх, ҳазилкаш, масхарабозлик ва таклид билан ҳаммани кулдириб юрувчи кишилар “шум” дейилган ва ҳозир ҳам шундай дейилади. Асл номи бизга номаълум бўлган бу масхарабознинг иккинчи лақаби бўлган “Дейдиёр” сўзи унинг

² Каранг: Троицкая А.Л. Из истории народного театра и цирка Узбекистане. “Советская этнография”. 1948. № 3. С.80

мачит ҳофизлари ва дарвеш-қалан-дарларнинг байтларига яхши пародия-ҳажвиялар тўқий олгани ва уни юксак маҳорат билан ижро эта олганидан келиб чиққан деб фараз қилиш мумкин. Чунки баъзи масҳарабозларнинг репертуаридаги энг етук ва характерли томоша ёки образ унинг лақабига айланиб, айрим ҳолларда ҳатто унинг асл номини ҳам сиқиб чиқарган.

Дейдиёр шум ўз томошаларида мутаассиб руҳоний-ларни қаттиқ танқид қилган. Айрим кекса қизикчиларнинг эътироф этишича, халқ орасидан чиқиб, халқ учун меҳнат қилган бу ижодкор Қўқон хонларининг саройида ҳам ишлаган ва ўз даврида бир гуруҳ масҳарабозларга оқсоқоллик қилган. Афсуски, унинг шериклари ҳақида ҳозирча ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. Аммо шу нарса шубҳасизки, Дейдиёр шум ўз даврининг энг етук ва истеъдодли масҳарабози бўлган, бир қатор масҳарабозларни уюштириб, янги сатирик репертуар яратишга ҳаракат қилган. Мазкур масҳарабоз хотираси ва байтларининг қизиклар орасида шу кунгача сақланиб келиши ҳам³ унинг ана шу улкан шухрати, бинобарин, юксак маҳорати, мазмундор санъатидан хабар беради. “Наътхонлик” комедияси Дейдиёр шумга бағишланган бўлиб, унда масҳарабоз гўё “Пир” сифатида ҳажвий тусда тилга олинади. “Халойиқ, – дейди ўртага чиққан қизиклар корфармони, – биз қизикларнинг Дейдиёр шум деган пиримиз ўтган. Агар шу кишини йўқлаб байтларини айтмасак, жуда ёмон бўлади, кечаси тушимизга кириб тонг отгунча бесаранжом қиладилар. Мана, илгари кунани анови шеригим йўқламаган экан, ёнига кириб аллақанча хафа қилибди. У кишиникидан чиқиб, аразлаб, бизникига кириб қолиб, мениям бесаранжом қилаётувди, эшикди ичидан беркитиб олиб эшик дамбасини роса уриб қийшиқ қилиб ташладим. Келинлар, ҳалиям бўлса иккита-иккитадан байт айтиб Шефимизни йўқлаб кўяйлик”. Шундан кейин навбат билан Дейдиёр шумнинг байтларидан айтдилар. Мана шу бизгача етиб келган байтларни таҳлил қилганимизда, уларнинг ўткир сатирик кучга ва ижодий мазмунга эга эканини кўрамиз. Фикримизни қуйидаги мисоллар тасдиқлаши мумкин:

3 Зикр самоларда айтиладиган қўшиқ наътхонлик дейилган.

Улуғ пирим хонакода хўкиз сўйди,
Шўрвасини муридлари, бой-у мулла ичиб тўйди,
Камбағал – бизларга қаттиқ-қаттиқ жойларини қўйди,
Гўшт еймиз деб, чандир чайнаб ўлдик бизо.

Чумчуқ қариса, тумшуклари калто бўлур,
Қози қариса, жиғилдони халто бўлур...

Кўриниб турибдики, мазкур байтлар орқали ўз даврининг инсофсиз эшон, қози каби уламоларининг хиёнаткорлиги ва порахўрлиги фош этилади.

Зокир эшон ва унинг труппаси. Кўконда XIX асрда яшаб ўтган Зокир Эшон бошлиқ қизиқчиларнинг гуруҳи жуда катта шуҳратга эга бўлган. Кўкон шаҳрида ташкил топган Зокир эшон раҳбарлигидаги масхарабоз ва қизиқларнинг катта, обрўли бир тўпи кўп йиллар бу фаолиятни давом эттирган. Ушбу гуруҳда Фарғона водийсининг Кўкон, Марғилон шаҳарлари ва уларнинг атрофларидан тўпланган қизиқчилар фаолият кўрсатишган. Мазкур тўпда асосан Саъди Махсум, мулла Хошим, Усмон қизиқ, Марасул қора, Нормат оғзи катта, Абдулазиз қизиқ, Баҳромбой, Ҳасан букри, Сулаймон бўқоқ, Калсарик, Мўмин қишлоқи, Ризо куйиқ, Холмат меш, Раҳимбек хез, Ҳалимхон, Мулла Абдуқодир, Рустамжон, Абдахас, Бахтиёр бўқоқ, Давлат новча каби йигирмадан ортиқ масхарабоз ва қизиқчилар фаолият олиб борганлар. Улар Фарғона водийсида ўз даврининг энг йирик ва энг истеъдодли, сараланган ва кенг танилган халқ санъаткори бўлганлар.

Хоразмда “Хатори ўйин, Фарғонада “Катта қизиқчилик”, Бухорода “Катта масхарабозлик” деб аталган ўнлаб томошаларни ўз ичига олган туркум дастурлар мавжуд бўлган.

Ўзбекистонда сарой театри бўлмаганлиги, хон ва бек ўрдаларида хизмат қилган масхарабоз ва қизиқчиларнинг санъати таг-томири билан халқчил бўлганлиги фикримизнинг далилидир⁴. Хон саройида ҳам ишлаган Зокир эшон труппасининг фаолиятига ана шу нуқтаи назар билан ёндашмоқ керак. Мазкур труппа ҳам халқ орасида, ҳам хон саройида хизмат қилгани са-

4 Зикр самоларда айтиладиган кўшиқ наътхонлик дейилган.

бабли унинг фаолиятида карама-қаршилик бўлган. Бир томондан, йигирма чоғлик атокли масхарабоз ва қизиқчининг зўр актёр, қобилиятли ташкилотчи Зокир эшон раҳбарлигида бир жойга тўпланишининг ўзи ўз даврида муҳим аҳамиятга эга эди. Чунки халқ орасида нукул масхарабоз ва қизиқчидан тузилган бундай катта ва мустакил тўпни учратиш ёки ташкил этиш амри маҳол бўлган. Ҳақиқатан ҳам мазкур труппа халқ орасида асрлардан буён ишланиб келинаётган сахнавий сюжетларни такомиллаштириш, кенгайтириш ва безаш бўйича кўп меҳнат қилганлар, бир гуруҳ томошаларни бир-бирига манتيқан улаб узвийлик ҳосил қилиш, яъни цикл яратишга интилганлар. Труппа ўзининг мана шу қайд этилган фазилатлари, мукамал ижрочилик санъати ва халқчиллиги билан Кўқон масхарабозлик ва қизиқчилик мактабини яратган.

Фарғона водийсида XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаган масхарабоз ва қизиқчилар ҳам, кейинги даврда ижод қилган масхарабоз ва қизиқчилар ҳам бевосита ана шу мактабнинг тарбияси, таъсири, анъаналари заминида вояга етган. Иккинчи томондан, Зокир эшон труппасининг айрим томошаларига сарой аҳли, феодал аристократияси бир оз бўлса-да, ўз талаби, диди ва хоҳишини ўтказганини кўрамиз. Труппа айрим халқ комедияларини оқсуяк томошабинларга ва катта йигинларга мослаштирмоқчи бўлиб, уларнинг ғоявий мазмунига путур етказган. Бундай қалтис ҳаракатлар натижасида бир қатор томошалар сатираси ўтмаслашиб, енгил тақлидга айланган. Мазкур театр труппаси фаолиятидаги зиддият Кўқон хонлигининг сўнгги ҳукмдори Худоёрхон даврида яққол кўринади. Ўз ўрдасига хонликдаги энг йирик ва энг қобилиятли ашулачи, раққос, созанда, масхарабоз ва қизиқчиларни тўплаб олган Худоёрхон санъатни ўз мақсади йўлида ишга солишга ҳаракат қилган. Чунончи, у театрдан қуйидагича фойдаланган: масхарабоз ва қизиқчи, биринчидан, унга ҳузур бағишласин, уни қаҳ-қаҳ урдириб кулдирсин. зил кетаётган кўнглига таскин берсин, иккинчидан, салтанати, шон-шавкати безасин, ранг берсин, учинчидан, душманларидан ўчи олиш ва умуман феълига ёқмаганларни жазолашга ёрдам қилсин,

тўртинчидан, баракаси учаётган хазинасини тўлдиришга оз бўлса ҳам улуш кўшсин⁵. Хонга шахсан суюк ва порнографик томошалар хуш келган, ҳажв ва танқидни у ёқтирмаган⁶. Масхарабоз ва қизиқчи унинг хоҳишини бажаришга мажбур бўлган. Аммо хон рақиблари ва ноқобил амалдорларини фош ва мазах этиш орқали улардан ўч олиш, жазолаш учун сиёсий сатирага йўл бериб, бир даража ўз салтанатига ўзи путур етказганини билмаган. Бундай чоғларда саройда мажбуран хизмат қилган масхарабоз ва қизиқлар яйраб, илҳомлари қайнаб, улкан фош этувчи қудратга эга бўлган образлар ва чуқур мазмунли, сиёсий ўтқир спектакллар яратишган. “Мударрис”, “Заркокил” сингари комедиялар шулар жумласига киради. Аммо муҳими шундаки, сарой таъсири ўткинчи бир ходиса бўлиб, ҳеч қачон труппанинг ижодий қиёфасини белгиламаган, унинг асосий йўналишига зиён етказа олмаган.

Труппа репертуари ўзагини “Судхўрлик”, “Қозилик”, “Раис”, “Мироббоши”, “Ҳожи кампир”, “Қаландарлар”, “Атторлик”, “Бола ўқитиш”, “Ер бўлишлик”, “Қиморбозлик” каби сатирик комедиялар, “Мамаюсуф”, “Келин туширди”, “Сартарошлик”, “Еялпиб ўтириш”, “Хотин туғдириш”, “Обжувоз”, “Бўзчилик”, “Улоқчилик”, “Ёғоч полвон”, “Қийик ўйин” каби серзавқ юмористик комедиялар ташкил этган. Театр сатирасини тиги феодализм жамияти устунлари бўлмиш бойлар, зодагонлар ва уламоларга қарши қаратилгандир. Шундай қилиб, Зокир эшон труппаси хон саройида хизмат қилган вақтларида ҳам халқ манфаатларини кўриқлаб келган ҳамда хонлик емирилган заҳотиёқ меҳрибон халқ бағрига отилган, қисқаси, ўз қобилияти ва маҳорати билан театр санъатини бир поғона юқори кўтарган йирик масхарабоз ва қизиқлардан иборат бўлган.

Труппа ижодий ва ижтимоий фаолияти кўп жиҳатдан Зокир масхарабознинг ташкилотчилиги, ишбилармонлиги ва усталлигига боғлиқ бўлган. Унинг ҳаёти ва ижодини бизгача етиб келган хотира ва қиссалар асосида бирмунча тиклаб олишимиз мумкин.

5 Петровский Н. Очерки Коканского ханства. Вестник Европы. 1875. Кн. X. С. 714
6 Каранг: Остроумов Н.П. Саргы. Этнографические материалы. –Т.: 3 т.1908, стр. 73; М.Алибеков, указанная статья, Ежедневник Ферганской области., т. П. вып. 1903 г. С. 87-97.

Зокир масхарабоз тахминан 1815 йилда Қўқонда заргар оиласида туғилиб, 1892 йилда 77 ёшида Ўш шаҳрида тасодифан вафот қилади.

Қизиқнинг ташқи қиёфаси ёзувчи Абдулла Қодирий томонидан шундай тасвирланади: "...Бордон" ичидан узун бўйли, қорасоқолли, устида малла тўн, симоби бўз салласининг пешини бир қарич осилтирган бир киши чиқди, тамкин, виқор билан битта-битта юриб келиб, зина ёнида хонга қарши тўхтади. Хондан тортиб ҳаммага табассум туси кирган эди. Киши, хонга қарши турган ҳолда, салласини тузатди, соқол-муртини силади, тўнини қоқиб, олдини ўради, сўнгра хотиржам рукуъга борди. Бирдан хон ва раият кулиб юбордилар. Бу киши Худоёрнинг энг яхши кўрган қизиги Зокир гов эди"⁷. Тасвирдан масхарабознинг биринчидан, салобатли ва истараси илиқ эканини, иккинчидан, мустақил ва жасур эканини уқиб олса бўлади. Хон ва амалдорларни кулдирган нарса ҳам бир жиҳатдан масхарабоздаги мана шу жиддийлик, виқор ва мустақилликдир. Чунки уларга "паст" бир масхарабоздаги бу белгилар чинакам ғайритабиий ва хаёлпарастликдай туюлган.

Зокиржон масхарабознинг "Эшон" ва "Гов" лақаби бўлган. Биринчи лақаби унга ўз даврининг инсофсиз эшонларни ҳажв қилгани учун берилган. "Гов" лақабининг тарихи эса қуйидагича: 1871 йилда Худоёрхон шахзода Ўрмонбекка уч ой хатна тўйи беради. Тўйга хонликда танилган барча созанда, ҳофиз, найрангбоз, дорбоз, раққос, масхарабозлар жалб қилинади. Зокиржон ҳам ўз тўдаси билан бу катта тантанага шайланади. Хон ўрдада ҳам хизмат қилувчи бу тўпга алоҳида буйруқ беради: уч ой давомида ҳар кун янги томоша кўрсатиш, бир кўрсатилган танқид ёки тақлидни иккинчи марта қайтармаслик. Хоннинг хоҳишини бажариш енгил эмас эди. Зокир ўзининг бутун қобилияти ва аклини ишга солади. Ҳамкасблари билан бирга ҳаётий ҳодисалар ва конкрет шахсларнинг феъл-атвори заминидан бир қатор тақлид, фарс ва пантомималар ижод қилади. Бу ҳам етмагандай, масхарабозлар-

7 Абдулла Қодирий. Мехробдан чаён. –Т.: Ўзбекистон давлат бадий адабиёт нашриёти. 1959. Б-141

нинг ўйинларидан хурсанд бўлиб кетган Худоёрхон Зокир эшонга тўйнинг бир кунлик харажатини ўз устига олишни, пойга беришни “илтифот” килади. Бундай кутилмаган “шараф” ва “илтифотдан” кўрқиб кетган бечора Зокиржон эшон хоннинг таклифини ҳазилга йўйиб, “Болаларимнинг ўзи пойга”, яъни болаларим пойгачидай ошу нонга ташланиб юрган чоғда, мен қандан қилиб бир кунлик тўйни ўз устимга ола олардим, демокчи бўлган. Бошига кўнган “бахт қушини” учирган “нонқўр” ва “беадаб” кизиқнинг бетга чопарлигидан дарғазаб бўлиб кетган хон уни бисотида бор ифлос сўзлар билан сўкиб, пировардида “сен Зокир эшон эмас, Зокир говсан” деб бир оз хумори ёзилган. Хон оғзидан салмоқдор бўлиб чиққан “гов – хўкиз” сўзи тўтикуш амалдорлар томонидан такрорланавериб бечора масхарабозга ҳақоратли лақаб бўлиб ёпишган⁸. Аммо шу нарса шубҳасизки, меҳнаткашлар уни хурмат билан “Зокир эшон”, “Зокир масхарабоз”, “Зокир кизиқ” деб атаган. Унинг иккинчи лақаби кўпроқ боёнлар ва киборлар томонидан ишлатилган.

Зокир эшонни XIX аср халқ театрининг энг йирик ва қобилиятли корфармони, яъни ҳозирги замон тили билан айтганда, режиссёрни деса бўлади. Зотан у Ўзбекистонда энг йирик театр труппасини тузиб, унга ҳам ташкилий, ҳам бадий раҳбарлик қилган. Труппага мос келадиган репертуар танлаш, томошабинлар таркибига қараб дастур тузиш ва спектаклларни талқин қилиш, артистларнинг ташқи қиёфаси, қобилияти ва имкониятларини ҳисобга олган ҳолда роль тақсимлаш, ижрочилар ўртасида бир даражада уйғунлик ва мослик яратиш бўйича жиддий муваффақиятларни қўлга киритган.

У атокли ҳажвкор ижрочи сифатида ҳам барча масхарабоз ва кизиқларга намуна ва ибрат кўрсатган. У оддий пародия – муқаллидга, сатирик роллари ижро этишга, ҳажвий ўйин, кулги, қўшиққа жуда моҳир бўлган. Фикримиз исботи учун куйидаги мисолни келтирамиз: кунларнинг бирида хон масхарабоз Зокир эшоннинг маълум амалдорларнинг белги ва қилиқларини бекиёс

8 Каранг: Юсуфжон кизиқнинг Зокир эшон ҳақидаги хотиралари. Жалил Қодиров томонидан ёзиб олинган. Инп. ЎзММСИ фонди. –Т.: 1990.

аниклик ва маҳорат билан намойиш этишига қизиқиб кетиб. Ўзини ҳам муқаллид қилишни буюради. Доно ва тадбирли Зокиржон ҳажвдан ўпкалаб, жазога тортмасликка хондан сўз олади. Шундан кейин у хон қиёфаси, гапириши, юриш-туриши. муомаласини шундай усталик билан гавдалантирадики, хоннинг жаҳли чиқиб, ваъдага биноан масҳарабознинг жонига чанг солмаган бўлса-да, эртасигаёқ унинг мол-мулкини мусодара ва ўзини уй қамоғига ҳукм қилади. Келтирилган мисолдан кўриниб турибдики, масҳарабоз муқаллид объектининг энг жиддий ва томирли белги – нуқсонларини сатира бўёқлари билан ёрқин гавдалантириш қобилиятига эга бўлган. Хоннинг муқаллиддан қаҳрланишининг боиси ҳам шундаки, масҳарабоз унинг такаббурлиги, золимлигини моҳи-рона фош этган.

Катта томошаларда Зокир эшон одатда шайх (“Мозор”), домла (“Бола ўқитиш”), эшон (“Заркокил”) каби бош сатирик ролларни ижро этган. Шулардан бири мударрис (“Мударрис”) ролдир. Абдулла Қодирий масҳарабознинг мударрис қиёфасида кўринишини куйидагича тасвирлайди: “...Бир вақт бордон эшигидан банорас тўн кийиб, ўнг қўлига асо ушлаган ва сўл қўлига адрас рўмолча тугиклик китоб кўтарган шайхул ислом Валихон тўра⁹ (Зокир гов) кўринди. Шайхулислом каби қадди бир оз буқик ва қадам қўйиши ҳам икки тарафга мойил эди. Барчанинг кўзи ва диққати ҳар икки шайхулисломда бўлди... “Шайхулислом” йўл устида тўхтади ва ерда тушиб ётган бир нарсани ҳассасининг учи билан текшириб кўрди ва уни туртиб четга чиқаргач, йўлида давом этди. Кўпчилик чидолмади, гур этиб кулиб юборди... Чунки ҳеч бир нуқсонсиз муқаллид бўлмақда эди. Зокир гов жойнамоз ёнига етди, ҳассасини шайхулислом ҳассаси ёнига тиради, кафшини ечиб, жойнамозга чиқди. Ўлтириб китобни тиззасига қўйди ва пичир-пичир дуо ўқиб юзини сийпади”¹⁰.

Зокир эшон мударрис образини яратишда, биринчидан,

9 Абдулла Қодирийнинг ёзишича, Валихон тўра “асли Чустлик бўлиб, янги солинган Ҳоким ойм мадрасасининг бош мударриси ва шайхулисломи бўлган”. Томошада шу зот танқид қилинган.

10 Абдулла Қодирий. Мехробдан чайн. –Т.: Ўзбекистон давлат бадий адабиёт нашриёти. 1959. Б- 146-147

Ўзининг аниқ шахс қиёфасини чизишга усталигини ишга солган бўлса, иккинчидан, шу образ орқали умуман мударрислар тўғрисидаги ўз тушунчаси ва муносабатини баён қилган. Ташқи кўринишда художўй, камтарин, покиза, олим бўлиб гавдаланган бу одам аслида шаккок, такаббур, нияти бузук, пасткаш қилиб кўрсатилади. Актёр ролни бутун томоша давомида образга кирган ҳолда, бир текис ва жиддийлик билан олиб борган.

Масхарабозлик ўзининг шаклланиши, ижтимоий жараёни, устоз-шогирд аънаналари, жамоатчилик мавқеи, вазифаси ва интилиши бўйича кўғирчоқ ўйинларига яқин. Айнан масхарабоз кўғирчоқбозликда етук (жонли) бошловчи бўлган. XIX аср охири XX аср бошларида масхарабозлик дорбозлик санъатига қўшилган бўлиб ўз томошаларида полвонлар ва дорбозлар билан намойиш этиб келган. Лекин ниқоб ўрнида юзига грим қилиб, ўзига хос либосда томошабинларни жалб этиш мақсадида томоша кўрсатган. Халқ оғзаки ижодига ҳамда бадиҳага асосланган ажойиб санъат.

Хулоса қилиб айтганда, масхарабозлар ва қизикчиларнинг чиқишларида мусиқа, кўшиқ ва рақслар, яъни халқ санъатининг бой хазинасидан унумли фойдаланилган. Улар спектаклнинг бадий образларини яратишда муҳим восита бўлиб хизмат қилган. Энг муҳими, аънаваный томошада мусикали спектаклларнинг асосий элементлари туғилиб ва ўзига хос оғзаки мусикали драмаларнинг пайдо бўлишига алоҳида туртки бўлди.

Аския санъати. Ҳар бир халқда хазил-мутойиба, баҳслашув, айтишув. аския бор. Ўзбек халқи аскиясининг бошқа хазил-мутойибалардан фарқи шундаки, у санъат даражасига кўтарила олган. Аския ўзбек халқ оғзаки ижодининг бир тури, халқ қизикчилигининг таркибий қисми, кенг тарқалган томоша ҳисобланади.

Аския (арабча “азкиё” – ўтқир зеҳнли, ҳозиржавоб) – ўзбек халқ оғзаки ижодининг хушчакчак ва кулгили томоша санъатининг оммалашган жанри. У одатда халқ сайилида, тўйларда ва бошқа маро-симларда ижро этилган. Ўзбек халқ томоша санъатининг аския жанри. Ўзбекистоннинг Фарғона водийси ва Тошкент вилоятларида ривожланиб, санъат даражасига кўтарилган.

Фарғона водийси аҳолиси ҳозир ҳам аския томошаларида фаол қатнашиб келишади. Ижрочи-аскиячилар (аскиябоз) билан тингловчиларнинг умумий кулгиси аскияга ҳарорат, хушчақчақлик бағишлайди.

Ҳозиржавоблик, зийраклик ва донишмандликни, шу билан бирга, тил ва сўз бойлигини, бадиий-эстетик дидни талаб этадиган аскияда икки ёки ундан ортиқ киши ёхуд тўда орқали мунозаралашади, бу эса фикрлар мунозараси, ҳозиржавоблик ва сўзамолликдир. Айтилаётган аския бировнинг шахсиятига тегиб кетмаслиги учун ҳар бир сўз ва иборани ишлатишда ижрочи ниҳоятда эҳтиёткор бўлиши зарур.

Таъкидлаганимиздек, аския арабча сўз бўлиб, “закий” – ўткир зеҳнли, ҳозиржавоб маъноларини англатади. Ўзбек халқ оғзаки ижоди тури. Фольклор жанри, икки ва ундан ортиқ киши ёки гуруҳнинг халқ йиғинларида (сайл, тўй, байрамлар) маълум мавзу бўйича ўтказиладиган бадиий сўз тортишуви. Аскиянинг мазмунли, серзавқ, кулгили чиқишида тарафлардан ҳозиржавоблик, бадиҳагўйлик, шунингдек, мавзуга оид сўзларни топа олиши ва ҳаракатларидан ўринли фойдалана олиши талаб этилади.

Аскиячи тилнинг кенг имкониятларини пухта эгаллаган, сўз ўйини, қочирим, ҳазил-мутойиба, киноя, ташбих, кесатик, ўхшатиш, муболага каби ҳавж санъати воситаларидан усталик билан тўла фойдалана оладиган бўлиши лозим.

Аския санъатининг вазифаси кулги орқали кишиларнинг кайфиятини кўтариш, уларга завқ бахшида этиш, муайян мавзу доирасида уларнинг билимларини янада кенгайтириш, ақлини, фикрини чархлаш, зийрак, ҳозиржавоб бўлишга даъват этиш, шу билан бир қаторда, турмушда учраб турувчи айрим кишилар хулқидаги камчиликлар устидан енгил кулгу уйғотишдир.

Шунингдек, аския дегани рақибининг сўз ҳужумини ҳозиржавоблик билан қайтариб, ўзи ҳам ҳужумга ўтишдир. Аския ўзбеклар орасида кўп асрлардан бери мавжуд бўлиб, тўй-йиғинларда, сайилларда икки томоннинг тортишуви натижасида бадиий сўз усталари аниқланган.

Аския санъати ўз ривожига бир қанча даврларни босиб ўтган.

Ёзма тарихий манбаларда қайд этилишича, аския XV-XVII асрларда кенг тарқалган. Шоир ва олим Зайниддин Восифий (XVI аср) Ҳиротда аския кенг авж олганини ёзади ва ўнлаб моҳир аскиячилар орасида энг истеъдодли Мавлоно Абдул-восеҳ Мунший исмини келтиради. Аския ҳақида Алишер Навоий, Захириддин Муҳаммад Бобур, Хондамирлар ҳам ўз даврида Мавлоно Бурхониланг, Ҳасан воиз, Саид Ғиёсиддин шарфа сингари ўнлаб аскиячилар ижод қилишганлиги ҳақида маълумотлар беришган.

Аския санъати алоҳида жанр сифатида XV асрдан шакллана бошлаган. XVIII-XIX асрларда аския санъати айникса, Фарғона водийси ва Тошкентда кенг ривожланди. Аския кишиларнинг бир-бири билан бадий сўз тўқишда, сўз ўйинида, адабий баҳсда, ақллар мусобақасида кўпчилик ўртасида ўтказиладиган ҳалол тортишувдир. Ўзбекистонда жуда кўп аскиячилик намоёндалари етишиб чиққан. Марғилонлик Жалил буқоқ, Сулаймон қори, Мамажон қовоқ, мулла Муҳаммад бува, кўқонлик Мирзараҳим кулоқ, Ниёзбоқи сичкон, Зоҳид бурун, Матҳолиқ аския, тошкентлик Абдулла фонус, Саидахмад, Исмаат аския сингари аскиячилар шулар жумласидандир.

XX асрнинг ўрталарида Эрка қори Каримов, Ижроқум бува, Турсун бува Аминов, Юсуфжон қизик Шакаржонов, Жўрахон Султонов, Расул хожи Мамарасулов, Зайнобиддин ва Мадаминжон Юсупов, Муҳиддин Дарвешов сингари машҳур аскиячилар фаолият кўрсатдилар. Эрка қори Каримов аскиянинг ўн тўртта чистонини (пайровини) ярагди. Бу чистонлар “Ўхшагдим”, “Гулмисиз, райҳонмисиз”, “Хафсана”, “Ота-бола”, “Иморат қуриш” сингари пайровлардан иборат бўлиб, халқ орасида машҳур бўлган.

Аскияда пайров сюжети алоҳида бадий асар ҳисобланади, у аскиянинг мукаммаллашган ва мураккаб усули сифатида изчил фикрлар оқими бўлиб, маълум бир мавзунинг маъносини бошидан охиригача ечиб беради. Аскиячилар мавзу доирасидан четга чиқмайдилар. Унда анъанавий пайровлар бўлган “Ўхшагдим”, “Бўласизми?”, “Гулмисиз, райҳонмисиз?”, “Бедана”, “Хафсана”, “Қофия”, “Билганлар, билмаганлар”, “Лақаб”лардан ташқари, замонавий мавзулар “Пахта”, “Оила”, “Кино”, “Дорбозлик”, “Ашу-

ла”, “Футбол” кабилар ўрин олган. Пайровда бир мавзу атроф-лича ва чуқур очилиши лозим. Мавзудан чекиниш аскиячининг мағлубиятидан далолат беради. Аскияда мавзунинг тўғри танланиши, тушунча, фикр тизимини изчил равишда мантиқий яқунга етказа олиш, бадихағўйлик маҳорати, тингловчи эътирофи муҳим аҳамият касб этади. Аскияда ҳаракат воситалари ўринли ишлатилиши лозим, у сўз қўллаш маҳорати ҳамда мулоқот жараёнидаги тезкорлик, имо-ишоралар уйғунлиги маҳсулидир.

XX асрнинг иккинчи ярмидан аскияни саҳнавий санъат даражасига етказишда машҳур сўз усталари орасида Деҳқон юзбоши Шерназаров, Яшарқул Остонақулов, Юсуф қизиқ Шакаржонов, Ижроком-бува, Ғойиб ота Тошматов, Турсунбува Аминов, Абдулхай Маҳсум Қозоқов ва бошқалар катта ҳисса қўшганлар. Ўтмишда Фаргона водийсига хос бўлган катта ашула ва мақомчилик санъати намояндалари, етук актёр ва бастакорлар таниқли аскиячи сифатида ҳам танилганлар – улар Эрка қори Каримов, Мамадбува Сатторов, Жўраҳон Султонов, Расулқори Мамадалиев, Ғанижон Тошматов, Шоқосим. Шоолим ва Шоакбар Шожалиловлар, Зайнобиддин ва Мадаминжон Юсуповлар, Соиб Хўжаев, Абулқосим Тўйчиев шулар жумласидан.

Аскияни муҳофаза қилиш, асраш ва тарғиб қилиш ва келгуси авлодга етказишда аскиячилар жамоалари ва гуруҳлари, жумладан, Қўқон аскиячилар клуби Жўраҳон Пўлатов ва Ақромжон Акбаров бошчилигида, Марғилонда Мамасидиқ Шираев, Андижон вилояти Ҳонобод шаҳрида Муҳиддин Султонов, Асакада Жумавой Хуррамов, Қорасувда Қаҳрамон Абдувоҳидов раҳбарлигида фаолият юритмоқдалар. Аския эркакларга хос жанрдир, аммо ҳозирги кунда уни аёллар ўртасида ҳам кузатиш мумкин. Аския ўзбек халқи тафаккури, дунёқараши, ижтимоий муносабатларни ўзида ифодалаган маънавий хазинадир. Зеро, аския ўзбек юмори ижтимоий анъаналар билан боғлиқ равишда ҳаёт тарзи кузатувлари асосида муҳим масалаларга эътибор қаратилган жанр сифатида маданий сўз ва тилга оид маълумот беришда аҳамияти катта.

Аскияни саклаш ва тарғиб этишда илмий тадқиқотлар, танловлар, фестиваллар, “Аския кечалари” (Тошкент, Хоно-

бод. Марғилон), телекўрсатувлар, фильмлар. нашрлар эълон қилинмоқда. Ўзбекистон санъат ва маданият институти ўқув жараёнига аския анъаналарини киритилмоқда. Аския санъати 2014 йилда ЮНЕСКОнинг “Инсониятнинг номоддий маданий мероси” репрезентатив рўйхатиغا киритилган.

Кўғирчоқ ўйини ва от ўйини санъати. Кўғирчоқ ўйинининг ёзма тексти бўлмаган. У узок йиллар кузатиш, машқ қилиш, ёдлаш, малака ҳосил қилиш орқали восита ва услублар билан устозлардан шогирдларга ўтиб келган.

Кўғирчоқ ўйинининг келиб чиқишида аждодларимизнинг айрим маросимлари, томошалари муҳим ўрин эгаллаган. XV асрда Мовароуннаҳрда кўғирчоқ ўйини тараккий этди. Бу даврда “Чодир жамол”, “Чодир хаёл”, “Фонус хаёл” деб аталувчи кўғирчоқ яшаш ва уни ўйнатишда, томоша мазмунига кўра, бир-биридан фарқ қилувчи уч тури кенг тарқалган.

Кўғирчоқлар кўлга кийиб ўйнатиладиган “Чодир жамол”да ҳаётий воқеалар, иплар воситасида бошқариладиган “Чодир-хаёл”да мифология, сояси тушириладиган “Фонусхаёл”да халқ қахрамонлик эпоси акс эттирилган. Кўғирчоқбозлар ҳукмрон табақаларга нисбатан ўзларининг муносабатларини мазкур санъат орқали ошқора ифода қилганлар.

От ўйини. Халқ циркининг энг қадимги тури от ўйини санъатидир. От халққа қадимдан буён кадрдон хайвонлардан биридир. От ҳақида афсоналар, дostonлар тўқилган. Отдаги сифатлар пойга, улок чопиш, чавгон каби томошаларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Чавандозлар бора-бора от ўйнатишни ўзларига хунар қилиб олиб, сайилгоҳларда томоша кўрсата бошлаганлар. “От ўйини” деганда яна бир томоша қисми ясаиб, дум ва кўғирчоқлар осилган бўлиб, соқолни ясама қилиб қўйиб олган масхарабоз ўйинчи от ва чавандоз ҳаракатларига тақлид қилиб ўйнаганлар. Қулгили пародия типидagi “от ўйини” халқимиз орасида шу кунларда ҳам учраб туради. Улар кўпроқ карнайчи, сурначи гуруҳлар билан фаолият кўрсатади. Баъзан шундай томошага кўғирчоқ ўйини ҳам қўшилиб, ажойиб бир майдон спектакли юзага келтирилади.

Халқ цирки санъати. Дорбозлик санъати халқ циркининг қадимги турларидан ҳисобланади. Бу санъат авлоддан авлодга ўтиб, бизгача етиб келган.

Дорбозлик – дор ўйин – баланд дор устида ўйинлар кўрсатиш бўлиб, томоша санъати жанри, XX асрдан цирк санъатининг ҳам жанри. Дор устида ҳар қандай нотургун ҳолатда ҳам гавда мувоzanатини сақлаш маҳорати намойиш этилади. Дорбозлик тахминан 2,5 минг йил муқаддам Шарқда пайдо бўлган, сўнг бутун дунёга тарқалган. Дор дастлаб паст қурилган, машқлари ҳам содда бўлган.

Давр ўтиши билан дор тобора баландроқ қурилиб, ўйинлари мураккаблаша борган, XVIII аср охиридан эса, цирк сахнасида намойиш этиладиган бўлди ва цирк санъатининг ажралмас бир қисмига айланди, янги тараққиёт даври бошланди.

Ўзбекистонда дорбозлик (дор ўйини, симбозлик, симдор, сим ўйини, катта ва кичик дор ўйинлари) халқ томоша ўйини бўлиб, қадим тарихга эга. Баъзи манбалар Амир Темур саройида ажойиб дор ўйинлари кўрсатилганини тасдиқлайди. Дорбозлик Ўзбекистоннинг барча шаҳарларида, айниқса, Қува ва Асакада тараққий этган. Ўтмишда ўзбек дорбозлари Хитой, Ҳиндистон, Афғонистон, Эронда, XVIII-XIX асрлардан Россияда ўз маҳоратларини намойиш этганлари тўғрисида маълумотлар бор. Ўзбек дорбозлари 25-30 метр баландликдаги устунларга қия қилиб тортила-диган арқон устида лангарчўп билан бўладиган ўйинларни: югуриш (олдинга, орқага), сакраш, оёқларга пичоқ ёки патнис боғлаб, шунингдек, кўзни боғлаб, бошга халта ёки қозон кийиб юриш, якка ва қўш чиғирикда ўйнаш каби турлитуман машқларни бажаришган. Дор ўйинлари дор тагида полвонлар чиқиши, раққосларнинг ўйинлари, қизиқчи, масхарабоз, аскиячиларнинг чиқишлари ҳамда анъанавий цирк туркумларидан симдор, ёғочоёқ, найрангбозлик, бесуюк, муаллақчилик. Ўргатилган айик, илон, маймун, от, эчки ўйинлари созандалар жўрнавозлигида (таркибида сурнай, карнай ва кичик доул (барбан) ёки доира билан биргаликда олиб борилган. Дорбозлик санъати ўйинлари очик майдонларда, ўтмишда бозор ва Регистон

катта майдонларида, тўй-томошалар, сайиллар, Наврўз байрамлари ва катта ярмарка-кўргазмаларда намоиш этилган.

XX асрда ўзбек дорбозлик санъатини янги мазмунда ривожлантиришда ва анъаналарни давом эттиришда Асака дорбозлари сулоласининг атокли намояндаси Тошканбой Эгамбердиевнинг хизмати жуда катта. XX асрнинг 30-йилларидан дорбозлар репертуарига бирмунча ўзгартиришлар киритилди. Муҳофаза воситаларидан фойдаланиш натижасида дор устида янги мураккаб ўйинлар ижро этила бошланди. Якка киши машқлари билан бир қаторда икки, уч, тўрт киши ижро этадиган машқлар кўрсатиладиган бўлди. Жумладан, икки дорбознинг бир-бирининг елкасида ёки бошида туриб дордан ўтиши, обкашнинг икки томонида дорбозларни олиб ўтиш, дорда ўтирган дорбоз устидан сакраб ўтиш, елкаси билан дорга тиралиб, оёқни тепага чўзиш, икки дорбоз елкасига ўрнатилган тахта кўприкча устида тик туриш ва бошқалар. Тошканбоевлар сулоласи ташаббуси билан дорбозлик очиқ майдондан ёпиқ бинога ўтди ва цирк томошаларига айланди ҳамда унинг ўйинлари янада мураккаблашди. Катта дор билан кичик дор (симдор) ўйинлари амалга ошди.

Дорбозлик санъатини ривожлантириш ва тарғиб қилиш мақсадида мунтазам равишда дорбозлар кўрик-танлови ўтказилади. Мустакилликка эришилгандан сўнг ўзбек дорбозлари ўз санъатларини дунёнинг турли мамлакатларида намоиш этмоқдалар. Ҳозирги кунга келиб, Ўзбекистонда 40 та оилавий дорбозлик гуруҳлари фаолият кўрсатмоқда.

“Ўзбекдавлатцирк” республика бирлашмасининг Олимжон, Тоҳир ва Мурод Тошканбоевлар раҳбарлигидаги “Ўзбекистон дорбозлари” жамоалари қадимги дорбозлик анъаналарини замонавий циркнинг бадиий ифода воситалари билан бойитиб келмоқда. Ушбу сулола вакиллари кўпгина нуфузли халқаро томоша санъати фестивалларида ва танловларида қатнашиб, анъанавий дор ўйинлари намоиш этиб, совринли ўринларига сазовор бўлмоқдалар. Бугунги кунда дорбозлик санъатини муҳофаза қилиш, унинг анъаналарини сақлаш ва тарғиб этишда Юнусали Ғозиев оилавий дорбозлар гуруҳи (Андижон), Турсунали Мада-

минов оилавий дорбозлар ва полвонлар халқ жамоаси (Фарғона), Баходир Дадажонов оилавий дорбозлар гуруҳи (Наманган), Ўктам Юсупов оилавий дорбозлар гуруҳи (Андижон) фаолият кўрсатмоқдалар.

Ҳозирги кунда дорбозлик санъати Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида фаолият олиб бормоқдалар. Дор ўйинларини оила жараёнида “устоз-шогирд” анъаналари орқали ҳамда республика эстрада ва цирк коллежида дорбозлик анъаналари ёшлар томонидан ўзлаштирилмоқда. Дорбозлик санъатини сақлаш ва тарғиб этишда республикада дорбозлар кўрик-танловлари ва фестиваллари (охиргиси 2014-2015 йиллари), “Майдон томоша санъати” ва “Кўҳна замин оҳанглари” (2012-2014 йиллари) телефестиваллари; Ўзтелерадио компанияси томонидан фильм (масалан, “Тошканбоев дорбозчилари”), Германия кино усталари томонидан Ўктам Юсупов (Андижон) ва Турсунали Мадаминовлар (Фарғона) оилавий гуруҳлари фаолиятига бағишланган “Дорбоз” фильми (2012), илмий-тадқиқот ишлари, нашрлар, илмий-амалий анжуманлар (2015 йили ноябрь ойида республика эстрада ва цирк коллежида “Анъанавий дорбозлик ва унинг долзарб масалалари” мавзусида), Наврўз ва Мустақиллик байрамларида чиқишлар, республика ва Марказий Осиё республикалари ҳамда чет давлатларда дорбозлик гуруҳлари сафарлари шулар жумласи-дандир. 2015 йили Ўзбекистон дорбозлик санъати ЮНЕСКОнинг репрезентатив рўйхатига тақдим этилди. Дорбозлик макони бўлмиш Асакадан чиққан Тошканбой Эгамбердиевнинг фидойилиги, санъати туфайли анъанавий дор ўйин замонавий цирк билан боғланиб, уни оламга танилди.

Найрангбозлик. Кўз боғлаш санъатининг мазкур тури XV асрдаёқ муайян ютуқларга эришган. Найрангбоз бор нарсани ғойиб ва йўқ нарсани пайдо қилувчи “сеҳргар”дир. У ханжар ютиш, кулоқдан игна ип ўтказиш, сув пуркаб олов чиқариш, оғзига қоғоз, увада тиқиб рангли ип ва ленталар чиқариш сингари томошаларнинг устаси бўлган. Аслида, найрангбозлар ўйинида сеҳр ҳам, мўъжиза ҳам бўлмаган. Чакқонлик, диққат, томошабинларни ром этиш, кимё ва физик қонунларни яхши билиш маҳсулидир.

Муаллақ “Акробатика” ҳам халқ циркининг яхши ривожланган турларидан бири бўлиб, тобланган тана ҳаракатлари билан чиройли шакллар ясаш санъатидир. Айниқса, бесуяк деб аталувчи муаллақчилар томошалари қизиқарли бўлган. Ёгоч оёқни ҳам муаллақ-чиликнинг бир тури деса бўлади.

Халқ циркчиларининг турли буюмлар билан кўрсатадиган ўйинлари бўлган. Пичоқ ўйин (карбозлик), лаган ўйини, чинни ўйин бунга мисол бўла олади. Турли даврларда халқ циркининг намоёндалари ижод қилишган. Хўжа бойвачча, Хўжа пучуқ карбозлар, ака-ука Раҳмон, Қодир бола акробатчилар, Муҳиддин бесуяк, Абдулла хитой қилич, ханжар ютувчи Юсуф қизик, Собир қори. Саид қизик қиличбозлар шулар жумласидандир.

Пичоқ ўйин (карбозлик), бесуяклик, лаган, чинни ўйинининг ҳар бири маҳоратли ижрочилар томонидан ижро этилган. Бесуяк эгилувчилар орқасига қараб ергача эгилиб, бошини оёқлари орасидан олдинга чиқариб, оёқларини чалиштириб қўллари билан юрган. Бесуякнинг энг зўр ўйини гавдасини орқага эгилган ҳолда огзи ёки қовоқлари биланердаги кумуш тангалар ёки узукларни олишдир. Пичоқ ўйин билан лаган ўйинда рақс муҳим аҳамиятга эга. Лаган ўйинда раққос товоқ ёки тоғорага ўхшаш идишни пешонасидан бошига, кейин бўйин қисмига, елкасига тушириб, у елкасидан бу елкасига келтириб, сўнг белига тушириб ва яна пешонасига қайтариб. қўлларида қайроқлар билан ўзига хос ритм бериб турган. Қўқонлик Маҳмуд Ғофуров (1883-1970) ана шундай моҳир санъаткорлардан бири бўлган.

Халқ томоша санъатининг атокли намоёндаси Юсуфжон қизик Шакаржонов (1869-1954) серқирра ижодкордир. У 90 йил умр кўриб, шундан 83 йилини санъатга бағишлаган. Санъатнинг барча турларини билган, барча чолгу асбобларида чала олган, корфармонлик (режиссёрлик), раққос ва ҳофизлик билан барчани лол қолдирган. У учта хукмронлик даврини кўрди. Худоёрхон саройида. Бухоро амирлигида, собиқ шўролар даврида ижод қилди. Аммо ҳамиша халқ билан бўлди. Ёшлигида Зокир эшон труппасида, сўнгра Мансуров халқ циркида, кейинчалик ўзи сайёр труппа тузиб, Хитой, Эрон, Афғонистон, Қашқар, Оврупа ва Русия мам-

лакатларида бўлиб, ўзбек халқ томоша санъатини тарғиб қилди. Италиялик сеҳргар Калностро, русиялик машхур цирк артисти Юпатов билан бирга ишлади ва ҳамкорлик қилди.

Карим чавандоз номи билан машхур бўлган Карим Зарипов (1890-1960) Зариповлар сулоласига асос солди. Унинг фарзандлари, набиралари ота касбини эгалладилар. У бесуяк ҳам эди. Ёгоч оёқни жуда яхши ўйнар, кизикчилик килар эди. “От ўйин” деб аталмиш халқ циркининг қарийб барча жанрларини ўзлаштирди. 1938 йилда “Чавандоз йигитлар” аттракционини ташкил этди. Унда Карим Зарипов билан ёнма-ён хотини Муборакхон, ўгли Ҳакимжон, қизи Холидахон чавандоз сифатида фаолият кўрсатдилар. Бу гуруҳ бутун дунёга машхур бўлди. Улар ўзбек санъатини бутун дунёга танитдилар. Айни пайтда ҳам бу сулола ўзбек давлат циркида ўз анъаналарини муваффақият билан давом эттирмоқда. Қўқонлик Ака Бухор Зокиров халқ кизикчилик санъатининг усталаридан бири бўлган Юсуфжон кизикдан кейин иккинчи ўринда турар эди.

Асрлар давомида халқимиз маънавиятини бойитиб, онги, тафаккури ва ҳис-туйғуларини теранлаштириб келган миллий ўйинларда аждоқларимиз ҳаёт фалсафаси, меҳнати, жасурлиги, эзгу ниятлари акс этган.

Анъанавий равишда ўтказиб келинаётган “Майдон томошалари санъати” республика фестивали халқ томоша санъати анъаналарини асраб-авайлаш ва кенг тарғиб этиш, миллий ўйинлар орасида ажралиб турадиган дорбозлик санъатини янада ривожлан-тиришга хизмат қилмоқда.

Бугунги кунда юртимизда қирқдан зиёд дорбозлик гуруҳи мавжуд. Ўқтам Мадаминов, Аҳад Набиев, Юнусали Ғозиев, Равшан Мамасолиев каби тажрибали дорбозлар бошчилигидаги “Водил чинори”, “Андижон самоси”, “Мадамин дорбоз”, “Косонсой дорбозлари” гуруҳлари самарали фаолият кўрсатмоқда. Шунингдек, бугунги кунда миллий дорбозлик ва халқ томоша санъатига алоҳида эътибор қаратиш, дорбозлар жамоалари фаолиятини таҳлил қилиш, уларнинг ижро маҳорати, сахна маданиятини

юксалтириш, томоша дастурларининг ғоявий-бадий савиясини ошириш ва уларни қўллаб-қувватлашдан иборат.

Ўзбек кўғирчоқ томошалари анъанавий халқ томоша санъатининг алоҳида йўналиши бўлиб, ўз анъаналарига эгадир. Бу санъат Сурхондарёда “Сув-хотин”, Хоразмда “Ашшадароз”, “Масхарабоз”, “Полвон” номлари билан юритилган.

Кўғирчоқларни ўйнатишнинг кўпгина турлари мавжуд бўлиб, уни миллий кўғирчоқбозлар “Кўл кўғирчоқ” (кўлқоп кўғирчоқлари), “Ип кўғирчоқ” (марионетка кўғирчоқлари), “Майда кўғирчоқ” ва “Катта кўғирчоқ” номлари билан аташади.

Кўғирчоқ томошалари катта сайил ва томошаларда анъанавийликни сақлаган ҳолда намоёиш этилган, ҳозир унинг замонавий турларидан ҳам фойдаланиш одат тусига кирган. Бунда “От ўйин”, “Шербоз” (шер ўйнатувчи) сингари томошалар ҳам кўшилиб, карнай-сурнай, доира ва ноғоралардан ташкил топган ансамбл жўрлигида намоёиш этилади.

Ўтган асрнинг 50-йилларидан кейин кўғирчоқ-бозликнинг асрий анъанавий турлари бир муддат унутила бошланди. Ҳозирги кунга келиб кўғирчоқ-ларни ясовчи хунармандларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли ўша анъаналар тикланишга йўл тутди. Бундай усталар ичида Хоразм вилоятининг Хонқа туманидан Мансур Курязов алоҳида ўринга эга. Чунки у ўз ижодида кўғирчоқ тайёрлаш санъати билан уни ўйнатиш санъатини камраб олган. Кўғирчоқ тайёрлаш санъатининг намоёндалари сифатида Тошкент шаҳридан Шофайзи Шомухиддинов, Пўлатжон Дониёров, Азим бурунларни, хивалик Маёқуб Воисов, Юсуф Тўхтаевларни, Бухородан Донияр Шохсуворов, Кенжа Жумаев, Олим Шамсиевларни, Фарғона вилоятдан Шарифжон Мирзарахимов, Тиллахон Матёқубова, Мирзакарим Ғафуровларни, Самарқанддан Қули бобо Наввотов. Карим Мажидларни, Холмурод Сиддиқов, Нарзулло Хамроевларни, Шаҳрисабздан Мустафо Бердиев, Тари Ашуровларни, Андижондан Абдусамат Йўлдошев, Жўрабой Отабоевларни келтириш мумкин.

Кўғирчоқ ўйини Ўзбекистонда, қадим замонлардан буён халқнинг энг сеvimли томошаларидан яна бири деб ҳисоблаб ке-

линган. Халқ томоша санъатининг кўғирчоқ ўйинлари турлари, уларнинг тарихий йўналишлари, тарихдаги машҳур ижрочилари ва репертуарлари тўғрисида санъатшунослик фанлари доктори, профессор Мухсин Қодировнинг “Кўғирчоқ театри” ва “Ўзбек халқ томоша санъати” китобларида мукаммал ёритилган. “Бизда,— деб ёзади Мухсин Қодиров, — “Кўғирчоқ ўйин” деб юритилувчи бу санъатнинг, хусусан, кўлга кийиб ўйнатиладиган, ип билан бошқариладиган ва сояси тушириладиган турлари ўтмишда кенг тарқалган. Улар “Чодир жамол”, “Чодир хаёл” ва “Фонус хаёл” деб аталган. “Чодир хаёл” театри “Чодир жамол”га нисбатан анча мураккаб ва мукаммалдир. Бу театр томошалари, одатда, кечкурунлари кўрсатилгани, шуъла ва шовкиндан фойдаланилгани туфайли қора пардалар ичидаги кўғирчоқларнинг иплари кўринмай, худди кўғирчоқларнинг ўзлари ҳаракат қилаётгандай табиий ва ажаб манзара ҳосил қилган. Ҳар бир мохир кўғирчоғбоз айни вақтда иплар ёрдамида 8-10 кўғирчоқни ҳаракатга келтира олган. “Кўл кўғирчоқ” театрида бир томошада кўпи билан ўн кўғирчоқ иштирок этган бўлса, “Чодир хаёл”да бир йўла элликдан ортик кўғирчоқ ўйнаган. Бу театрларда мусиқа бадиий безак сифатида, кўпроқ қахрамонлар ҳолатини ифодаловчи восита сифатида хизмат қилган. Кўғирчоқбоз-созандалар кўғирчоқ ўйинлар учун махсус “Уфор”, “Миёнхона”, “Чарх”, “Дучава паррон”, “Чоголлок”, “От эроний”, “Қум пишиги”, “Тўрғай чириллама” каби бир қанча ажойиб куйлар яратганлар.

Ўзбек халқининг маънавий ҳаётида, юкорида кўрсатилган театрлардан ташқари, “Наврўз”, Рамазон ва Қурбон ҳайитларида, “Гул-сайил”, “Ҳосил сайил” каби байрам ва сайилларда халқ томоша санъатининг кўғирчоқ ўйини ҳам мавжуд эди. Бу сайил ва томошаларда шўх кўшиқ, лапар, яллалар жаранглайди, якка ва оммавий рақслар авж олади, энг хурматли ҳофизлар кучли ва бетакрор овозлари билан баланд пардаларда ашула ва катта ашулалар айтиб, халқнинг олқишларига сазовор бўлганлар. Майдонларда кўғирчоқ ўйини кўрсатилган. Бу анъана ҳозирга қадар давом этиб келмоқда.

Янги тараққиёт даврида асрлар давомида шаклланган халқ томоша санъати байрамларини қайта тиклаш ва уларни оммавий

тарзда нишонлашга алоҳида эътибор қаратилди. Оммавий халқ байрамлари театрлашган томошалар тимсолида янги мазмун касб этмоқда. Ўтган қисқа вақт мобайнида бу соҳада ўзига хос тажриба тўпланди ва байрамлар билан боғлиқ янги санъат тури дунёга келди. Бу кенг миқёсда нишонланадиган театрлашган майдон томошаларидир. Наврўз ва Мустақиллик байрамлари, буюк давлат арбоблари, саркардалар ва алломалар юбилейлари, Тошкент шаҳрининг 2200 йиллиги, Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги, “Шарқ тароналари” халқаро мусиқа фестивали, “Алпомиш” достонининг 1000 йиллиги тантананалари муносабати билан ўтказилган театрлашган томошалар шулар жумласидандир.

Наврўз ва Мустақиллик томошалари ўзида ўзбек халқи томоша санъатининг энг нодир ютуқларини бирлаштиради. Бу томошалар шунчаки турли санъатлар, қўшиқ, рақс, аския, миллий урф-одатлар. ҳаётдан олинган ҳодисаларнинг ёнма-ён, бирин-кетин берилиши эмас, балки уларни катта майдонларга мослаштириб, бадиий қайта ишлаш, бир-бирига сингдириб, мутаносиблик ва уйғунлик ҳосил қилишдир. Бинобарин, Наврўз ва Мустақиллик томошаларини ташкил этиш ва ўтказиш моҳиятан бир-биридан тубдан фарқ қилмаса-да, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуд.

Мустақиллик ва Наврўз байрамлари кўпроқ сиёсий йўналишда бўлиб, мамлакатимизнинг истиқлол даврида қўлга киритган ютуқларини намойиш этишга қаратилган. Наврўз байрами қадимий анъаналар ва урф-одатларни сақлаган ҳолда, замонавий пластик воситалар ёрдамида уларни гавдалантиришга йўнал-тирилган. Шунингдек, бу байрамлар ўтадиган жойлар ҳам айриҳолда бўлиб, Наврўз байрами Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий боғида, яъни табиат қўйнида нишонланади, Мустақиллик байрамини эса пойтахтнинг бош майдонида ўтказилиб келинган. Сўнги йилларда Мустақиллик байрами ҳам Миллий боғда ўтказилиб келинмоқда.

1991 йил Наврўз байрамининг Тошкентнинг бош майдонида ўтказилган асосий томошасида дўстлик, турли миллатларни бирлаштириш ғояси ҳамда Она Ватанимиз тарихидан ҳикоя қилиш

кўзда тутилди. Томошада рамзий тасвирий услублар қўлланди. Жумладан, майдоннинг турли томонларига ўрнатилган Тошкентнинг 12 дарвозаси ва улардан кириб келаётган карвонлар харакатига, турли-туман афсонавий образ-ларга ўзига хос маънолар юкланди. Томошада вилоятларнинг энг яхши фольклор жамолари ишти-рок этиб, ўз репертуаридаги асосан халқ анъаналари билан боглик ўйин ва томошаларини намойиш этдилар. Шунингдек, томошада далага кўш чиқариш, биринчи уруғ кадаш каби деярли унутилиб қолган маросимлар тикланиб, бадий шаклда тақдим этилди.

Дастлабки йилларда сценарийлар этнограф ва маданиятшунослар томонидан тайёрланиб, томоша мавзулари, гоёларини белгилашда бош режиссёрлар етакчилик қилгани сабаб, улар турли ансамблларнинг этнографик номерлари йиғиндисидан иборат бўлган бўлса, 1995 йилдан томоша драматургиясида ҳам бурилиш рўй берди. Шоир Хуршид Даврон ўзига хос воқеалар ривож ва тугал маънога эга бўлган сценарий яратар экан, Наврўз тарихи, маросимларини беришда тарихий манбаларга таянишга интилди. Сценарий муқаддима, хотима ва тўрт қисмдан иборат бўлиб, унга Абу Райҳон Берунийнинг “Осор ул-боқия” асарида ёзиб қолдирилган фикрлар сингдирилган. Наврўз Коинот, Куёш, Ер, Сув яратилган кун сифатида тақдим этилди. Мазкур театрлаштирилган томоша Наврўз драматургияси ва режиссура-сида ўзига хос сакрашлик рўй берганини кўрсатди. Ўтган қисқа вақт ичида Наврўз анъаналари нафақат тикланди, айтиш лозимки, унинг тарихида янги бир давр бошланди. Йилдан-йилга ҳар бир театрлашган томошанинг қўлами ва мазмуни доираси бойиб бормоқда. Байрам сценарийларининг янада кизиқарли, томошавий воситаларга бой бўлиб бораётгани, янги-янги сахнавий безаклар ва ифода воситалари пайдо бўлаётганини кузатиш мумкин. Жумладан, 2001 йил томошасида Миллий богдаги асосий сахна, унинг атрофи, Алишер Навоий ёдгорлиги зиналари, зина ва сахна ўртасидаги кўприклар, шунингдек, майдон устидаги фазо ҳам камраб олинган. Ушбу маҳобатли спектаклдаги кўринишидан турлича бўлган композицияларнинг ҳар бири ўзига хос тугал

мазмун ва ижрога асосланган бўлиб, унга тайёрланган декорация ва либослар, ниқоблар, ҳаракатланувчи қурилмалар, байроқлар, пуфлаб шиширилган қиёфалар, табиий ва ясама гуллар ажиб бир манзара яратди. Ҳамма ёқда бир-бири билан ҳам мазмунан, ҳам бадиий жиҳатдан боғланган байрам манзаралари намоён бўлади. Байрамга чорловчи мусиқий оҳангларга табиатнинг уйғониши, борлиқнинг яшариши, қушларнинг чуғур-чуғури, жилғаларнинг шилдираши уйғунлашиб кетади. Кўкка учирилган ранг-баранг шарлар ажиб камалак ҳосил қилади. Фурсат ўтмай, рангин камалак алвон булутга айланиб кетади. Навоий ҳайкали гумбази қуёш мисол атрофга заррин нурларини таратади. Бутун майдон гулларга буркалади, улар устида рангин капалаклар қанотларини ҳилпиратиб учади. Ана шундай ажиб бир манзаралар фониди она ва боланинг суҳбати театрлашган томошани бошлаб беради.

Отларни елдек учириб кириб келган жарчиларнинг байрамга чорлови ва шаҳарнинг қадимий 12 рамзий дарвозасидан кириб келган бадиий жамоалар. дорбозлар, кўғирчоқбозлар, чавандозлар, масҳарабозлар, полвонлар, чеварлар, хуллас, барча замонавий ва қадимий касб эгалари ўз маҳоратларини намойиш этадиган сахнавий кўриниш ўзига хос мутаносиблик ва шиддатли ҳаракат билан ўз ўрнини келгуси сахнавий кўринишга бўшатиб беради. Саҳнадаги воқеаларнинг шиддатли ҳаракати, мазмунан ва моҳиятан бир-бирини тўлдириши томошага яхлитлик бағишлайди.

Қадим тарихимизнинг илк даврлари ҳақида хикоя қилувчи “Авесто” ҳақидаги сахна кўринишлари, шунингдек, Наврўз билан боғлиқ қатор яратувчилик удумлари эътиборга молик. 1992 йилдан бошлаб ҳар йили Мустақиллик байрамини жуда кенг миқёсда нишонлаш аънамага айланди. Истиклолнинг дастлабки йилиданок кадрятларни тиклашга алоҳида эътибор қаратила бошлагани Мустақиллик байрамнинг дастлабки нишонасида кўзга ташланди. Томоша айнан аждодларимизни хотирлашга бағишланган кўриниш билан бошлангани ва карвонлар қўнғироғи садолари остида майдоннинг ўнг томонидан чапга қараб Буюк ипак йўли бўйлаб туя карвони орасида буюк аждодларимиз Тўмарис, Спи-

тамен, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий узоқ йиллардан сўнг қўлга киритилган эрк ва озодлик байрамлари ила халқни қўтлаб, муборакбод этаётгандек тантана билан ўтишларига ана шу маъно юклатилган. Болалар дасталари, миллий гвардия аскарлари, спортчилар, талабалар, вилоятларнинг вакиллари иштирокидаги бадий лавҳалар, шунингдек, республикамизнинг етакчи рақс ансамбллари ижросидаги рақсларнинг ўзига хос кўриниши томошага ўзига хос тараф бери.

Дастлабки йилларда Мустақиллик байрамлари томошаси моҳиятан Наврўз томошаларидан унчалик фарқ қилмас эди. Зеро, бу театрлашган томошаларда санъатимизнинг бугунги ютуқлари ва қадриятлар, урф-одатлар билан боғлиқ чиқишлар ҳам бор эди. Жумладан, 1994 йилги театрлашган томошанинг “Истиклол тўйинг муборак, Ўзбекистон” қисмида таниқли ҳофиз ва хонандалар чиқишларидан кейинги номерда қадимий чолғулардан чанқовуз, шунингдек, қошиқ, ликопча ҳамда рақс мазмунини бойитиш мақсадида саватлардан фойдаланилган. Халқ ўйинларидан улоқ, кўчқор ва хўроз уриштиришлар, арқон тортиш, масхарабозлик ва шунга ўхшаш халқ удумлари намоиш қилинган. Йил ўтган сайин томоша таркибида ҳам ўзгаришлар амалга оширила бошланди. Турли йўналишдаги янги ижодий жамоалар, ёш ижрочиларга дастурдан ўрин ажратилди. Наврўз ва Мустақиллик байрамларида орттирилган тажриба ва ижодий кучлар буюк алломалар ва қадимий шаҳарларимиз юбилейларини умумхалқ шодиёнаси сифатида тантанали нишонлашда қўл келди. Мисол тариқасида Самарқанд шаҳрида 1994 йилда Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллигига, 1996 йилда Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига, Урганч шаҳрида 1999 йилда Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигига, 1997 йилда Хива шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган оммавий томошаларни айтиб ўтиш мумкин.

Оммавий томошалар драматургияси шаклланишига шоирлардан Абдулла Орипов, Хуршид Даврон, Омон Матжонлар асос солишди. Режиссура соҳасида эса Баҳодир Йўлдошев ва Рустам Хамидовлар самарали фаолият кўрсатиб келишмоқда. Шундай

қилиб, қисқа вақт мобайнида Ўзбекистонда байрамларни нишонлашда ўзига хос тажриба тўпланди.

Байрам томошаларида бугунги кунда шаклланган энг асосий хусусиятлардан бири уйғунликдир. Томошаларда санъат, спорт, этнография, фольклор, бадий сўз ижрочилиги, меҳнат ва ижтимоий ҳаёт лавҳалари бир-бири билан ягона ва ички ғоялар, мавзулар асосида таркибий, уйғун бириктирилади ва бунда бадий яхлитлик юзага келади. Шунингдек, театрлашган томошаларда тарихий ва замонавий воқеликни поэтик-фалсафий умумлашмалар, рамзий образлар, ёрқин ва бўрттирма воситаларда акс эттириш шаклланди.

Оммавий томошаларда бадий образлилик хусусияти ҳам бўлиб, томошалар қисмларини театрлаштириш орқали образли ечимга эришилади ва натижада алоҳида-алоҳида томошалардан иборат композициялар яхлит бир санъат асари даражасига кўтарилади. Томошаларни яратишда сўнгги йилларда шаклланган яна бир хусусият воқеаларнинг ягона ва узлуксиз драматик ҳаракат асосига қурилиши ва томоша умумий композициясининг ҳосил қилинишидир. Асосий театрлашган томошалар жуда катта ижодий жамоанинг меҳнати натижасида саҳна юзини кўради. Унга тайёргарлик нафақат пойтахтда, шунингдек, вилоятларда ҳам анча илгари бошланади.

Шундай қилиб, оммавий байрамлар билан боғлиқ театрлашган томошалар истиклол даври маҳсули бўлиб, у қисқа вақт ичида шаклланиб, бугунги кунда мустақил санъат турлари орасида ўзининг муносиб ўрнига эга бўлиб келмоқда. Хулоса қилиб айтганда, асрлар давомида шаклланиб келган халқ томоша санъати бугунги кунда ҳам янгича ва хилма-хил кўринишлар билан жилоланмоқда.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Халқ томоша санъати ҳақида маълумот беринг.
2. Қизиқчилик ва аския санъати ўртасида қандай фарқ мавжуд?
3. Кўгирчоқ ўйин ва от ўйин санъати ҳақида гапириб беринг.
4. Халқ томоша санъатида дорбозлик жанрининг ўрни ва роли.
5. Найрангбозлик (кўз боғлаш) санъат турини изоҳлаб беринг.

3-МАВЗУ: ЎЗБЕК МУСИҚА САНЪАТИ ТАРИХИ

Режа:

1. Ўзбек халқи мусиқа санъатининг ривожланиш тарихи.
2. Ўзбек мусиқа санъатининг асосчилари.
3. Ўзбек мусиқа санъатининг бугунги кундаги ривож.

Таянч сўзлар: санъат, ҳис-туйғу, “Амал”, “Савт”, “Нақш”, “қавл”, “Тарона”, гўзаллик, меҳтар, “нақш”, “пешрав” доира, уд, танбур, рубоб, ноғора, қўбиз, най, сурнай, карнай, конун.

Ўрта Осиё мусиқа санъати ўзининг серкирралиги билан ажралиб туради. Айниқса, унинг чуқур илдизлари қадимги даврларга етиб борадиган ўзбек халқининг бой мусиқа санъати тарихи ҳозирги кунда ҳам ўз мавқеини сақлаб келмоқда.

Мусиқа санъати тарихи халқ ижодининг юксак намуналари, фольклор ижрочилиги, куй тузилиши, мазмунан ривожланган чолгу ва ашула асарлари, дostonлар ижрочилиги ҳамда мукамал ижрочилик туркуми кирадиган мақом мусиқасини ўз ичига олади. Шунингдек, антик даврдан бугунги кунгача бўлган жараёнда мусиқа санъатининг шаклланиб, такомиллашиб боришида ўзларининг салмоқли ҳиссаларини қўшиб келаётган халқ бастакорлари ва замонавий композиторларнинг ўрни борлигини ҳам эътироф этиш зарур.

Археологик маълумотларнинг тасдиқлашича, бугунги Ўзбекистон ҳудудида шаклланган Ўрта Осиё халқларининг ўзига хос мусиқа санъати тарихи уч минг йилликни ўз ичига олади. Ўтган даврлар мобайнида ўзбек мусиқа санъати жуда кўп марта ўзининг узоқ ривожланиш босқичларини босиб ўтди ва бугунги кунда халқимиз маънавий бойлигининг негизи сифатида эзгулик ва маънавий тараққиёт учун хизмат қилиб келмоқда. Буни Ўрта аср Шарқ мутафаккирларининг мусиқа маданияти ва санъатининг вужудга келиши ҳамда ривожланиш муаммосига бағишланган илмий-назарий фикрларидан билсак ҳам бўлади.

Маълумки, халқ поэтик ва мусиқа санъати тарихи эрамиздан аввалги биринчи минг йилликларга бориб тақалади. Халқ поэтик ва мусиқа санъати тўғрисидаги дастлабки маълумотлар “Авесто” ва бошқа ёзма ёдгорликларда учрайди. Жумладан, “Авесто”да худоларга сифиниш билан боглик бўлган турли хил кўшиқлар баён қилинган ва муайян маросимларда мазкур кўшиқлар муқаддас олов атрофида ижро этилган ва рақсга тушилган. “Авесто” гимнлари (яшларлари) хор бўлиб ижро этилган.

Замонавий мусиқашунослик фани археология ва этнография маълумотларидан келиб чиқиб, мусиқа санъати ибтидоий жамиятда инсоннинг амалий фаолияти жараёнида бошқа санъат турлари: рақс ва шеърят коришмаси асосида пайдо бўлганлигини исботлашга ҳаракат қилади. Шунингдек, мусиқа ижтимоий мулоқот воситаси, меҳнат ва маросим жараёнларини ташкил этиш воситаси бўлиб ҳам хизмат қилади, айни вақтда, жамиятда зарур ахлокий-маънавий хусусиятларни тарбиялаш мақсадларини амалга оширишда катта аҳамият касб этади.

Уруғчилик жамиятининг емирилиши ва синфий жамиятга ўтиш жараёнида (эр.ав. VII асрдан эрамизнинг IV асрларигача) бир қатор давлатлар: Бактрия, Сугдиёна ва Хоразм давлатлари пайдо бўлди. Бу давлатларнинг пайдо бўлиши ўзига хос эпик характерли мифологик қаҳрамонлик устун бўлган қадимги оғзаки мусиқали поэтик ижоднинг юзага келишига сабаб бўлган.

Ўрта Осиёда халқ байрам маросимларидан бири – Наврўз кенг тарқалган бўлиб, тарихчи-олимлар бунда мусиқанинг меҳнат қилиш жараёнидаги ролини, олам пайдо бўлишида ҳамда табиатдаги ҳодисалар ўзгаришида бевосита мусиқанинг таъсири масалаларини кўрсатиб ўтганлар.

Бутун Шарққа машҳур бўлган ва кейинчалик Шарқ мумтоз адабиёти асарларида тасвирланган Ўрта Осиё заминиде яшаган йирик созанда ва хонанда, ўнлаб куйлар ижодкори Барбад VII аср бошларида Эрон сосонийлари сулоласидан бўлган Хисрав саройида хизмат қилади. Афсонавий ижрочилик маҳоратига эга бўлган Барбад буюк ижрочилик маҳорати билан биргаликда мусиқий созларнинг яратувчиси эканлигини ҳам таъкидлаб

ўтиш ўринлидир. У яратган соз 4 торли бўлиб, X-XII асрларда Хуросон ва Туронда кенг тарқалган. Тарихчиларнинг берган маълумотидан маълумки, Барбад мадҳия ва тарихий кўшиқларни юксак маҳорат билан ижро этган.

IX-X асрда яшаб ўтган буюк шоир Абу Абдулло Рудакий ўз замонасида чанг созини чалишда мохир бўлганлиги, айниқса, “Бўйи жуйи мулиён” шеърини ушшоқ куйига солиб айтгани қадимги кўлёмаларда кўрсатиб ўтилган.

Ўрта Осиё халқлари эпосининг шаклланишида бевосита турк мусикий ҳаётини акс эттирган “Китоби Куркут”¹¹ кўшиқлар тўпламига кирган эпик афсона-ларининг баъзи бир элементлари ўз таъсирини кўрсатган.

Маълумотларга караганда, дастлаб Ўрта Осиёда мусиқа асбоблари – уриб чалинадиган, пуфлаб чалинадиган ва торли созлар (доира, най, уд) вужудга келган. Бунга мисол, Афросиёб (қадимги Самарқанд шаҳрининг ўрни)дан топилган кўпгина ҳайкалчаларда аксарият доира, най, уд чалаётган созандаларнинг тасвирланганлигидир. Шунингдек, машҳур адабиётшунос олим Натан Маллаев ҳам қадимий кўлёмаларга таянган ҳолда ўзининг маданият тарихига оид асарларида X-XII асрларда танбур, рубоб, кўс ногора, кўбиз, най, сурнай, карнай, қонун каби торли, зарбли ва пуфлаб чалинадиган чолғу асбоблари ўлкамизда кенг тарқалганлигини таъкидлаб ўтади.

Ўша даврнинг буюк алломаси, тилшунослик илмига асос солган қомусий олим Маҳмуд Қошғарий ўзининг “Девони луғотиттурк” асарида туркий халқларнинг тили, маданияти, этнографияси ва фольклорини илмий жиҳатдан тадқиқ этади¹². Маҳмуд Қошғарий ўз асари устида жуда ҳам эҳтиёткорлик, ва сабрбардош билан ишлаган. Натижада, қадимий туркий халқларнинг халқ оғзаки ижоди ва кўшиқлари, байрам ва маросимларидаги меҳнат кўшиқлари, қаҳрамонлик кўшиқлари ҳақида жуда ҳам бой материал тўплайди. X-XII аср мусиқа маданияти ва ашула санъ-

11 “Китоби Дала Куркут” – туркий халқларнинг XII-XV асрларда яратилган қаҳрамонлик кўшиқлари тўплами.

12 Қараг: “Фаргона ҳақиқати” газетаси. № 39 (22901), 17 май 2014 йил.

атига доир маълумотлар Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида ҳам учрайди.

Ўрта Осиё халқларининг мусиқа санъати тарихини ёритишда Шарқ мусиқа илмининг асосчиси сифатида тан олинган Абу Наср Форобий ва Ибн Халдуннинг алоҳида ўрни борлигини эътироф этиш лозим. Форобий мусиқа санъати тарихини инсон нутқининг шаклланиш жараёни ва ҳиссиётлари билан бевосита боғлиқ эканлигини таъкидлаган бўлса, Ибн Халдун (XIV аср) ижтимоий тизимларнинг шаклланиш қонуниятларига асосланган ҳолда тушунтирган. X асрдан бошлаб Форобий, Ибн Синонинг мусиқа назариялари заминида маҳаллий тилларда мусиқа санъати ҳақида қатор асарлар майдонга кела бошлади. Шунингдек, буюк алломаларимиз Абдулқодир Мароғий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Нажмиддин Кавкабий Бухорий, Зайниддин Восифий, Зайнуллобиддин Ҳусайний, Дарвеш Али Чангий ва бошқалар шарқона жаҳоншумул аҳамиятга молик ноёб назарий ва эстетик қарашларини ишлаб чиққан ҳолда мумтоз мусиқий асарларнинг ҳам муаллифлари сифатида танилганлар. Улар ўзларининг асарларида ижрочилик санъати, мусиқа илми ва тарихи, чолғу созларининг тузилиши, ижровий услублари, санъат-корлик қонунқоидаларига оид қимматли маълумотларни баён қилганлар. Дидактик асар бўлган “Қобуснома”да ҳам ҳофизлик ва санъаткорлик қоидаларига бағишланган алоҳида боб ўрин олган.

Йирик мутафаккир, қомусий олим, буюк файласуф, мусиқашунослик фанининг асосчиси Абу Наср Форобий (870-950) ўз фаолиятида мусиқа илмини тадқиқ этиш билан бирга қонун, гижжак каби янги мусиқий созларни кашф этди. Унинг “Китоб ул мусиқа ал-қабир” (“Қатта мусиқа китоби”), “Қалом ул мусиқи” (“Мусиқа ҳақида сўз”), “Китоб фи ихсоал ибқоҳ” (“Қуйлар таснифи ҳақида китоб”), “Китоб фи-н нақра музофа илал ибқоҳ” (“Ритмга қўшимча қилинадиган силжишлар ҳақида китоб”) каби мусиқа санъати ва маданиятининг назарий асосларига оид асарлари бугунги кунда ҳам мусиқа илмини ўрганишда катта аҳамият касб этади.

Ўрта Осиё бутун мусулмон шарқи табиий-илмий ва ижтимо-

ий-фалсафий фикрининг буюк намоёндаси, тиббиёт, фалсафа, қатор табиий-илмий фанлар муаллифи, машхур қомусий олим, мутафаккир Абу Али ибн Сино (980-1037) ҳам мусика санъати назарияси билан шуғулланган. У ўзининг “Китоб уш-шифо” (“Шифо китоби”), “Рисола фиал мусикий сайр мо фи ал-шифо” (“Мусика тўғрисида “Шифо” да берилгандан бошқа рисола”) каби асарларида мусиканинг эстетик аҳамияти ва таъсир кучини назарий жиҳатдан асослаб беради. Жумладан, айрим жисмоний ва руҳий касалликларни мусика воситаси билан даволаш йўлларини ва усулларини кўрсатиб беради.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (783-850) ўзининг “Мафотих ул-улум” номли қомусий асарида мусика санъати ва маданияти тарихига оид фикрларини алоҳида бобда таҳлил қилган.

Темурийлар даврида, саройларнинг бош дарвозалари тепасига махсус ноғорахоналар қуриш одат тусини олган, бу ҳол мусика санъатига бўлган эътиборнинг яна бир ёрқин далилидир. Маълумки, сарой мусикий гуруҳларининг асосан карнайчи ва ногорачилардан иборат етакчиларини ҳукмдорнинг шахсан ўзи тайинлаган ва уларни “Меҳтар” деб атаган. Мазкур тўдалар оммавий байрам ва тантаналарда, масалан, Рамазон ойида бозорларда кечаси ўтказиладиган удум ва маросимларда фаол қатнашганлар.

Катта ва кичик чолғу асбоблари Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” сига, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Бобур асарларига ишланган миниатюраларда кўп учрайди. Энг муҳими, уларни умумий безак сифатида эмас, балки мусикачиларнинг кизгин фаолиятини кўрсатиш учун тасвирланган.

Амир Темуру даврига хос бўлган маънавий кўтаринкилик мусика санъатининг деярли барча жабҳалари учун кенг имконият яратиб берди: созандалик ва хонандалик, мусика таълими, бастакорлик ижоди, мусика илми камол топди. Асрлар қаърида шаклланган анъанавий устоз-шогирд таълим тизими кенг қулоч ёзди.

Ўз моҳиятига кўра, том маънодаги уйғониш ҳаракатини яратган бу жараён нафақат Амир Темуру салтанатининг пойтахти Самарқандда, балки унинг авлодлари Шохрух, Улуғбек, Ҳусайн

Бойқаро, Бобур ва бошқалар давридаги Бухоро, Китоб, Балх, Қобул шаҳарларида ҳам кизгин кечди. Ўрта асрлар анъанаси шаҳар аҳолисининг касб-корига кўра, жамоа (маҳалла) бўлиб яшашни тақозо этар эди. Халқ ичида танилган санъаткорлар, ҳокимлар фармонига кўра ёки ўзига қулайлик яратиш мақсадида касбдошлари билан жамоа бўлиб яшашни афзал кўрганлар. Шунга биноан “Хонандалар мавзеси”, “Созандалар маҳалласи”, “Бастакорлар кўчаси” жорий этилган. Бу касб соҳибларининг алоҳида обрў ва нуфузга сазовор бўлганлари атрофида, махсус ижод, ижро ва илмий мавқега эга ижодий мактаблар шаклланган.

Бастакорлардан Абдулла Марварид, Ҳофиз қозок, созандалардан Хожа Камолиддин Удий, Али Кармал, Хожа Абдуллоҳ Садр, мусикий рисоалар муаллифлари Жомий, Биноий, Мавлоно Салимий, Мавлоно Риёзийлар Алишер Навоийнинг энг яқин дўстлари бўлганлар. Буларнинг ҳар бири ва бошқа қатор мусика санъати намояндалари хусусида батафсил маълумотлар, ижодларига тавсиф, яратган асарларига муносабат “Мажолисун-нафоис” саккиз мажлисининг еттитасидан ўрин эгаллайди.

Ҳаммамизга маълумки, улуғ бобомиз Амир Темури даврида маданият ва санъат юксак даражада ривожланган. Унинг Шом шаҳридан Абдулқодир Мароғийни олиб келганлиги ва уни сарой мусиқачиларининг раҳбари этиб тайинлаганлигидан билиш мумкинки, Амир Темури ҳам мусика санътига эътиборли бўлган.

Абдулқодир Мароғий асли исфахонлик бўлиб, ўз даврининг мусикий олими, бастакор ва назариётчи бўлган. У Самарқандга келгач, ўзининг мактабини яратади, кўплаб шогирдлар тайёрлайди ва Ўрта Осиё мусиқа санъати ва маданиятининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшади.

Мусиқашунос-тарихчи Дарвеш Али Чангий маълумотларига таянадиган бўлсак, Абдулқодир Мароғийнинг “Зубдат ул-адвор”, “Мақосидул илҳон”, “Миатайин” номли асарлари ўз даврида мусиқа маданияти ва санъатининг ривожланишида катта аҳамият касб этган.

Мовароуннаҳр мусиқа маданияти ва санъати Мирзо Улуғбек (1394-1449) даврида янада ривожланди ва юксакликка кўтарилди.

Машхур мусикашунос олим, ижодкор Дарвиш Али Чангийнинг қаламига мансуб “Тухфат ус-сурур” номли асаарида Улуғбек Мирзонинг шахсан ўзи мусиқа санъати ва маданияти ривожланишига катта ҳисса қўшганлигини таъкидлаб ўтилади.

Бу вақтда темурийларнинг иккинчи йирик маданият маркази Ҳиротда фан, адабиёт ва санъат ривожланди. Султон Ҳусайн Мирзо (1458-1506) ҳукмронлиги вақтида шоир ва мусикачиларнинг катта қисми саройга, хусусан, улуғ Навоий атрофида тўпланган эдилар.

Ҳиротда шеърят ва мусиқа айниқса гуллаб-яшнади. Бу даврда яратилган кўпсонли шеърят ва мусиқа ҳақидаги асарлар, назарий рисоалар, адабиёт ва мусиқа санъатининг юксак даражада бўлганлигини тасдиқлайди.

Бизга қадар етиб келган қўлёзмалар XIV-XV аср мусиқа санъати тарихи хусусида бой маълумотга эга бўлиб, бу давр ҳақида тўлақонли таассурот ҳосил қилиш имконини беради. Шунга кўра, бу даврнинг ўзига хослиги унда жўшқин ҳаракатчанлик етакчилик қилганлигидадир, дейиш мумкин.

Ўзбек мусиқа маданиятининг ривожланишида буюк шоир Абдурахмон Жомийнинг ҳам алоҳида ўрни борлигини эътироф этиш мақсадга мувофиқдир. Жумладан, унинг “Рисола ал мусиқий” номли асаарида ўзбек халқининг қадимий ўн икки макоми тўғрисида қимматли маълумотлар берилади.

XIV-XV асрларда Ўрта Осиё маданияти, ўрта аср адабиёти ва мусиқа санъатининг энг юксалган даври улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ва тожик классик шоири ва атокли олими Абдурахмон Жомий яшаган давр эди. Айни вақтда Абдурахмон Жомий зўр созанда ва бастакор ҳам бўлган. Абдурауф Фитратнинг “Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи” асаарида таъкидланганидек, Жомий ўз замонасида машхур бўлган “Нақши Мулло” номли асар муаллифидир.

Маълумки, буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий (1441-1501) ўз даврида илм-фанга жуда катта эътибор қаратган, адабиёт, маданият ва санъат аҳлининг сарбони бўлган. Навоий каби мутафаккир назаридан мусиқа асло четда қолган бўлиши мумкин

эмас. Мутафаккир Алишер Навоий ижодини ўрганувчиларнинг кўпчилиги бу улуг зотни шеърятдан кейин мусиқа ва илми мусиқийда тенгсиз бир сиймо бўлган деб таъкидлайдилар. Баъзи мусиқашунослар, жумладан, Зайнуллобидин Ҳусайний ишора билан ул зотнинг тахаллуслари Навоий (Наво – булбулнинг гул (ёри)га наво чекиши) бўлишлиги ҳам мусиқага яқинликларидан, деб ёзади.

Алишер Навоий мусиқий олим сифатида ўзининг “Махбубул-кулуб” асарида мутриб (ашулачи), муған-ний (созанда)лар ижро услубларининг таъсирчанлиги ва тарбиявий аҳамиятга эга эканлигини жуда чиройли тарзда таҳлил қилади. Шу билан бирга най, гижжак, танбур, чанг, уд, рубоб, кўбиз, конун каби мусиқа чолгуларининг фазилатларини таърифлаб беради. “Навоий туюк чанги, туркий орзиворий, мухаббат-нома, мустаҳзод каби халк кўшиқларининг саккиз тури, уларнинг вазн хусусиятлари ҳақида маълумотлар беради”¹³. Буюк шоир мусиқани ҳамда унинг ижтимоий таъсирини яхши тушунган. Унинг фикрича, яхши мусиқа халк ва унинг ҳаётини изга солишда муҳим аҳамият касб этади. Навоий ўзининг қаҳрамонлари бўлган Фарход ва Ширин, Лайли ва Мажнунларнинг руҳий ҳолатини тасвирлар экан, асардаги ишк ва гўзалликни мусиқа садоси ва қушлар кўшиғи билан қиёслайди. Навоий, ўз ижоди ҳақида сўзлаб, ўзини “янгрок”, яъни мусиқий ғазалларида маъно ва ҳаяжон, қайғу ва ҳасратларни баён қилувчи куйчи деб атайди:

Э, Навоий ишк агар кўнглунгни мажруҳ этмади,

Бас, недурким қон келур оғзингдин афғон айлагач¹⁴.

Алишер Навоий ўзи ҳам мусиқий илмга эга бўлиб, бу борада муайян асарлар яратгани маълум. Навоий асарларининг гоят мусиқий бўлганлиги сабаби, ўз асарларида халк кўшиқларидан унумли фойдаланганлигидадир. Алишер Навоийнинг халк орасида “Қаро кўзим”, “Келмади” (Муножот), номлари билан машҳур бўлган ва “Тоғмадим” радифли куйланадиган ғазалларидан ҳам билсак бўладик. шоир мусиқани, жумладан, мусиқа санъатини

13 Машнопов С. Ўзбек халк мусиқа маданияти. – Т.: Янги аср авлоди. 2004. Б- 26.

14 Ўзбек мусиқа тарихи. Тузувчи М.Соломонова. – Т.: Ўқитувчи. 1981. Б- 14.

юксак даражада таҳлил қила олган. Чунки аллома мусиқа асосларини болалигидан алифбо сабоқлари билан бирга ўрганиб борган.

Навоий замонида бастакорлар “Амал”, “Савт”, “Нақш”, “Қавл”, “Тарона” шаклларида куйлар яратганлар. Маълумки, Навоийнинг ўзи ҳам дурустгина бастакор бўлган. У баъзи мақом йўлларига мослаб нақш, пешрав шаклларида мусиқа асарлари яратган. Бундан маълум бўладики, Навоий мусиқа амалиётининг энг нозик томонларини ҳам чуқур билган.

Кўриниб турибдики, Навоий даврида “Илми адвор”, “Фани мусикий” сингари асарлар мусикашунослик тармоги ва кўламининг кенглигидан далолат беради. Яъни, “Санъат-у мусиқа” (“Илм ва санъат”) ҳали бир-биридан ажралмаган, муштарақ тушунча бўлган. Мусиқа санъати (фани) фақат кейинчалик амалий ва назарий тармоқларга ажралади.

Бобур Мирзо ўзининг машҳур “Бобурнома” асарида Навоийнинг асарларини санар экан, “Яна илми мусиқада яхши нималар боғлабтур, яхши “пешравлари” бордур” деб, у замоннинг истилоҳида ашула куйларга “Нақш”, ашуласиз куйларга “Пешрав” дейилишини эслатиб кетади. Бу эса Алишер Навоийнинг уста бир санъаткор бўлганини кўрсатади. Шунингдек, буюк аллома Алишер Навоий мусиқа ижодиётига бевосита алоқадорлигини XX аср жадид олими Абдурауф Фитрат ҳам таъкидлаб ўтган. Навоийнинг мусиқа илмидан яхши хабардорлиги, ўз атрофига мусикашуносларни тўплаб ғамхўрлик қилганликларини Бобурнинг “Бобурнома”сидан мисоллар келтириш билан қайд этади. Алишер Навоийнинг ўзи ҳам бастакор бўлган деган фикрни илгари суради.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) ўз даврида мусиқа санъати тарихи ҳақида қимматли маълумотларни беради. Бобур ижодида ишқ-муҳаббат, севги-садоқат, висол ва ҳижрон мавзулари салмоқли ўрин тутаяди. Унинг газал ва рубоийларида, туюқ ва маснавийларида маъшуқанинг мафтункор гўзаллиги, бекиёс ҳусни-латофати, шарқона одобу ахлоқи, нозу карашмаси енгил ва ўйноқи, мусикий ва равон мисраларда катта маҳорат билан тараннум этилади. Шоирнинг “Бобурнома” ва “Хатти Бобурий”

номли асари мусиқа маданияти ва санъати тўғрисидаги маълумотларнинг борлиги билан алоҳида ажралиб туради. Жумладан, асарда ўз даврининг мусиқа маданияти ва санъати намоёндалари ва санъаткорлари бўлган “Кулмуҳаммад, Абдулло Марворидий, Хусан Удий, Дарвишбек, Юсуф ўтлоки (Кўбиз), Фулом Шоди. Шайх кули (ғижжак)лар Навоийнинг ёрдами ва гамхўрлиги туфайли шухрат топган”¹⁵ликлари ҳақида баён қилинади.

Араб тили, адабиёт, фикр ва бошқа билимлар соҳибии Зайниддин Маҳмуд ибн Абдулжамил Восифий (1485, Ҳирот – 1551, Тошкент) ўзининг Ўрта Осиё халқлари мусиқа санъати тарихида муҳим манба ҳисобланган “Бадое ул-вакое” (“Нодир воқеалар”, 1-қисм 1517-18; 2-қисм 1539) асарида Қосим Али Қонуний, Чақар, Чангий, Устод Ҳасан Удий, Ҳофиз Басир, Устод Шайх Нойи каби ўз даврининг мусиқашунослари ва санъаткорлари ҳақида етарли даражада маълумотлар келтиради.

XVI аср шоирлари ва мусиқашунослари, шунингдек, мусиқа илмининг билимдонларидан яна бири Нажмиддин Кавкабий Бухорийдир. У “Форобий, Сафнуддин Урмавий, Омулий, Абдукодир Марогий ва Хўжа Юсуф Бурхон Андижоний асарларига таянган ҳолда Ўрта Осиёда биринчилардан бўлиб, ўз назарий қарашларини замонасининг мусиқа амалиётига яқинлаштиришга интиланган. Форс тилидаги “Рисолаи мусиқий”да илми мусиқий, ўн икки мақом тизмига оид назарий тушунчалар бериб, турли зарб-усулларнинг номини келтириб таърифлаган, куйнинг амалиётидаги хиллари ҳақида маълумотлар беради”¹⁶. У ўз рисолаларида турли мусиқа асбоблари, куйлар, мақомларнинг пайдо бўлиши ҳақида афсоналар, газаллар келтириб, Шарқ мусиқий эстетика анъаналарини давом эттирган. Унинг “Рисолаи мусиқий”си устоз анъаналарини Самарқанд ва бошқа шаҳарларда давом эттирган шогирдлари Ҳожи Муҳаммад, Мавлоно Ризо Самарқандийлар учун мусиқали-поэтик кўлланма бўлган.

15 Маннопов С. Ўзбек мусиқа маданияти. –Т.: Янги аср авлоди. 2004. Б- 26.

16 Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2002. 4-том. Б- 373.

XVII асрнинг яна бир муסיқашунос олими, бастакор, созанда, ҳофиз ва шоир, тарихчи, муסיқа илмининг назариётчиси Дарвиш Али Чангий Хуросон маданияти марказлари бўлган Бухоро, Балх, Андижон, Кеш, Самарқанд каби шаҳарларда яшаб ижод этган. Унинг бир қанча қасида, ғазал, рубоийлари ҳамда “Рисолаи муסיкий” асарлари бизгача етиб келган. Мазкур рисола XVI-XVII асрлар муסיқа санъати ва маданиятининг асосий манбаи сифатида катта илмий аҳамиятга эга. “Форс тилидаги 12 бобдан иборат бу қўлёзма Жомий ва Кавкабий рисолалари ҳамда Хусайн Охун, Имом Кулий Удий, Зайтун Ғижжакий каби муסיқа устодларининг асарларидан тўпланган маълумотлар асосида ёзилган. Шунингдек, муаллиф Амир Хусрав Деҳлавийнинг муסיкий қарашларини ҳам ўз асарига киритган”¹⁷. Асарда Мовароуннаҳр ва Хуросон муסיқа арбобларининг таржимаи ҳоли ва XVI-XVII асрлардаги муסיқа ҳаёти, бастакорлик санъати, муסיқа созлари, муסיкий-назарий ва ижрочилик масалалари ўзининг ифодасини топган.

Одамзод яралибдики, бахту-саодатга интилади. Ана шу мақсад билан меҳнат қилади, ўқийди, изланади, инсоният юрагидаги интилиш ва ҳаракатларни, ўзида мужассамлаштирган жамият эса шу қарашлар, уринишлар билан тараққий топади. Ўзбек халқининг турмуш тарзи кейинги йилларда мисли кўрилмаган даражада ўзгарди. Эндиликда, бугунги кун кишиси яхши ҳаёт кечириш, мулоқотнинг гўзал намуналарини намоён этиш, энг муҳими, воқеликни эстетик ўзлаштиришнинг ўзига хос йўлидан бормоқда. Бу айни пайтда, муסיқа санъати ва маданияти ривожига ҳам сезиларли таъсир кўрсатмоқда.

Муסיқа жамият маънавий тараққиётида санъатнинг бошқа турларига нисбатан глобал таъсир этиш хусусиятига эга. Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек, “Муסיқа садолари қайси халқ ёки миллат вакили томонидан ижро этилмасин, энг муҳими, бугунги кунда муסיқа санъати навқирон авлодимизнинг юксак маънавият руҳида камол топишида бошқа санъат турларига қараганда кўпроқ ва кучлироқ таъсир кўрсатмоқда”.

17 Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2002. 3-том. Б- 200.

Муסיқа – инсонларни эзгуликлар оламига етакловчи маънавий восита ҳисобланади. Инсон ҳаётида кўшикнинг ҳамиша ўз ўрни, ўз вазифаси мавжуд, у эрмакка тўқилмаган, ҳавасга айтилмаган, бекорчиликдан эшитилмаган. Кўшик кишиларни яшашга, курашга чорлаган, меҳнатга, муҳаббатга руҳлантирган, дарду қайғусига малҳам, бахту кувончига шерик бўлган. Кўшикнинг халқ орзу-армонларининг ифодаси, халқ руҳиятининг кўзгуси ҳисобланиши шундан. Инсоннинг гўзаллик туйғусини таракқий эттирмай туриб, маънавий баркамол инсон ҳақида гапириб бўлмайди.

Токи одамзод ўзини куршаб турган ташки оламида, ўзи яшаётган жамиятида, ўзи билан мулоқотда бўлаётган кишиларда тарихан шаклланган ва муайян даврда амал қилинаётган бадий ижод намуналарида мужассамлашган гўзалликни ҳис қила олмас экан, ҳеч қачон маънавий баркамол инсон даражасига кўтарила олмайди. Муסיқа санъати ана шу нозик туйғуларни шакллантириш ва тарбиялашнинг қудратли воситаларидан биридир. Шахсни камол топтиришда муסיқа санъати ва маданиятининг ўрни ва аҳамиятини очиб бериш, биринчидан, инсон ва унинг моҳияти масаласини, иккинчидан, маърифатлик қўламини, учинчидан, маънавий камолотда муסיқа эга бўлган имкониятларни аниқлаш демакдир.

Инсонни маънавий баркамол қилмокнинг чора ва тадбирлари кўп. Улар орасида муסיқа санъати алоҳида ўрин тутати. Шарқ мутафаккирлари муסיқага доир алоҳида рисоалар ёзиб қолдирганлар. Жумладан. Ал-Киндий. Ал-Фаробий, Ибн Сино, Ибн Зайла, Беруний, Ал-Маарий, Зайниддин Ғаззолий, Жамолиддин Румий, Ал-Хоразмий, Абдулқодир Найий, Ар-Ғозий, Сафиуддин Урмавий, Маҳсуд аш-Шерозий, Абдулқодир Марогий, Муҳаммад Нишопурий. Ал-Хусайний. Қутбиддин Шерозий, Маҳмуд Амулий, Абдурахмон Жомий, Биноий. Алишер Навоий, Заҳриддин Бобур, Зайнолубиддин Хусайний, Нажмиддин Кавкабий, Дарвиш Али Чангий, Фитрат, Юнус Ражабий ва бошқалар Шарқ муסיқа маданияти ва унинг ўзига хос бадий-эстетик ва тарбиявий моҳияти ҳақида ажойиб фикр-мулоҳазалар баён этганлар.

Мақомлар бўйича моҳир илмий тадқиқотчи Исҳоқ Ражабов Шарқ мусиқасига доир ёзма ва оғзаки манбалар, ривоят ҳамда афсоналарни баён этар экан, номаълум муаллиф рисоласини шундай шарҳлайди: “Масалан, китоб муаллифининг айтишича, ёқимли овоз юксак таъсир кучига эга бўлиб, уни эшитиш билан инсон ички аламларидан ҳоли бўлади. Киши ҳар қандай қийинчиликни, ҳатто очлик, ташналикни эсидан чиқаради. Мусиқа оғир меҳнатдан кейин дам олишнинг энг яхши воситасидир. Мусиқанинг таъсир кучини ҳатто шундан ҳам билса бўладики. йнглаб турган бола онанинг алласини эшйтиб, тинчланади ва ухлаб қолади”. Мусиқа ана шундай бадий-эстетик ва тарбиявий аҳамиятга эга санъат туридир.

Маънавий янгилашиш жараёнларида мусиқа санъатига миллий-эстетик кадрият сифатида ёндашиш, мусиқанинг анъанавий ва замонавий йўналишларини янада раванқ топтириш мақсадида бир қатор дастурлар ишлаб чиқилди. Айниқса, мумтоз ва замонавий мусиқий меросимизни асраб-авайлаш ва ўрганиш бўйича кўплаб илмий ишлар олиб борилди, шунингдек, мусиқа санъатини қўллаб-қуватлашга қаратилган илмий анжуманлар ўтказилди.

Таъкидлаш лозимки, мусиқанинг инсон дунё-қарашига таъсири, жамият аъзоларининг эстетик идеалларини тарбиялаш билан боғлиқ ишларнинг умумназарий масалаларига янгича ёндашувлар шаклланди. Эндиликда мусиқа нафақат санъат тури балки, у тарбия воситаси, жамият барқарорлигини таъминловчи кучга айланди. Мусиқага шу нуқтаи назардан қаралганда, бугунги кунда унинг фалсафий моҳиятини ўрганиш, мазмунини тадқиқ этишга бўлган эҳтиёж янада ортганлигини кўриш мумкин. Бу жараён ўз навбатида, мусиқа ва унинг ёшлар тарбиясидаги аҳамиятини умумназарий масаласи сифатида ўрганишни тақозо этади. Бу ҳолат:

- биринчидан, бугунги кун ўзбек анъанавий мусиқа санъатининг хусусиятларини фалсафий нуқтаи назарда илмий таҳлил этиш ва уни замонавий мусиқа тамойиллари асосида бойитишни талаб этмоқда. Чунки мусиқа ва унинг эстетик табиати ҳам тарбия, ҳам ижтимоий тараққиётни барқарорлаштирувчи муҳим

восита сифатида мафкуравий жараёнларнинг марказида туради;
- иккинчидан, анъанавий мусиқа санъатининг ёшлар тарбиясидаги аҳамиятини илмий ўрганиш, унинг жаҳон мусиқий меросидаги ўрнини таҳлил қилиш орқали миллий қадриятларимизнинг нафис ва гўзал жиҳатларини акс эттиришга доир қарашларини тизимлаштириш зарурдир. Зеро ҳозирги пайтда ўзбек халқ анъанавий мусиқий меросимиз ўзининг гўзал хусусиятлари билан жаҳон мусиқа санъати ва маданиятида муносиб ўринга эга бўлиб бормоқда;

- учинчидан, глобаллашув даврида халқ мусиқасини ижро этиш жараёни ва амалиёти тубдан ўзгариб бормоқда. Бироқ уни фақат оҳанглар тизими сифатида ўрганиш муаммога бир томонлама ёндашишни келтириб чиқаради. Аслида, ўзбек анъанавий халқ мусиқа санъатида оҳанг куй ва нолани уйғунлаштириши билан гўзалликни намоён эттиради ва инсонга эстетик завқ беради;

- тўртинчидан, санъат турлари ичида ўзбек халқ мусиқа санъати ўзига хос шакл ва мазмунга эга. Унинг ўрнини бошқа санъат турлари боса олмайди, у нодир ва бетакрордир. У оҳанг бирикмалари, шакл ва жанрлар, мураккаб усуллар мажмуаси халқ поэтик ижодиётини, турли қуйлар бойлигини муайян тартибга солади. Шунинг учун ҳам у халқ мусиқа санъати ва маданиятининг юксак намунаси сифатида намоён бўлади. Мусиқа санъатининг шу хусусиятини эстетик мезонлар асосида тадқиқ этиш масаласи фалсафа илмида хануз мавҳумлигича қолмоқда;

- бешинчидан, ўзбек халқ анъанавий мусиқаси ҳисобланган мақомлар, маросим мусикалари, фольклор кўшиклари ўзига хос бадиий-эстетик жанр тизимидир. Аммо собиқ шўролар даври тадқиқотчилари ўзбек миллий мусиқасининг эстетик мазмуни ва фаолият тури сифатидаги моҳиятига бир томонлама ёндашиб келдилар. Бу ҳолат пировардида ўзбек халқининг эстетик қадриятида бўшлиқни пайдо қилди. Эндиликда миллий мусиқа меросимизни нафақат тарихий аҳамиятини, балки унинг эстетик муносабатларидаги назарий ва амалий аҳамиятини ўрганишга эҳтиёж сезилмоқда.

Ифтихор билан айтиш мумкинки, Ватанимизнинг мустақилликка эришиши том маънода халқимизга озод ва эркин яшаш, ижод қилиш, ўз иқтидорларини намоён этиб миллатларимиз, юртимизни жаҳонлараро танитиш муҳитини яратиб берди, эзгу ниятлар қўллаб-қувватланди.

Мустақиллик шарофати билан мамлакатимиздаги барча ёшларга миллий кадриятларимиз, анъаналаримиз руҳида таълим-тарбия беришга алоҳида аҳамият берилмоқда. Айниқса, бу жиҳатлар мусиқа санъатини юксалтиришда муҳим аҳамиятга эга. Ўзлигимизни англашга, қадимий тарихимизни ўрганишга, ажодларимиз қолдирган маданий меросни асраб-авайлашга катта эътибор берилмоқда. Мусиқий меросимизнинг узоқ ўтмишини янада чуқурроқ ўрганиш соҳасида ҳам унумли ишлар амалга оширилди. Мусиқа барча даврларда ва замонларда жамият ҳаётининг муҳим бир қисмига айланди, шунинг учун “Мусиқа инсон қалбининг йўлдоши” дейилади. Инсоният тақдирининг улуғ бурилиш даврларида мусиқа санъати кишиларни жипслаштиради, уларни улуғ мақсад йўлида буюк ишларга отлантиради.

Юртимиз азалдан маданияти, адабиёти ва бетакрор санъати билан машҳур бўлиб келган. Ҳозирги давр ажодларимиз яратган маънавият дурдоналаридан халқимизни ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ баҳраманд этиш учун имкониятлар очиб берилаётган даврдир.

Халқимиз ўзининг кўп асрлик тарихи давомида ўзига хос ривожланиш босқичини, ўзига хос турмуш тарзини, ўзига хос фалсафа ва ўзига хос маданиятни яратди. Ана шу ўзига хослик, миллийлик, айниқса, унинг мусиқа санъати ва маданиятида тўла намоён бўлган. “Барчамизга аёнки, куй-қўшиққа, санъатга муҳаббат, мусиқа маданияти халқимизда болалиқдан бошлаб, оила шароитида шаклланади. Уйда дутор, доира ёки бошқа чолғу асбоби бўлмаган, мусиқанинг ҳаётбахш таъсирини ўз ҳаётида сезмасдан яшайдиган одамни бизнинг юртимизда топиш қийин, десак, муболаға бўлмайди”¹⁸. Шунинг учун ҳам миллий мусиқасиз халқимиз руҳини кўтариб, унинг қалбига йўл толиб

18 Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008. Б- 141.

ва уни бунёдкорлик ишларига сафарбар этиб бўлмайди, чунки миллий мусиқада шу халқнинг минг йиллар оша тўплаган ҳиссий билим ва тажрибалари, қувонч ва ташвишлари, дард ва аламлари ўз ифодасини топгандир.

Иждокор халқимиз юртимизда Русия ҳукмронлиги ўрнатилгунига қадар бой ва салмоқли бадиий мусиқа маданиятини яратган. Жумладан, “Шашмаком” Ўрта Осиё мусиқа маданиятининг буюк ютуғи, юксак даражада тараккий этган бадиий-эстетик маданиятнинг нафис намунаси, жаҳон бадиий маданияти равнақиға қўшган энг катта ҳиссасидир.

Афсуски, шўролар салтанати йилларида халқимиз ўзининг миллий мусиқа маданиятини ўрганиш ва уни ривожлантириш имконидан маҳрум бўлди. Миллий мусиқа санъати ва маданиятимиз унутилишга маҳкум қилинган бир шароитда халқимизнинг миллий руҳи, эстетик диди ва ҳис-туйғусига бутунлай ёт бўлган оврўпача мусиқа маданияти кенг тарғиб қилинди. Натижада мусиқа санъати ва маданиятига нисбатан лоқайдлик кучайди. Оврўпа санъатига кўр-кўрона таклид қилувчи, мумтоз мусиқага қолоқлик деб қаровчи “сохта санъаткорлар” авлоди дунёға келди. Санъатга инсоний моҳиятни намоён этиш воситаси деб эмас, балки тирикчилик ўтказиш. пул топиш воситаси сифатида қараш пайдо бўлди. Ана шундай асоратли ва уқубатли бир даврда академик Юнус Ражабий сингари санъат фидоийлари томонидан “Шашмаком”нинг нотаға туширилиши том маънодаги илмий жасорат эди. Бирок бундай фидокорона уринишлар миллий мусиқа маданияти ва санъатимиз инкирозини тўхтата олмади.

Халқимизнинг узок тарихий илдизига эға бўлган бадиий-эстетик маданияти Оврўпа руҳидаги сохта совет маданияти заминидан ривожлана олмас эди. Собик Иттифоқ ҳокимияти йилларида шаклланган ўзбек совет мусиқа маданияти миллий маданият бағрида шаклланмаганлиги учун ҳам ўткинчи, сохта ва ахлоқсиз эди. Ҳатто кўрик-танловларда энг яхши деб топилган совет мусиқа санъати “дурдоналари” ҳам узоққа бормас ва тездан унутилишга маҳкум бўлиб, улар халқимизнинг кўп асрлик тарихға эға бўлган бадиий мусиқа санъати ва маданиятиға ёт эди. Шундай

бўлса-да, Ўзбекистон мусиқа санъати мамлакатимизнинг барча кўпмиллатли маданияти учун умумий бўлган йўлдан ривожланиб борди.

1918 йил апрель ойида Тошкентда ташкил топган Туркистон халқ университети таркибида Туркистон халқ консерваторияси очилди. Унинг ташкилотчилари ўша давр рус зиёлилари орасидан чиққан санъат ва маданият арбоблари А.Е.Чернявский, Н.Н.Миронов, В.А.Успенский, В.Л.Карелин (Халқ консерваториясининг биринчи директори)лари эди. Тошкентдаги Халқ консерваторияси типига Бухоро, Самарқанд, Фарғонада мусиқа ўқув юртлари ҳамда Туркистон Халқ консерваторияси ҳузурида тез орада унинг филиаллар очилди. Улардан бири Тошкент темир йўлининг ишчи ва хизматчилари учун ташкил қилиниб, “Привокзальная” деб аталган¹⁹. Тошкентнинг эски шаҳар ҳудудида консерваториянинг “Эски шаҳар” филиали очилди. Бундан мақсад ўзбек ёшларини мусиқа машғулотларига жалб этишдан иборат эди. Шунингдек, бу филиалнинг вазифасига ўзбек миллий мусиқаси санъатини ўрганиш ҳам кирган.

Меҳнаткаш оммани мусиқа санъатига яқинлаштиришда халқ консерваториясининг роли қанчалик муҳим бўлмасин, ёш совет республикаси ўша даврдаги маданий қурилишнинг янги талабларини олдинга сурди. Яъни ўрта ва олий малакали профессионал мусиқачиларни, замон талаблари асосида кадрларни тайёрлаш вазифасини қўйди. Ана шу муносабат билан XX асрнинг 20-йилларида халқ консерваториялари ихтисослашган профессионал билим юртларига айлантирилди. Тошкентда Туркистон халқ консерваторияси заминида 1924 йилда мусиқа техникуми ташкил этилди. Ўқитувчилар жамоаси ҳар хил миллат вакилларидан иборат бўлиб, ўқув дастурларидаги машғулотлар Европа ва ўзбек мусиқаси асосида олиб боришни назарда тутган эди.

1919 йили декабрь ойида Туркистон Республикасининг маориф халқ комиссарлиги санъат бўлими қошида бадий-этнографик комиссия ташкил этилди. Ғ.Зафарий, Н.Миронов, В.Успенский комиссия таркибида бўлиб, улар кўп асрлик бадий-

19 Ўзбек мусиқа тарихи. Тузувчи М.Соломонова. –Т.: Ўқитувчи. 1981. Б- 61.

маданият анъаналарининг вакиллари халқ мусиқачилари орасида жуда тез хурмат қозондилар. Шунинг учун ҳам уларнинг ишлари мувафакқиятли амалга оша бошлади.

1923-1924 йилларда В.Успенский Бухоро мақом усталари бўлган таникли ижрочилар Ҳофиз ота Жалол Носиров ва танбурчи Ота Ниёз Абдуғанилардан “Шашмақом”ни нотага ёзиб олади.

XX аср 20-йилларининг иккинчи ярмида Ўзбекистон ва Туркистон бўйлаб бир қатор мусикали-этнография экспедициялари ташкил этилди. В.Успенский ва В.Беляевлар тўплаган экспедиция материалларининг биринчи томи 1928 йилда Москвада нашр қилинган “Туркменская музыка” асарида берилган.

Ўзбек халқ мусикасини кўп овозли тарзда қайта ишлаш ва оркестр, фортепиано ва хор учун мослаштириш ишларининг дастлабки қадамлари В.А.Успенский ва Н.Миронов томонидан амалга оширилди.

Успенскийнинг XX асрнинг 20-йилларида алоҳида пьесалар тарзида майдонга келган, кейинчалик 1934 йилда Москвада нашр этгирган “Четыре мелодии народов Средней Азии” номли асари ҳамда унинг овоз ва фортепиано учун қайта ишлаган “Ойдек тўлибдир” тўплами, овоз ва чолғу ансамбльчун “Чаманда гул” ва бошқа ўзбек кўшиклари XX асрнинг 20-йиллари охири ва 30-йиллари бошларида яратилган асарлари ичида ўзига хос қимматга эга бўлган. Успенский билан бир қаторда ўзбек мусикаларини гармониялашда маҳаллий мусиқачилар ҳам ўз билимларини синаб кўрдилар.

XX асрнинг 20-йиллари охирига келиб Н.Н.Миронов раҳбарлигидаги Самарқанд ўзбек мусика ва хореография институти фолклоршунослик ишларининг ташкилий марказига айлантирилди. Институт ўзининг Самарқандда ишлаган йиллари мобайнида (1928-1932) нусха кўчирувчилар ёрдамида беш юздан ортиқ халқ ижоди асарларини ёзиб олди ҳамда бир қанча китобларни нашрга тайёрлади. Булар орасида Мироновнинг “Музыка узбеков” (1929), “Обзор музыкальных культур узбеков и других народов Востока” (нота ёзуви М.Ашрафий. Ш.Рамазонов, Т.Содиқовларники, 1931), “Песни Ферганы, Бухары и Хивы” (1931) китоблари бор бўлиб,

хар бир нашр этилган китоб Мироновнинг кириш мақоласи билан бошланган.

Институт ўзбек мусиқа маданияти ва санъатини ўрганиш билан бирга мусиқа таълими билан ҳам шуғулланди. Ёш ўзбек мусиқачилари бу ерда Шашмақомнинг ҳамма чолғу асбобларини чалишни ўргандилар. Бухородан Ота Жалол Носиров, домла Ҳалим Ибодов, Хоразмдан М.Харратов ва Фарғонадан А.Исмоилов, А.Умрзақов каби таниқли ҳофиз ва созандалар Самарқанд институтида жамланганлиги туфайли ўқувчилар республиканинг турли вилоятларидаги мусиқанинг маҳаллий хусусиятлари билан танишиш имкониятларига эга бўлдилар. Шу билан бирга талабалар учун элементар мусиқа назарияси ва сольфеджио ҳам ўргатилиб, уларнинг ўзлари ҳам асар яратишни, айримлари эса оркестрга дирижёрлик қилишни ўргандилар. Т.Содиқов, М.Ашрафий, М.Бурхонов, Д.Зокиров, Ш.Рамазонов каби мусиқа санъати ва маданияти намоёндалари етишиб чиқдилар.

Халқ профессионал мусиқа маданиятида мақом жанрининг тараққиёти давом этди. Ўзбек мусиқа маданиятининг ажойиб, бой анъаналарини бизнинг давримизгача авайлаб сақлаб келган бастакорларнинг кейинги авлодини тарбиялаган кўпгина мақом усталари Самарқанд, Бухоро, Хива, Фарғона, Тошкент шаҳарларида яшадилар. Шу билан бирга, бу ҳилдаги “Мақтаблар” халқнинг мусиқа маданиятига бўлган муттасил қизиқишидан гувоҳлик беради. Бинобарин, бу интилиш эса, собиқ иттифоқ даврида очилган дастлабки мусиқа билим юртларининг ривожланиш омилларидан бири бўлди. Собиқ иттифоқ даврида мусиқа маданияти ва санъати зоҳиран катта ютуқларга эришган бўлса ҳам, ботинан халқимизнинг бадиий мусиқа маданиятини юксалтиришга эмас, балки, бу соҳада уни қашшоқлаштиришга хизмат қилган.

Мустақиллигимиз шарофати билан миллий кадриятларимизни, айниқса, Ўрта Осиё мусиқа маданиятини ҳар томонлама ривожлантиришга алоҳида эътибор берила бошлади. Академик Юнус Ражабий номидаги республика Мақом ансамблининг қайта мукамал ташкил этилиши, мақом ижрочилари кўрик-танловининг ўтказилаётганлиги, Ўзбекистон радиоси ва телевидениесига

“Барҳаёт наволар” туркумидаги эшиттириш ва кўрсатувлар мунтазам берилаётганлиги, жойларда таниқли санъаткорларнинг хотира кечалари ташкил қилинаётганлиги – ана шуларнинг ҳаммаси Ўрта Осиё мусиқа маданияти ва санъатини оёққа турғизиш борасидаги хайрли тадбирлардир. Шунинг учун ҳам мактабларимизда миллий мусиқа меросимизни чуқурроқ ўрганишга ва уни ўқитишга, ўқитиш усулларини такомиллаштиришга янгича ёндашиш масалаларига эътиборни қаратиш лозим.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ўзбек халқи мусиқа санъатининг ривожланиш тарихи ҳақида гапириб беринг.
2. Ўзбек мусиқа санъатининг асосчилари ҳақида гапириб беринг.
3. Шарқ мутафаккирларининг мусиқага доир рисоалари ҳақида изоҳ беринг.
4. Ўзбек халқ анъанавий мусиқасининг жанрлари ҳақида маълумот беринг.
5. Ўрта Осиё мусиқа маданияти ривожланишининг ўзига хос хусусияти.

4-МАВЗУ: ЎЗБЕК ХАЛҚ ТЕАТРИ САЊАТИ ТАРИХИ

Режа:

1. Ўзбек халқ театр санъатининг таркиб топиши ва Бухоро, Фарғона ва Хоразм халқ театрлари ўртасидаги фарқ.
2. Фарғона анъанавий халқ театрининг асосчилари ва уларни илмий жиҳатдан ўрганиш.
3. Фарғона анъанавий халқ театрининг ривожла-нишида Юсуфжон кизиқ Шакаржоновнинг ўрни.

Таянчсўзлар: халқ театри, анъанавий театр, тематика, тур, жанрлар, комедия, кулги-хикоя, пантомима, монолог, муқаллид, репертуар, экспедиция, пьеса, инсценировка.

Театр ўзбекларга жуда қадим замонлардан бери кадрдон, кенг ёйилган оммавий ва сеvimли санъат бўлган. У шакл, савия ва воситалар жиҳатидан Яқин Шарқ мамлакатларидаги театрларга ўхшаб кетади. Ўз ижодий-эстетик принципларига ва меҳнаткашлар оммаси манфаатларига хизмат қилишига кўра уни халқ театри ёки анъанавий театр деб аташ мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг қатор вилоятларида олиб борилган экспедициялар туфайли қўлга киритилган бебаҳо манба, далил ва намуналар XVIII-XIX асрларда ҳамда XX аср бошларида Ўрта Осиё ҳудудидаги ҳар бир хонликнинг ўзига хос халқ театри бўлган. Хонликлардаги ўзига хос тарихий ва ижтимоий-сиёсий ҳаёт, халқ меҳнати ва жуғрофик шароитнинг ўзига хослиги, маҳаллий анъаналар театрларга алоҳида хусусият, алоҳида мазмун, алоҳида жило бағишлаган. Натижада айрим белги ва кўринишлари билан бир-бирдан ажралиб, фарқ қилиб турувчи Бухоро, Фарғона ва Хоразм халқ театрлари майдонга келган. Бундай айирма ва ўзига хослик умуман халқ санъатининг барча турларида, жумладан, рақс ва мусиқада яққол кўриниб туради.

Бухоро, Фарғона ва Хоразм халқ театрлари ўртасидаги фарқ, айирма, ўзига хослик биринчи галда репертуарларида кўринади. Ҳар қайси театрининг ўз репертуари бўлган, шунингдек тематика,

тур ва жанрларда ҳам айрим фарқлар учраган. Чунончи, бир қадар ўрганилган маълумотларга кўра Бухоро халқ театри²⁰ куйидаги умумий хусусиятларга эга. Аввало шунини айтиш керакки, унда ўз белгилари билан бир-биридан ажралиб турувчи шаҳар ва қишлоқ театри бўлган. Ундан кейин Бухоро халқ театрида турли мазмундаги мукаллидлар²¹, ҳайвонот ва қушлар дунёсидан олинган юмористик сахналар ва “Қарсақ ўйин” деб аталган бадиий цикл жуда катта ўринни эгаллаган ҳамда диалогга алоҳида эътибор берилган. Шу билан бирга, Бухоро театри тожик халқ театри билан бир қатор яқинлик ва умумийликларга эга бўлган.

Хоразм театрининг асосий хусусияти шундан иборатки, унда сахна нобеллари муҳим роль ўйнаб келган ва унинг томошалари диалогнинг муаллақчилиги ва найрангбозликка бириктириб кетиши билан характерланади. Ана шу локал фарқ ва белгилар мазкур театрларни алоҳида-алоҳида, чуқур ўрганишни тақозо қилади. Мазкур мавзуда эса Фарғона театрини таҳлил қилишга қаратилган.

Биз ҳозирча Фарғона анъанавий театрининг XIX аср ва XX аср бошларидаги мазмуни, моҳияти ва характери ҳамда собиқ иттифоқ даврида босиб ўтган йўли, қиёфаси ва шу кундаги аҳволи тўғрисида фикр юрита оламиз. XIX аср театри ҳақидаги материалларга таянган ҳолда бу санъат XVIII асрда қай даражада бўлганлигини ҳам билиш мумкин.

Фарғона анъанавий театри ҳақидаги дастлабки маълумотларни ўзбек тарихчилари ва шоирларининг асарларида ҳамда рус олимлари ва чет эл сайёҳларининг этнографик ва тарихий-географик китобларида учраганмиз. Лекин бу хабарлар театр ҳақида яхшироқ тасаввур ҳосил қилишга етарли асос бўла олмайди. Фарғона анъанавий театрини илмий жиҳатдан ўрганиш Собиқ Иттифоқ даврида ўрганила бошланди. Бу ҳақда гап борар экан, аввало ёзувчилардан Фулом Зафарий билан Абдулла Қодирийнинг хизматларини тилга олиш зарур. Фулом Зафарий Фарғона водийси ва Тошкентда театр, ашула ва рақс санъати намуналарини ёзиб олган,

20 Бухоро халқ театри легенда Зарафшон, Кашкаларё, Сурхондарё воҳасида яшаган аҳоли орасидаги театр тушунилади.

21 Мукаллид тўғрисида мақоламизда кейинроқ тўхталиб ўтамиз.

қизиқчи ва ўйинчилар ҳақида ҳам маълумотлар тўплаган. Аммо улардан фақат қисқача кириш сўзи билан “Мақтанчоқ киши”, “Эр ва хотин” комедиялари эълон қилинган бўлиб, қолган материалларнинг қаердалиги ҳозирча номаълум²².

Абдулла Қодирий ўзининг “Меҳробдан чаён” романи учун манба тўплаш мақсадида халқ театри томошаларини кузатган, қизиқчи ва аскиячилар ижодини ўрганган ва оғзаки драманинг бир қатор ажойиб намуналарини ёзиб олган. “Меҳробдан чаён” романидаги “Хон кўнгил очмоқчи”, “Қизиқлар” бобларида²³ Қўқоннинг Зокир гов, Баҳром каби улкан қизиқлари томонидан ижро этилган томошалар жуда жонли ва ҳаққоний тасвир ва таъриф қилиниши ҳам авторнинг бу соҳани пухта ва чуқур билганидан далолат беради. Шундай қилиб, Ғулом Зафарий билан Абдулла Қодирий маълум адабий мақсадлар учун биринчилардан бўлиб халқ театри асарларини ёзиб ола бошлаганлар.

XX асрнинг йигирманчи йилларида айрим рус ва ўзбек олимлари масхарабоз ва қизиқчилар санъатига, шунингдек, кўғирчоқ театрига эътибор бера бошлаганлар. Натижада бир қанча мақола ва монографиялар юзага келади. Улар орасида 1928 йилда босилиб чиққан М.Ф.Гавриловнинг “Ўзбекистонда кўғирчоқ театри” китоби алоҳида ажралиб туради.

1936 йилда Ўзбекистон Санъатшунослик институ-тининг топшириғига асосан этнограф А.Л.Троицкая раҳбарлиги остида Фарғона водийсига махсус театр экспедицияси уюштирилади. Экспедиция аъзолари этиб институтнинг илмий ходимлари Жалил Қодиров, Талас қабилар танлаб олинади. Улар Қўқон, Марғилон, Андижон, Шаҳрихон, Асака шаҳарларида бўлиб, халқ қизиқчилиги ва цирки бўйича турли тарихий-этнографик материал тўплаш билан бирга, бир қатор оғзаки пьесаларнинг текстини ҳам ёзиб оладилар.

Тўплаш ва ўрганиш иши 1940 йилда яна давом эттирилади. Шу йили Фарғонадан бир гуруҳ таниқли қизиқлар Тошкентга қақририлиб, улардан юзга яқин комедия, кулги-ҳикоя, пантомима

22 Қаранг: Билим ўчоги. Журнал. № 2-3. 1923 йил. Б- 62-63

23 А.Қодирий. Меҳробдан чаён. –Т.: Ўзадабийнашр. 1959. Б- 139-143

ёзиб олинади. Бу ишда айниқса Таласнинг ҳиссаси катта²⁴ бўлган. У А.Л.Троицкая раҳбарлигида Юсуфжон қизик Шакаржонов, Ака Бухор Зокиров, Рафиқ ота Ғойибов, Орифжон Тошматов, Мамажон Маҳсум Мирзамаҳмудов, Комил қори Қулижонов, Пўлатжон Норматов, Абдурахмон Абдуллаев каби халқ қизиқлари тилидан турли мазмун ва шаклдаги 80 га яқин комедия ва сахнавий ҳикоянинг текстини ёзиб олинган. Шундай қилиб, 1936 ва 1940 йилларда Фарғона анъанавий театрининг репертуаридан кўп намуналар ёзиб олинган ва улар 1941 йилда Юсуфжон қизик Шакаржонов билан бирга қайта кўриб текшириб чиқилган. А.Л.Троицкая ўз илмий ишларида халқ актёрларининг меҳнат шароити ва томоша тартибини таърифлашга кўп эътибор бериб, асосий ва муҳим масала – оғзаки драматургия, актёрлик санъати ҳақида кам гапирган, шундай бўлса-да, унинг бу соҳадаги хизматлари қимматлидир.

1962 йилдан бошлаб Фарғона водийсининг халқ санъати меросини тўплаш ва чуқурроқ ўрганишга киришган Санъатшунослик институтининг фольклор экспедицияси қисман шу мақсадга хизмат қилди. Экспедициялар вазифаси кўшиқлар ва куйлар билан бир қаторда халқ қизиқчилиги ва цирк намуналарини бутун кўрки ва ширасини сақлагани ҳолда, иложи борича, магнит лентасига ёзиб олиш, кино ва фото аппарат билан суратга тушириш, нота ниш ва янги асарларни қидириб топиш, ҳар бир масҳарабоз ёки қизиқнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш, кўйингки, Фарғона халқ театрининг ўзига хос белги, хусусият ва фазилатларини ҳамда бу санъатнинг собиқ иттифок давридаги фаолиятини текширишдан иборат бўлди²⁵.

24 Филология фанлари доктори, профессор Х.Х.Зариповнинг маълумотига кўра, Таласнинг фамилияси Нормухаммедов, шеърят бобида қалам тебратган. 1939-1941 йилларда фольклорга қизиқиб, халқ ижодий намуналарини ёзишга киришган. У А.Л.Троицкаяга мазкур ишларни ёзишда ҳам кўмаклашди. Талас Нормухаммедов II жаҳон урушида ҳалок бўлади.

25 Экспедицияларга М.Х.Қодиров раҳбарлик қилган. Мазкур ишда мусикашунос М.Ш.Ахмедов, лаборантлардан Х.Содикова билан Х.Акбарова, оператор ва фотограф И.Т.Гавриленко, овоз операторлари А.М.Леонтович, С.Алибеков ва К.П.Одичлар қатнашди. Халқ театри ва цирки М.Х.Қодиров томонидан текширилади, ўрганилади, ёзиб олинади, унинг раҳбарлигида мазкур санъат асарлари кинога олинади, суратга туширилади, магнит лентасига ёзилади.

Фаргона анъанавий театри қизиқчилари репертуарида кўпроқ “мақтов” деб номланган комик монологлар учрайди. Баъзи бир монологларда актёр домла, қози ёки раққос киёфасида чиқиш қилиб, комик тарзда мақтаниб ўзини қаҳрамонини хонавайрон қилади. Бошқа монологларда эса қизиқчи бошқа образни мақтаб, мақтов натижасида шу образни масхаралайди. Бу барча чиқишлар сўз санъати театр фаолиятидан кам бўлмаган ҳолда катта рол ўйнайди. Қизиқчилар томонидан комик монолог шакли нафақат мустақил жанр сифатида фойдаланилган, балки ифодали таъсирчан восита ва танқидларда, муқаллидда ва кулгу ҳикояларда кенг фойдаланилган.

Россия томонидан Ўрта Осиёни босиб олинганидан сўнг Туркистонга янги томошабинларни излаш мақсадида турли хил театр ва цирк труппалари кела бошладилар. Янги ижтимоий-иқтисодий шароитларда рус маданияти, рус цирки ўзбек анъанавий театрига ўз таъсирини ўтказмай қолмас эди. Бу Фаргона анъанавий театри қизиқчилари ижодий фаолиятига ўз таъсирини кўрсатди. Бу давр мобайнида бошқа труппалар билан бирга Зокир Эшон труппаси ҳам ишлаган. Ушбу труппадаги театр актёрлари сарой босими ва зулмидан қутилиб, халқ олдида олдинги чиқишлардан кўра эркинроқ намоишлар кўрсата бошладилар. Зокир Эшон ўлимидан сўнг бу труппа кичик гуруҳларга парчаланиб кетади. Бу парча-ланишларни олдини олиш ва Фаргона анъанавий театри Зокир Эшон труппаси томонидан бойитилган ва ривожлантирилган халқ театри анъаналари йўқолиб кетмаслиги учун маҳаллий актёрлар ёрдамида унча катта бўлмаган труппаларни ташкил қилинади. Уларга ўз анъаналари ва тажриба ва ҳунарларини ўргатишда Мулла Нормат (1849-1919) фаолиятини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. У ўзининг Қўқон шаҳрида асос солган труппасига Рўзиғов қизик, Хасан қизик Эсонов, Исмомил Хўроз, Абдуқодир Махсум, Бойбува Кўса, Хайдар Гўлахи, Йўлдош Оғиз, Лум-Лум Мамажон (Муҳаммад Қундузов) Азим бола, Боймат қизик, Шомат қизикларни ишга олади. Мулла Нормат Зокир Эшон анъаналарини давом эттиришга интилиб, намоишларни ижтимоий чиқишларга йўналтирган. Бой реперту-

арга эга иқтидорли актёр сифатида кўплаб қизиқчиларга намуна бўлиб хизмат қилган ва бутун кучини труппани мустақамлашга қаратган.

Марғилонда Кўқон қизиқчилар анъаналарини Ортик қизиқ, Хаққул тоға, Абдуазиз хожи, Собир Қори, Тошбек ва бошқа актёрлар давом эттирди. Уларнинг ижодига Зокир Эшон труппасидаги машхур актёрлардан бири марғилонлик Саъдий Махсум (1825-1899) ўзининг таъсирини кўрсатган. Унинг бевосита раҳбарлигида анъанавий театр актёри ва режиссёри Юсуфжон қизиқ Шакаржонов (1868-1959) шаклланди. Чунки Юсуфжон қизиқ Шакаржонов ўн (1883-1892) йиллар давомида, Зокир Эшон труппасида фаолият олиб борган эди. Бу давр мобайнида Юсуфжон қизиқ Шакаржонов Саъди Махсум раҳбарлигидаги мактабни ўтаган.

Маҳорат технологиясини ўзлаштириб, режиссура тамойиллари ва анъанавий театр репертуарини ўрганган Юсуфжон қизиқ Шакаржонов Фаргона анъанавий рақс санъатини ва бой ритм усулларини мукаммал эгаллади. Устози Саъди Махсумнинг вафотидан сўнг Марғилон труппасига раҳбарлик қилди. Труппада Мамажон Махсум Умрзақов, Сулаймон Қори Мирзамахмудов, Усмон Қори Раимбеков, Абдужалил Хожи каби актёрлар ижод қилган. Труппа репертуари ва Юсуфжон қизиқ Шакаржонов ўз репертуарида анъанавий танқид ва муқаллид аҳамиятли ўрин эгаллади. Спекталлар нафақат оддий тартибда, балки цирк манежларида ҳам намойиш этилди. Юсуфжон қизиқ цирк дастурлари ғоявий асосини чуқурлаштиришга алоҳида аҳамият берган ва ўзбек масхарабозлигига асос солди. У эски асарлар мотивлари бўйича янги бир қатор комедияларнинг асосчиси бўлди. Унинг репертуаридан “Расмлар намойиши”, “Мактаб”, “Қашқар”, “Настойчивий Судхўр” кабилар ўрин олганлиги билан аҳамиятлидир. У ўз асарларида Кўқон хонлигининг парчаланиши ва Худоёрхоннинг хулқатвори ҳақидаги ўткир репликаларни акс этган. Юсуфжон қизиқ Шакаржонов ўз труппаси билан Туркистон шаҳарларида, Бухоро амирлигида ва Хива хонлигида бир неча бор гастрол сафарларида бўлишган ҳамда Афғонистон ва Қашқарда Фаргона анъанавий театрининг энг сара асарларини намойиш этишган.

Фаргона театри профессионал халқ театридир. Унда мустаҳкам конун ва қоидаларга эга бўлган уюшманинг бўлишигина эмас, асрлар давомида вужудга келиб, тобланган ва етилган комедиялар, образлар, ижрочилик, тасвирий услуб ва воситаларнинг қатъийлиги ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Фаргона водийсида масхарабозлик ва қизиқчиликни устага шогирд тушиб ўрганишган. Уста, тажрибали актёрлар ўзининг донолиги, ҳозиржавоблиги ва таклидчилиги билан қойил қилган ўспирин ҳаваскорларни ўзларига шогирд қилиб олганлар ва узоқ йиллар давомида уларга кулгу ва ҳажв санъати “сир”ларини ўргатганлар.

Масхарабоз ва қизиқчи тарбиялаб етиштиришда икки хил услуб ҳукм сурган. Бир хил усталар ўз шогирдларини бирга олиб юриб, ахён-ахёнда айрим кичик ролларни ишониб топширса-да, унга дарс ўтмаган, машқ қилмаган, баъзан-баъзан қисқа тушунтирув, таъриф, маслаҳат, огоҳлантирув ва маъқуллаш билан чеklangан. Шогирд асосан устаси ва бошқа йирик артистларнинг ўйини ва ҳаракатларини кузатиш, синчковлик билан ўрганиш (рамз қилиш, кўзни пишитиш, бетни қотириш), репертуарини ўзлаштириш йўлидан борган. Бир тоифа усталар эса алоҳида вақт ажратиб шогирдлар билан маълум тартиб ва интизом асосида иш юритган. Бунга Юсуфжон қизиқ Шакаржоновнинг устози Саъди махсум услубини мисол сифатида кўрсатиш мумкин.

Саъди махсум шогирдга биринчи навбатда маълум ҳажвбоп кишиларни муқаллид қилишни, қуш ва ҳайвон ҳаракатлари, товушларига таклид қилишни буюрган. Шу мақсадда шогирдда кузатувчилик, кулгили ҳолат ва ҳаракатларни кўра билиш, эсда сақлаб қолиш, фикрлаш, фантазия қила олиш ва бўрттириб гавдалантира олиш қобилияти ривожлантирилган. Шогирд таклидга чакқон бўлгандан кейин уста унга айрим лирик ва ҳажвий ўйинлардан ўргатган. Муқаллид ва ўйинга, ҳаракат ва мимикага ўргатиш Саъди махсум мактабининг биринчи даврини ташкил қилади. Иккинчи давр шогирдни бадийий сўзда чечан ва ҳозиржавоб бўлишга, кулгили ҳикоялар тўқиб айтишга, аскиябозликка ўргатишдан бошланган. Шогирд ҳам ҳаракатда, ҳам сўзда коникарли даражага эришгач, комедия ўйнашга ўтган. Шогирддан ҳаракатдаги

репертуарни мукамал ўрганиб олиш, истаган комедияда ҳар қандай ролни ўйнай олиш талаб қилинган.

Саъди Махсум машқ – репетицияларни гоҳ тушунтириш, англашиш, гоҳ кўрсатиш, гадалантириш билан олиб борган. Саъди Махсум мактабининг яна бир характерли ва ижобий белгиси шундаки, шогирднинг профессионал тарбияси тажриба, амалиёт, ахлоқ ва одоб тарбияси билан чамбарчас боғланган ҳолда олиб борилган. Шогирд биринчи кундан бошлабоқ устаси билан бирга базмларга бориб аста-секин, эҳтиёткорлик билан томошаларга аралаша борган. Шу тариқа шогирдга жамиятдаги барча табақаларнинг урф-одати, муносабати ва муомалалари ўргатилган, токи лозим бўлганда ҳар қандай табақа ва гуруҳлар орасида ўзини тута билсин, ор-номусини сақласин. Зотан созандалар қаторида масхарабоз ҳам амалдору эшондан тортиб гиёҳвандгача, мударрису сарой киборидан тортиб темирчигача хизмат қилади. Юсуфжон қизиқнинг таъбири билан айтганда “корхона кўрмаган”, “таълим олмаган”, “туртки емаган” халқ театри масхарабози ва қизиқчилари ҳар қадамда шарманда бўлган.

Халқ театри қизиқлари фаолиятида асосий ўринни ишғол этиб келган кулги-ҳикоя ўзининг кўпгина хусусиятлари билан театр томошасидан фарқ қилмайди. Унда ҳам маълум бир ҳажвий сюжет, драматик ихтилоф, бир неча персонажнинг бир-бири билан муносабати ва тўқнашуви мавжуд, диалог ва монолог ҳукмрон. Кулги-ҳикоянинг танқид ва муқаллид томошаларидан фарқи фақат шундаки, у бир киши томонидан ижро этилади. Ички хусусиятларидан келиб чиқиб, кулги-ҳикояни драматик ҳикоя деб атаганмиз. Чунки уни биринчидан, оддий ҳикоялар қаторига сира қўшиб бўлмайди, иккинчидан, соф драма деб ҳисоблаш ҳам мумкин эмас.

Айтиб ўтишимиз керакки, театрлаштирилган ҳар қандай томоша, ўйин, кўшиқлар билан театр чегарасини сунъий равишда кенгайтирмаслик керак. Масалан, халқ орасида қадимдан цирк билан театр бир-бири ила маҳкам боғланиб келган, лекин улар ўзаро қанчалик боғланган бўлмасин, уларни бир-биридан фарқ қила билиш зарур. Чунки улар бир бутун эмас, циркда театр эле-

менти, театрда цирк элементи кўп бўлганидан улар бир-бирига чатишиб кетганга ўхшаб кўринади. Аслида театр ва цирк – ҳар бири ўз хусусиятлари ва шартларига эга бўлган санъатдир. Шу ўринда халқ циркининг айрим томошаларида театр элементларидан қандай фойдаланишини қараб ўтайлик.

Ўзбек халқ циркида қадим замонлардан буён дорбозлик, найрангбозлик, ёғочоёқ, муаллақчилик, оловбозлик ҳамда коса, тоғора, кўза, лаган, пичоқ, қошиқ билан бажариладигак ўйинлар, “Айиқ ўйин”, “Эчки ўйин”, “От ўйин” каби тур ва шакллар мавжуд бўлиб, уларнинг барчасида театр элементлари муҳим роль ўйнаган. Айрим цирк томошаларида эса тугал маъноли ҳажвий сюжетлар кўрсатилган. Баъзи циркчиларнинг “масхарабоз” деб аталиши ана шундан келиб чиққан.

Фарғона халқ профессионал театри XIX асрнинг хонлик даврида ўзига хос ижодий қиёфа ва мактабга, уюшма ва қонуниятга, тараққиёт ва тарихга эга бўлган. Унинг истеъдодли намояндалари ҳисобланган масхарабоз ва қизиқчилар меҳнатқаш халқ орасидан етишиб чиққан бўлиб, ҳар қачон унинг манфаатини ҳимоя қилган, сатирадан найза қилиб унинг синфий душманларига қарши курашган, унинг мурод ва тилаklarини ифода этган, унга кулги, завқ, руҳий соғломлик, журъат, кескинлик бағишлаб келган. Масхарабозлик ва қизиқчиликлар халқни ижтимоий тартиб ва шароитлар устида ҳаёл суриш, бош қотиришга ундаган, фирибгарликка қарши курашишга даъват этган.

Юқоридаги фикрлар Фарғона халқ театри ҳақидаги тунунча ва таассуротларимизни ҳийла кенгайтиради, бойитиб чуқурлаштиради. Халқ театри бўйича бугунги кунда олтин фондда тўпланаётган магнит, фото ва кино ленталари, қўлдан ёзилган суҳбат ва текстлар театр санъати тарихини ўрганиш бўйича муҳим аҳамият касб этади. Халқ театри бўйича тўпланган материаллар, асосан, меҳмонхона қизиқлиги ва хотин-қизлар театрига тааллуқлидир.

Меҳмонхоналарда вақтни хуш ва чоғ ўтказишга мўлжалланган шўх ўйинлар, тўпланганларнинг барчаси қатнашадиган, яъни томошабини бўлмаган пластик ўйинлар билан бир қаторда саҳнавий

ўйинлар кўрсатилган. “Кўчириш”, “Дор ўйин”, “Саргарош”, “Жу-воз”, “Бургам”, “Кичкинажон”, “Кийик ўйин”, “Новвой”, “Олол-майсан”, “Чарх йигириш” кабилар шулар жумласидандир.

Фаргона анъанавий театри мураккаб тарихий жараёни босиб ўтган. У доимо ривожланиб, ўзгариб, таъсирланиб турган. Ижтимоий-сиёсий ҳаёт, синфий кураш унга ҳамиша ўз тамғасини босиб келган. Шунинг учун ҳам масхарабоз ва қизиқчилар театрини тарихий-ижтимоий даврлар асосида тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир. Аммо санъатшунослик ва фольклоршуносликда халқ оғзаки ижоди асарларининг яратилиш даврини, ёшини, тараққиёт йўлини аниқлашдай қийин вазифа бўлмаса керак. Ўзбек анъанавий театрига нисбатан бу вазифа янада машаққатлидир, чунки уни ўрганиш фақат собиқ Иттифоқ давридан бошланган.

XIX асрнинг бошида яшаган тарихчи мулла Қосим Ҳожи ўз эсдаликларида “Мударрис” комедиясининг текстини ёзиб қолдирган. Н.П.Остроумов, Н.С.Лико-шип, М.Алибеков, И.Ибрагимов сингари шарқшунос олимлар ва этнографлар 1870-1917 йиллар орасида халқ театрининг “Мироб”, “Ҳожи кампир”, “Бола ўқитиш”, “Судхўрлик”, “Қозилик”. “Раис”, “Хотин тугдириш”, “Келин туширди”, “Кийик ўйин”, “Атторлик” мавзусидаги бир қатор комедия ва мукаллид-ларнинг тафсилотини баён этиб, машҳур масхарабоз Зокир эшон ва унинг труппаси ҳақида қимматли маълумотлар берадилар.

XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошида Марғилонда ҳам Ортиқбой, Ҳаққул тоға, Абдуазиз хожи. Собир қори, Тошбек сингари бир тўп сатира ва кулги усталари бўлиб, улар ҳам Қўқон масхарабозлик мактаби анъаналари заминида вояга етиб, уни сақлаш ва ривожлантириш ишига ўз ҳиссасини қўшган.

Фаргонада машҳур қизиқ Юсуфжон Шакаржонов, шунингдек, қизиқлардан Ака Бухор Зокиров, Теша қизиқ Рахимов сингари халқ театрининг вакиллари тўғрисида кўп қимматли маълумот ва ҳужжатлар қўлга киритилган. Масалан, Юсуфжон қизиқнинг ижодий ҳаёти, услуби, ташкилотчилик қобилияти, таъсир доираси, обрўи халқ орасида жуда катта бўлган. Юсуфжон қизиқ ўтган аср меросини янги замон билан моҳирона пайванд қилиб

яхши ҳосил ундирган атоқли маданият боғбонидир. Ўзбек санъатини ривожлантиришда унинг хизматлари улуг. Шу ҳақда гап борар экан, биринчи галда қизикнинг Ҳамза билан ижодий ҳамкорлигини тилга олиш мақсадга мувофиқдир.

Юсуфжон қизик Ҳамзанинг отаси Ҳаким табиб билан кадрдон ошна бўлиб, Ҳамзани болалигидан яхши билган. Ҳамзанинг фаолиятини кузатар экан, унга мухаббати тобора ошиб боради. Юсуфжон қизик раҳбарлигидаги халқ хонанда ва созандалари ансамблининг Ҳамзанинг фронтга хизмат килувчи труппасига қўшиб олинганидан кейин янада ривожланди. Ҳамза ундан, у Ҳамзадан ўрганди. Халқ руҳиятини, маданият ва санъатини пухта билган, бой ва серқирра ижодга, улкан маҳоратга эга бўлган Юсуфжон қизик Ҳамза учун хазинанинг худди ўзи эди, ундан меҳнаткашларга яқин ва тушунарли шакл, услуб ва тасвирий воқиталарни топиб ишга солади.

Ҳамзанинг таъсирида Юсуфжон қизикнинг онги ўсиб, тушунчаси кенгайди, ижоди янада ўткирлашди. “Ҳамза биз учун дўст, ақлли ўртоқ бўлибгина қолмай, – деб эслайди Юсуфжон қизик, – балки энг яхши устозимиз, тарбиячимиз ҳам бўлган. Тўғри, Ҳамзадан олдин биз қизикчилик қилиб юрган эдик. лекин ундан кейингина артистнинг кадр-қимматини, бу сўзнинг маъносини тушундик”.

Юсуфжон қизик Ҳамзанинг пьеса ва инсценировкаларидаги кўпгина сатирик ролларда маҳорат билан ўйнаган. Чунончи, унинг “Сайлов олдида” музыкали сатирик комедиясида юкори савияда ижро этган эшон образи ўз даврида жуда катта сиёсий ва бадий қиммат касб этган.

Юсуфжон Шакаржонов, айниқса, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг сафдоши, дўсти, садоқатли шогирди Муҳиддин қори Ёкубов раҳбарлигидаги этнографик ансамблда ишлаган йилларида ўзбек театр санъатини ривожлантиришга кўп хисса қўшди. Труппанинг дастлабки қадамларида унинг репертуарига Ҳамза қўшиқлари билан Юсуфжон қизикнинг лапарлари асос бўлди. Халқ орасида айтилиб юрилган “Ойижон”, “Билагузук”, “Қора соч укам”, “Ёр нималар дедим сизга”, “Бозор борайми, қизим”,

“Воҳ-воҳ, тўрам”, “Қизгина” каби лапарларни сахналаштириб, уларга янги ҳаёт багишлашда Юсуфжон қизикнинг ҳам роли бор. Уларни труппанинг артисткаси Тамарахонимга ўргатиб, у билан бирга ижро қилади. Бундан ташқари бу йилларда бир қатор халқ қизикчиликларини сахнага олиб чиқиб янги кулгига мойил бўлган – ҳикоялар, муқаллидлар яратади. Муҳиддин қори Ёқубов ҳам устози Ҳамзага ўхшаб Юсуф қизик санъати ва билимидан кенгроқ фойдаланишга астойдил ҳаракат қилади.

Юсуфжон қизик Шакаржонов шогирдларининг кенжатоғи Охунжон қизик Ҳузуржоновдир. Охунжон Ҳузуржонов (1903-1967) халқ театрини сахна билан боғлаган ажойиб қизик. У асосан кулги-ҳикоя жанрининг устасидир. Унинг репертуарида “Холназар ака”, “Қўлга тушган савдогар”, “Ташвиқотчи комсомол”, “Оғиз мусобақаси”, “Поезддаги билетсиз киши”, “Уч кўкнорининг саёҳати”, “Намоз танқиди”, “Ашулалар тўплами”, “Сумалак”, “Маддоҳлик”, “Зарарли ичимлик”, “Зиёрат”, “Саводсиз сартарош”, “Трактор”, “Граммфон”, “Икки ит”, “Кинначи кампир”, “Зарбдор хотин ва ялқов эр”, “Самолёт”, “Айладинг”, “Ғайро-ғайро дам-бадам”, “Укажон” каби юзга яқин сахнавий ҳикоя, муқаллид, кулги-қўшиқ мавжуд. Охунжон аканинг “Сумалак”, “Саводсиз сартарош”, “Самолёт”, “Зарарли ичимлик”ка ўхшаш оригинал ҳикоялари ниҳоятда кенг тарқалган. Мазкур асарларнинг аксарияти қизик томонидан яратилган бўлиб, гоёвий ва бадиий жиҳатдан етилган.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ўзбек халқ театр санъатининг ривожланиш босқичлари ҳақида тушунча беринг.
2. Бухоро, Хоразм халқ театрлари ва уларнинг асосчилари.
3. Фаргона халқ театрининг асосчилари ҳақида гапириб беринг.
4. Фаргона халқ театрининг ривожланишида Юсуфжон қизик Шакаржоновнинг ўрни ва роли.
5. Халқ театрларининг жамият маънавий тараққиётидаги аҳамияти.

5-МАВЗУ: АНЪАНАВИЙ ИЖРОЧИЛИК САНЪАТИ ТАРИХИ

Режа:

1. Анъанавий ижрочилик санъатининг шаклланиши ва ривожланиши.
2. Анъанавий ижрочилик санъатининг асосчилари ва ижрочилари.
3. Анъанавий ижрочилик санъатининг ёшлар маънавий дунёқарашили ривожлантиришдаги ўрни ва аҳамияти.

Таянч сўзлар: урф-одат, қадрият, миллий мусиқа, мумтоз, мерос, анъанавий мусиқа, маҳорат, барҳаёт, якканавоз, жўрnavоз, дутор.

Халқимиз ўзининг кўп асрлик тарихи давомида ўзига хос ривожланиш босқичини, ўзига хос турмуш тарзини, ўзига хос фалсафа ва маданиятни яратди. Ана шу ўзига хослик миллийлик, айниқса, унинг мусиқа санъати ва маданиятида тўла намоён бўлган. Шунинг учун ҳам миллий мусиқа санъатисиз халқимиз руҳини кўтариб, унинг қалбига йўл топиб ва уни бунёдкорлик ишларига сафарбар этиб бўлмайди, чунки миллий мусиқада ўзбек халқининг асрлар оша тўплаган билим ва тажрибалари, қувонч ва ташвишлари, дард ва аламлари ўз ифодасини топгандир.

Бугунги кунда миллий мусикамизнинг комил инсон шахсини шакллантиришдаги аҳамияти ва ролига янгича ёндашиш ниҳоятда зарур бўлиб қолди. Мусиқа оламни билиш, ҳис қилиш, идрок этиш ва унинг гўзалликларидан лаззатланишнинг алоҳида бир шаклидир.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган янгиланиш ва ривожланиш сиёсатининг стратегик мақсади мустаҳкам маънавий-ахлоқий қадриятлар негизида янги жамият барпо этишдир. Бу эса бевосита мусиқа санъатида анъанавий ижрочилик маданиятини юксалтириш, ёшларнинг анъанавий ижрочилик маҳоратини

шакллантириб бориш, олиб борилаётган ислохотлар самарадорлигини оширишда, мамлакатда демократик тамойилларни қарор топтиришда ҳамда ижтимоий-сиёсий жараёнларни бошқаришда муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, маънавиятга бўлган юксак эътиборнинг натижаси ўлароқ, ёшларда анъанавий ижрочилик маҳоратини ошириш, мазкур жараённи янгилаш, уни замон талабларига мос тарзда юксалтириш ҳамда ёшларнинг бадий-муסיкий дунёқарашини кенгайтириш билан боғлиқ муаммолар жамият ижтимоий ҳаётининг долзарб масалаларига айланди. Зеро, “Мумтоз муסיкий меросимизни асраб-авайлаш ва ўрганиш, уни ёш авлодга безавол етказиш мақсадида кўплаб кўриктанловлар, нуфузли халқаро муסיкий анжуманлар мунтазам равишда ўтказиб келинмоқда”,²⁶ деган фикрнинг фалсафий моҳияти ёшлар муסיкий тафаккурининг янгилиниш жараёни-рини такомиллаштиришга бўлган эҳтиёжни қондиришга қаратилган.

Ўзбек халқининг бой муסיқа меросини ўрганиш ва уни кенг омма ичида тарғиб қилиш ишлари санъатимизнинг жонкуяр ташаббускорлари, моҳир ижрочилари зиммасида бўлган. Чунки бизнинг давримизгача етиб келган улкан муסיкий мероснинг устоздан шогирдга бевосита ўтишида табаррук зотлар кўприк вазифасини ўташ билан биргаликда ўзларининг анъанавий ижрочилик маҳоратлари билан ҳам намуна бўлганлар.

Жумладан, Ота Жалол Носиров, Ота Ғиёс Абдуғаниев, Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов, Мулла Тўйчи Тошмуҳаммедов, Шораҳим Шоумаров, Матюсуф Харратов, Матпано Худойберганонов, Мадраҳим Ёқубов (Шерозий), Юнус Ражабий, Домла Халим Ибодов, Уста Олим Комилов, Мамадбува Сатторов, Жўраҳон Султонов, Тўхтасин Жалилов, Сафо Муғанний, Хожихон Болтаев, Нурмуҳаммад Болтаев, Маъмуржон Узоқов, Фахриддин Содиқов, Комилжон Жабборов, Имомжон Икромов, Ғанижон Тошматов, Саиджон Калонов, Набижон Ҳасанов, Мухторжон Муртазоев, Дони Зокиров, Комилжон Отаниёзов, Матниёз Юсупов, Орифхон Хотамов, Фаттоҳхон Мамадалиев, Расулқори Мамадалиев, Таваккал Қодиров, Султонали Маннопов ва бошқалар устоздан шогирдга

26 Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008. Б- 140.

Ўтиб келаётган асрий анъаналарни давом эттириб, янги мазмун, янги ғоялар билан пайванд қила олган табаррук устозлардир. Шу нуктаи назардан олганда, мусикий маданиятнинг ёшлар анъанавий ижрочилик маҳоратини оширишда ҳамда уларнинг маънавий дунёқарашини ривожлантиришдаги тутган ўрнини тадқиқ этиш бугунги кунда долзарблиги билан алоҳида ажралиб туради:

Биринчидан, Ўзбекистоннинг миллий тараққиётида миллий мусикий маданият анъанавий ижрочилик маҳоратининг ўзига хос ўрнини белгилаб беради.

Иккинчидан, мумтоз мусикий маданият шахс камолотининг барча босқичларида унга фалсафий, ахлоқий, эстетик ғояларни сингдиришда, юсак инсон-парварлик туйғуларини шакллантиришда, шунингдек, анъанавий ижрочилик маҳоратини оширишда муҳим руҳий-эмоционал омил бўлиб хизмат қилади.

Учинчидан, Ватан мустақиллиги ёшларнинг ўз қобиляти, иқтидори, истеъдоди ва умуман эркин бадиий-ижодий фаолиятини ривожлантиришда ўқувчи ёшларнинг анъанавий ижрочилик маҳоратини ошириш учун етарли объектив, субектив шароитларни юзага келтиради.

Шу боис ҳам ёшларнинг анъанавий ижрочилик маҳоратини ошириб бориш ҳам жамият тараққиётининг барча соҳаларида юз бераётган ислохотларни уйғун ҳолда таҳлил этиш масалаларидан биридир. Бу ўз навбатида, ёшларнинг анъанавий ижрочилик маҳоратини ошириш масаласи долзарб эканлигидан далолат беради ҳамда маънавий тараққиётнинг таркибий қисми сифатида махсус тадқиқ этиш заруриятини келтириб чиқаради.

Ўзбек шарқшунос олимларининг янги тадқиқотлари ва ўрта аср мутафаккирларининг мусиқа маданиятига оид рисолаларидаги ўзбек халқи мусикий тафаккур тараққиётининг жумладан анъанавий ижрочилик маҳоратини ошириб бориш тарихий жараёнини тасаввур қилишимизга ёрдам беради.

Мусикий маданият дастлаб синкретик (қоришув) ҳолатда бўлганлиги тўғрисида “Авесто” китоби ва бошқа қадимги ёзма ёдгорликлар, шунингдек, Ўрта Осиё халқларининг турмуш тарзи, уларнинг урф-одатлари, тўй-томошаларининг архаик элементла-

ри гувоҳлик беришича, синфсиз жамият шароитида Ўрта Осиё мусиқа асбобларининг асосийлари, яъни уриб чалинадиган, пуфлаб чалинадиган ва торли созлар турлари вужудга келган.

Улуғ аждодларимиз миллий мусиқа маданияти-мизда анъанавий ижрочиликни шакллантириб боришдаги ижро санъатининг илоҳий қудратини, мусиқасиз комил ва фозил инсонлар шахсини вояга етказиб бўлмаслигини чуқур англаб етганлар. Ўрта Осиёлик буюк мутафаккирлар: Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Алишер Навоий, Бобур, Феруз сингари улуғ алломаларнинг мусиқий тафаккурни анъанавий ижрочилик орқали шаклланиб боришига жуда катта ҳисса қўшганликларини ёш авлод англаб етишлари учун уларнинг ёшлик чоғидан бошлаб мумтоз қўшиқлардан, шунингдек, мусиқий тафаккурларини анъанавий ижрочилик орқали шакллантириб боришларига ва бунда анъанавий ижродан баҳраманд бўлишларига шароит яратиб бериш керакдир.

Бадий мусиқа маданиятига оид бир қатор илмий-тадқиқот ишлари бўлганлигини алоҳида эътироф этиш мумкин. Жумладан, ёшларнинг анъанавий ижрочилик маҳоратини ошириш масалаларини умумназарий ва методологик ҳамда тарихий ёритишда В.М.Беляев, И.Р.Ражабов, Ю.Ражабий, Ф.Караматов, С.Маннопов, А.Умаров каби мусиқашунос олимларнинг илмий-назарий тадқиқотларини алоҳида таъкидлаб ўтиш ўринлидир.

Ёшларнинг анъанавий ижрочилик маҳоратини ошириб боришнинг ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-эстетик, сиёсий асосларининг илмий таҳлилига бағишланган қатор тадқиқот ишлари ҳамда мақолалар чоп этилган бўлса-да, замон талаблари асосида таҳлил этилмаган. Шунингдек, улуғ санъаткорлар томонидан яратилган мумтоз мусиқа маданиятимизнинг бой тарихи, ижрочилик услуби ва уларнинг маҳорат сирларини ҳар томонлама илмий тадқиқ этмай туриб, мусиқа маданиятимизнинг бундан кейинги ривожланиш истиқболларини белгилаб бўлмайди.

Бугунги кунда ўзбек миллий мусиқа санъатини ҳар томонлама ривожлантиришга, айниқса унда анъанавий ижрочилик санъатининг ўрни масалаларига эътибор берила бошланганли-

гини алоҳида таъкидлаш ўринлидир. Шунингдек, ўзбек миллий мусиқий маданиятини анъанавий ижрочилик санъати орқали шакллантириб бориш ва уни тарғиб этишда қишлоқ, туман ва вилоятларимизда мунтазам равишда кўрик-танловлар ўтказиш, ғолибларни рағбатлантириш масалаларига катта эътибор берилмоқда.

Анъанавий ижрочилик санъатига фақат мазмунли дам олиш воситаси деб эмас, балки халқимизнинг руҳи ва маънавиятини юксалтириш, унинг ҳис-туйғулари ва инсоний фазилатларини камол топтириш, яхши хислатли инсонларни вояга етказишнинг оқилона усули деб қараш бугунги куннинг талабидир. Бунинг учун миллий мусиқа тараққиётида анъанавий ижрочилик санъатининг ўзига хос ўрни ва ролини белгилаш, анъанавий ижрочилик санъатининг шахс камолотида муҳим руҳий-эмоционал омил эканлигини аниқлаш, ёшларнинг мусиқий қобилияти, иқтидори, истеъдоди, ижодий фаолиятини ривож топиши учун етарли шарт-шароитлар яратиш, анъанавий ижрочиликнинг замонавий педагогик усулларини ишлаб чиқиш зарурдир.

Ўзбек халқ чолғулари ўзининг ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Шунингдек, ҳар бир чолғу асбоби ўзига хос шаклланган бўлиб, мусиқанинг барча тармоқларига мос ҳолатда, асрлар оша ривожланиб келган.

Фаробий ўзининг “Катта мусиқа китоби”да, Сафиуддин Урмавий мусиқий рисоласида, Абдул-қодир Мароғий “Жами ал-алхон фи-илм ал-мусиқий” рисоласида, Аҳмадий “Созлар мунозараси” номли асарида, Зайнуллобиддин Ҳусайний “Рисолаи дар баёни қонуни ва амалии мусиқий” рисоласида, Амулий “Мусиқий рисола”ларида мусиқа чолғуларини ўрганиш билан бирга, уни тадқиқ этиш масалаларига ҳам тўхталиб ўтганлар ва ўз даврларнинг мусиқий чолғулари ҳақида маълумотлар беришган.

Ҳар бир халқ ўз миллий мероси, анъаналарини миллий оҳанглар орқали тараннум этувчи ва халқнинг миллий маънавиятига хос яратилган амалий санъат намуналари воситасида уларга мос келувчи чолғу асбобларига эгадирлар. Ўзбек мусиқий чолғулар олами хусусида сўз кетса, уларнинг маънавий ва моддий

нуктаи назардан бой ҳамда ранг-баранг эканлигини эътироф этиб ўтиш лозимдир. Қолаверса, қайсики халқнинг маънавияти буюк бўлса, унинг тарихи ва унга мос мероси ҳам улқандир²⁷.

Ўзбек миллий мероси мусиқий чолғуларга бой ва уларнинг ҳар бири узоқ ўтмиш, таркибий ривожланиш ва техникавий такомиллашиш жараёнидан ўтганлиги билан алоҳида аҳамият касб этади²⁸. Ана шундай чолғулардан бири – дутордир.

Дутор – ўзбек анъанавий чертим чолғу созларидан бири. Узоқ ўтмишдан халқ ижрочилик амалиётидан муносиб ўрин эгаллаб келаётган дутор, айна пайтга келиб анъанавий ижро услубига хос барча гуруҳлар таркибидан жой олган. Анъанавий яққанавоз чолғу сифатида шаклланган ва бугунги кунда етакчи чолғулар қаторига киради.

Дуторнинг тарихий шаклланиши узоқ ўтмишга бориб тақалса-да, унинг бошқа чолғуларданалоҳида бўлиб ажралганлиги мусиқий рисолаларда XV асрдан бошлаб таърифланиб келади. Лекин “Фаробийнинг (IX аср) маълумотларига қараганда, Хурсон танбури ўзининг кўплаб белгилари билан замонавий дуторни эслатади”²⁹.

Дутор номини ва унинг барча (шаклий, таркибий, ижровий) имкониятларини илк бор XV асрда яшаб ижод этган мусиқашунос олим Зайнуллобиддин Ҳусайний ўзининг мусиқа илмига бағишланган “Рисолаи дар баёни қонуни ва амалии мусиқий” номи рисоласида баён этган. Ундаги иккита тор ва уларнинг оралиғи кварта интервалига мослиги, дастасига боғланган пардалари ўн биттани ташкил этиши дутор чолғу асбобининг асосий хусусиятларидир. Қайд этиш лозимки, рисолада тавсифланган чолғу ҳар томонлама замонавий дутор созига яқин бўлса-да, унинг шаклда бир оз фарқи борлиги кўзга ташланади. Чунки рисо-лада тавсифланган дуторнинг қосахонаси ҳозирги замон дуторидан оз бўлса-да каттароқ, дастаси эса қисқароқдир.

Дутор – икки торли чолғу асбоби бўлиб, одатга кўра, тут да-

27 Қаранг: Абдуллаева О. Ансамбл чолғуларини ўрганиш.–Т.: 2006.

28 Қаранг: Тошматова И. Анъанавий дутор. –Т.: 2008.

29 Қаранг: Тошматова И. Анъанавий дутор. –Т.: 2008.

рахтидан тайёрланади. Чолгу икки асосий қисмларга бўлинади. Жумладан: а) косахона (резонатор); б) даста. Чолгунинг косаси 10-12 та юпқа ковоургачаларни бир-бирига бирлаштириб, ёпиштириш орқали ҳосил қилинади ва унинг устки қисми махсус қопқоқ билан қопланади. Чолгунинг косасига торлар илинадиган махсус мослама, яъни илгичлар ўрнатилади. Дуторнинг дастаси чолғу жуссасига қараб белгиланади. Унда 14-15 та пардалар мавжуд бўлиб, улар асосан ичакдан, бугунги кунда эса жилка (сунъий ип) дан бойланади ва торлари ипақдан эшилиб тайёрланади. Анъанавий дутор пардалари диатоник товушқатор таркибида жойлашган бўлади. Дастанинг бошланиш қисмига эса, иккита махсус кулоқлар жойлашади. Кулоқлар ипларни тортиш ва чолғуни созлаш учун қўлланилади. Чолғуда овоз таранну-мининг соф ҳолда таралиши учун иккита харрак ўрнатилади.

Дутор ўзбек халқ чолғулари орасида ўзгарувчан хусусиятли чолғулар таркибига киради. Шу боис, бу тоифадаги чолғуларнинг созлари (торлари) ижро учун керакли парда (товуш)га созланиб олинади. Дутор ижрочилик амалиётида ижро этилаётган асарга қараб турлича, яъни кварта, квинта, ижрочилик амалиётида, анъанавий ижро услубида квинта сози кенг қўлланилади. Кварта – Тановар сози, унисон – қўштор. октава – Баёт сози номлари билан ҳам юритилади. Секунда ва терция интервали асосида созлаш замонавий жараёнда жуда кам қўлланилади. Дутор анъанавий чолғулар орасида турли ва ранг-баранг зарбларга бой, нафис ва назокатли, фалсафий овозга бой чолғу соз сифатида турли ёшдаги ижрочилар амалиётида кенг қўлланилиб келинади.

Узоқ ўтмишдан халқ ижрочилик амалиётида муносиб ўрин эгаллаб келаётган дутор, айти пайтга келиб анъанавий ҳамда нота орқали ижро этиш услубига хос бўлган барча гуруҳлар таркибидан жой олди. Якканавоз чолғу сифатида шаклланди ва етакчи чолғулар қаторига кирди.

Ўзбекистонда дуторнинг халқ анъанавий ва ҳудудий ижрочилик услублари мавжуддир. Ҳудудий услубларга Фарғона-Тошкент ва Хоразм дутор ижрочилик мактаблари кириб, ҳар бири ўзининг воҳавий хусусиятларига эга. Хоразмда эса махсус дутор

мақомлари ҳам шаклланган. Жумладан, Хоразм мусиқий тарихчиси китобида “Дутор мақомлари” деб келтирилган туркумларни кўришимиз мумкин. Бундан хулоса чиқариш мумкинки, дутор сози мақом жанрида ҳам етакчилик қилиб келган.

Дутор сози ўтмишда асосан аёллар томонидан ижро этилган. Тарихий манбалардаги тасвирий санъат намуналарида, хусусан, Камолиддин Беҳзоднинг Алишер Навоий асарларига ишлаган миниатюраларида дутор чалаётган аёллар сиймосини учратиш мумкин³⁰.

XIX аср охири XX аср бошларида дутор ижрочилик амалиётида эркак чолғучилар етакчилик қилган. Бунинг сабаби ўз даврида сарой созандалари жамоаси асосан эркаклардан ташкил топган лигидадир.

Лекин XIX аср охирларига келиб, айрим рус сураткашлари томонидан олинган фотосуратларда дуторчи аёллар сиймосини кўриш мумкин. Ана шу суратлардан бири Хива хонлигида 1896 йили россиялик саёхатчи Волкинский томонидан олинган суратда беш киз бир хонада ўтириб, қўлларида дутор, доира, шеър битилган китоб ва гуллар ушлаб турганлари кўзга ташланади. Уларнинг уст-бошига қараб профессионал созанда эканлигини хулоса қилиш мумкин³¹.

XX асрнинг иккинчи ярмига келиб, дутор ижрочилиги профессионал даражада ривож топди. Диёримизнинг кўплаб шаҳарларида Қори Каромат, Абдулазиз Расулов, Абдусоат Ваҳобов, Кўзижон Мадраҳимов, Хожи Абдурахмон Умаров, Юсуф Алиев, Маҳмуд Юнусов, Давлат Охун Қодиров, Сайфуддин Йўлдошев, Зокиржон Обидов, Тургун Алиматов, Юнус Ражабий, Толибжон Содиков, Ориф Қосимов каби халқ севган санъат усталари етишиб чикди.

Бугунги кунда дутор чолғуси билан эркаклар билан тенг равишда аёллар ҳам шуғулланиб келмоқдалар. Ижрочилик амалиётида мохирлик даражасига эришган халқ дуторчи созандалари доимо халқимиз эъзозида бўлиб келганлар.

30 Алишер Навоий. “Хамса”, “Сабъан сайёр”. –Т.: 2006. Б- 128, 160, 288. “Ҳайрат ул-аброр”. –Т.: 2006. Б- 1.

31 Интернет сайт. Wikipedia

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Анъанавий ижрочилик санъати тарихи ҳақида тушунча беринг.
2. Ўзбек халқининг бой мусиқа меросига асос солган шахслар ва моҳир ижрочилари кимлар?
3. Ўзбек миллий мусиқий маданиятни анъанавий ижрочилик орқали шакллантириб боришида қандай ишлар амалга оширил-япти?
4. Қайси буюк алломаларимиз мусиқий тафаккурни шаклланиб боришига асос солганлар?

6-МАВЗУ: МАҚОМ САНЪАТИ ТАРИХИ ВА УНИНГ АСОСЛАРИ

Режа:

1. Мақом сўзининг тушунчаси ва унинг мазмун-моҳияти.
2. Мақом санъатининг асосчилари ва унинг такомил босқичлари.
3. Мақом санъатининг замонавий цивилизация тарихида тутган ўрни.

Таянч сўзлар: маданият, маънавият, ижрочилик, мақом, муғом, навба, рага, кюи, мақомот, диний ва дунёвий қадриятлар, ижтимоий идеаллар, урф-одатлар, анъаналар, эътиқод, менталитет, ахлоқ нормалари.

Тарихдан маълумки, ер юзида яшовчи ҳар бир халқнинг ўз маданияти ва санъати, шунингдек, мусиқий маданияти мавжуд бўлиб, уларнинг маънавий бойлиги ҳисобланган. Айниқса, Шарқ халқларининг мусиқий маданияти ҳар бир халқ миллий мусиқасининг асосини ташкил этган, назарий ва амалий ижрочилик мактабига эга бўлган.

Ўзбекистонда кўшиқчилик санъати тарихини халқ мусиқа со-
зларининг пайдо бўлиши ва такомиллашишини ўрганмасдан ту-
риб таҳлил қилиб бўлмайди. Ўзбек кўшиқчилик санъатида мақом
алоҳида ўрин эгаллайди. Шарқ халқларининг мусиқий бойлиги
бўлган мақом. муғом, навба, рага, кюи сингари мусиқий ижрочи-
ликнинг аниқ туркумлари турли даврларда турлича кўриниш ва
йўналишларда ижро этилиб келинди ва ривожланди³².

Президентимизнинг 2017 йил 17 ноябрдаги “Ўзбек мил-
лий мақом санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари
тўғрисида”ги қарори асосида Ўзбек миллий Мақом санъати мар-
кази ташкил этилди. Унинг асосий мақсади ўзбек миллий мақом
санъатини янада ривожлантириш, бу борада шаклланган ижро ва
ижодий мактаблар анъаналари, буюк бастакорлар, ҳофиз ҳамда
созандалар меросини чуқур илмий асосда ўрганиш ва қайта ти-
клаш, тарғиб қилиш, халқимизни мусиқий меросимизнинг энг
гўзал анъаналаридан баҳраманд этиш, ёш авлодни мақом санъати
билан кенг таништириш орқали уларда миллий ўзликни англаш
туйғусини камол топтириш каби қатор вазифалардан иборат.

Мақом – етук ва ўзига хос оғзаки профессионал мусиқа тур-
кум жанри бўлиб, ўрта асрларда бастакорлар томонидан яратил-
ган. Мақомлар чолғу ва ашулалар йўллари ҳамда йирик туркум
сифатида юзага келиб, ўзига хос ривожланган куйлари, мураккаб
шакл-шамойили, мукаммал ижро услуби билан ажралиб туради.

Мақом – арабча “мақам” сўзидан олинди, Яқин ва Ўрта Шарқ
халқлари маданиятидан ўрин олган, етук хонанда ва созандалар
ҳамда бастакорлар (оғзаки анъанада яратувчи-ижодкор) томони-
дан ижро этиб келинган. Мақомлар Шарқ халқлари мусиқа ма-
даниятида жонли маънавий дурдона сифатида сакланиб, бугунги
кунгача ривож олиб келмоқда. Булар орасида араб мақамлари,
озарбайжон муғомлари, уйғур муқомлари, эрон дастгоҳлари,
ўзбек-тожик мақомлари, мағриб нубалари, турк ва ирок мақамлари
ва бошқалар бор. Улар умумлашган “Шарқ мақомоти” тушунча-
си билан юритилиши улардаги мақомлар номи, таркиби, туркум
тузилишлари, барча ички қонуниятлари бир бирига ўхшашлиги

32 Қаранг: Маннопов С.М. Навобахш оҳанглар. –Т.: IJOD-PRESS. 2018. Ғ- 28

ва хусусиятларининг мавжудлигидадир. Аммо ҳар бири ўзига хос ижро услуби ва усуллари, шевалари ва таркибий тузилиши билан ажралиб туради. “Шашмақом” (ўзбек-тожик), озарбайжон муғоми, уйғур муқоми ЮНЕСКО томонидан “Инсониятнинг номоддий маданий мероси дурдонаси” деб тан олинган ва умумжаҳон репрезентатив рўйхатига киритилган.

Ўзбекистонда “Шашмақом”, “Хоразм мақомлари”, “Фарғона-Тошкент мақомлари”, дутор ва сурнай мақом туркумлари ҳамда мақом чолғу ва ашула йўллари мавжуд. Улар ҳозирги кунда республикамизда профессионал ва ҳаваскор мақом ансамбллари, со-занда ва хонандалар томонидан ижро этилиб келинмоқда. Анъанавий “устоз-шоғирд” мактаблари ҳамда мусиқа ўқув юртларида ўзлаштирилмоқда.

Мақом туркумлари, “Шашмақом” (“Олти мақом”) ҳам ўзбек ва тожик халқларининг улкан мусиқий бойлиги ҳисобланиб, халқ бастакорлари ижоди натижасида шаклланди ва бойиб борди. Бугунги кунда мазкур туркум ўзининг аниқ ижро шаклига, характери ва анъанавий ижро услубларига эга эканлигини тўлақонли айта оламиз. Бу эса бевосита бугунги кунгача ўтган мақомдор ҳамда бастакор устозларнинг бу борада олиб борган илмий изла-нишлари ва улкан ижодий меҳнатларининг натижасидир.

“Мақом” сўзининг луғавий маъноси арабча “жой”, “мақон” маъносини англатиб, мусиқий маънода товуш хосил қиладиган жой ёки аниқ пардани билдирувчи мусиқий оҳангдир.

Мақом – оҳангга жойлашган тафаккурдир. У қоғозга битилмаган, тошга ўйилмаган китобдир. Уни на араб босқини, на До-ронинг исфажоний шамшири, на мўғил хоқонларининг шиддатли сафи йўқ қила олди. Мана шу жангу жадаллардан омон чиққан сеҳрли наволар ҳамон одамларни ўйлашга, ўтмиш, бугун ва келажак ҳақида хаёл суришга ундайди. Унинг оҳанглари она заминга меҳр уйғотади³³.

“Мақом” атамаси VIII-X асрлардан Уқлидис, Арасту сингари юнон олимларининг мусиқа назариясига бағишланган асарлари-ни араб тилига таржима қилиниши натижасида қўлланила бош-

33 Саид Аҳмад. Илохий нсъмат. Тафаккур журнали. 1994. № 1-сон. Б- 35.

ланган. Лекин IX асрда яшаб ижод эткан Яхё бин Абу Мансурнинг мусиқа назариясига доир асарида мусулмон Шарқи халқларида юнон мусиқа назариясидан олдин ҳам ерлик халқларнинг ўзига мос мусиқа назарияси мавжуд бўлганлигини айтиб ўтади.

Мақомларга оид назарий ва мусикий-эстетик масалалар Абу Юсуф Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий ва Форобий (IX-X асрлар), Абу Али ибн Сино ва ибн Зайла (XI аср), Сайфиуддин ал-Урмавий (XIII аср), Маҳмуд аш-Шерозий ва Абдулқодир Мароғий (XIV аср), Абдурахмон Жомий ва Зайнуллобиддин Хусайний (XV аср), Нажмиддин Кавкабий Бухорий (XVI аср), Дарвиш Али Чангий (XVII аср) каби олимларнинг мусикий рисоаларида тадқиқ этилган. Жумладан, XV асрнинг йирик мутафаккир шоири Абдурахмон Жомий ўзининг “Мусиқа ҳақида”ги рисоласида Форобийни Шарқнинг йирик мусиқашунос олими сифатида тилга олади³⁴.

XVI асрнинг биринчи ярмида бўлиб ўтган ўзаро урушлар, келишмовчиликлар, сиёсий бекарорлик, ижтимоий нотинчликлар туфайли кўплаб кўшиқчилар йирик маданий марказ ҳисобланган Ҳиротдан жўнаб кета бошладилар. Жумладан, Бухорога Хусайн Удий, Ғулом Шодий ва яна кўплаб кўшиқчи, чолғучи, кўшиқчилик назариётчилари кўчиб келдилар.

Ҳиротдаги машхур кўшиқчиларнинг Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарларга кўчиб келиши, шубҳасиз, бу ердаги маданий-ижтимоий ҳаётнинг жонланишига, кўшиқ санъатининг янада ривож топишига кўмак берди. Бунинг натижаси ўлароқ ҳозирги Ўзбекистоннинг йирик шаҳарларида кўшиқчилик борасида икки тиллилик (ўзбек-тожик) юзага келди. Шунингдек, кўшиқчиликнинг мураккаб оҳангли шакллари юзага кела бошлади ва ушбу соҳани тадқиқ этишда жиддий жонланиш пайдо бўлди. Хусусан, Ўзбекистон ҳудудида XVIII асрга келиб, чолғу асарлари юзага кела бошлади. Айни пайтда ушбу даврда икки тилда Бухоро Шашмақомининг пайдо бўлиши билан мақом санъатига асос солинди десак асло муболаға бўлмайди.

34 Абдурахмон Джамн. Трактат о музыке (форс тилида. А.Н.Болдиоровнинг кириш сўзи ва русча таржимаси билан), –Т.: Изд-во АН Уз ССР. 1960. С.30

XVI асрда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига қарашли Бухоро маданий ҳаётида мусиқашунос Нажмиддин Кавкабийнинг роли катта бўлди. Унинг ижоди Шайбонийхонлар саройида, хусусан, Убайдуллахон (1533-1539) ҳузурида ўтди. Кавкабий мақомларнинг 12 та тури ҳақида, профессионал мусиқа, халқ оғзаки ижоди йўналишларида қатор тадқиқот олиб борди, уларда кўшиқчилик санъатининг илмий-назарий ҳамда амалий жиҳатларини янада ривожлантирди.

Нажмиддин Кавкабийнинг асосий асарларидан бири “Муסיқий рисола” (“Рисолаи мусиқи”) бўлиб, ўша даврдаги барча кўшиқчилар учун амалий қўлланма сифатида хизмат қилди. Муаллиф ўз асарини ва умуман мусиқашунослик илмини Абу Наср Форобий ва Абдулқодир Мароғий кабиларнинг кўшиқчилик назарияларига суянган ҳолда яратди ва натижада ушбу санъат турларининг янада ривож топишига йўл очди. Шунга кўра бугунги кунда миллий мақом санъатининг ривожланиш тарихи ва унинг назарияси ҳамда уни амалиётга жорий этишнинг инновацион омилларини ишлаб чиқилмоқда. Шу билан бирга, мақом санъатининг замонавий цивилизация тарихида тутган ўрни ва ролига баҳо беришдир.

Мақомлар қадим замонлардан бери кишиларни руҳан тетиқлаштирувчи, уларнинг маънавий эҳтиёжларини қондирувчи восита сифатида тинмай хизмат қилиб келмоқда. Бунда Бухоро, Хоразм, Фарғона-Тошкент мақом мактаблари таниқли мусиқа донишмандларининг хизматларини алоҳида таъкид-лаш ўринлидир. Шунингдек, ёшларни маънавий, мафкуравий дунёқарашини шакллантиришда ва уларни ахлоқий-руҳий жиҳатдан тарбиялашда мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларни қўллаш ва тарбиянинг амалий усулларини жорий қилишда миллий мақом санъати ютуқларидан кенг фойдаланиш бугунги кунда асосий мақсадларни белгилашда кенг ёрдам беради.

Ўрта Осиё Уйғониш даврининг буюк қомусий олими Абу Наср Форобий ўзининг сермахсул ижоди давомида кўшиқчилик илми билан жиддий шугилланган. Мусиқашуносликнинг барча категори-ялари ҳар томонлама Форобийнинг “Китоб ал мусиқи

ал-Кабир” асарида таҳлил қилинган. Мазкур асар иккита катта қисмдан иборат бўлиб, учта китобда баён қилинган. Биринчи китобда мусиқий билимнинг усул-қоидалари ва унга боғлиқ жиҳатлар, иккинчи китобда эса ўз даврининг замонавий мусиқа асбоблари ҳақида фикр юритилади, учинчи китобда турли хил товушларнинг оҳанглари ҳақида маълумот берилади.

Ибн Сино мусиқа бобида Форобийнинг илмий йўналишини давом эттирган йирик назарийтчидир. Унинг “Мусиқа илмига оид тўплам” асари “Китоб аш-Шифо”нинг бир қисми бўлиб, “ан-Нажот”, “Дониш-нома”ларда мусиқа ҳақида кичик бўлимлар мавжуд. Шунингдек, “Тиб қонунлари”, “Рисолаи ишқ” каби асарларининг айрим бобларида ҳам мусиқага тегишли бўлган фикрлари баён этилган.

Форобий билан ибн Сино мусиқанинг назарий жиҳатдан таҳлил қилишган бўлса, Маҳмуд аш-Шерозий ва Абдулқодир Мароғий, Жомий ва Зайнуллобиддин Ҳусайний, Нажмиддин Кавкабий Бухорий, Дарвиш Али Чангий каби мусиқашунос олимлар ўзларининг асарларида анъанавий мусиқа санъатига асос солдилар. Шулардан бири миллий мусиқа санъатининг Мақом жанридир.

Мақомлар ўзбек мусиқа меросида жуда катта ўрин тутди. Улар қадим замонлардан бери ривожланиб келаётган ўзбек халқ профессионал мусиқа санъатининг ютуқларини ўзида мужассамлаштирган. Мақомлар халқ мусикаси санъати таъсирида фолклор ривожига ва умуман ўтмишнинг мусиқий меросига ижобий таъсир қилди. Ўз навбатида, турмуш тарзи, урф-одати бир бўлган, қони қонига, дили дилига туташган Хоразм, Бухоро, Фарғона халқларининг санъати ва маданияти бир хил асосда эканлигини кўрсатади. Мақомлар ривожланиш жараёнида шаклан ва мазмунан ўзгариб борган. Даврлар ўтиши билан бастакорларнинг, хонанда ва созандастарнинг жуда катта изланишлари, сайқал беришлари натижасида мақом йўллари мукаммаллашиб, яхлитлашиб келди.

Ўрта Осиёнинг хонликларга бўлиниб кетиши бир томондан,

мақом санъатидаги умумийлик, бирлик ва яхлитликка таъсир қилган бўлса, иккинчи томондан, миллий кўшиқчилик санъатининг мақом йўналишида янгича усул ва йўллар, ўзига хосликнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Кейинги йилларда мақомлар устида олиб борилаётган изланишлар ва тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатадики, Хоразм, Бухоро, Фарғона-Тошкент мақомлари ўзига хос йўналишлари билан ажралиб туради.

Фарғона-Тошкент мақом санъатининг шаклланиш ва ривожланиш тарихи шундан далолат берадики, мазкур санъат йўналиши авлоддан авлодга, устоздан шогирдга оғзаки ўтиб, бизгача етиб келган ва унга мақомларнинг шаклланиши ва тараққиётига ҳар бир авлод, ҳар бир созанда, хонанда ва бастакор ўз ҳиссасини қўшган. Шу сабабли, мақомларнинг куй тузилишида, уларнинг номланишида ва мақом йўлларида учрайдиган доира усулларида турли тарихий ҳаёт шароитлари чуқур из қолдирган³⁵.

Ўз моҳиятига кўра Фарғона-Тошкент мақом йўллари Бухоро “Шашмақом”и, Хоразм олти ярим мақомлари ёки бошқа бир тизимнинг кўчирмаси эмас, балки муштарак мақомат негизида ерлик созанда ва бастакорлар томонидан ишланган шаклидир. Мазкур санъат тури мураккаб ва мукамал бўлиб, ижрочилардан жуда катта маҳоратни талаб қилади. Мақомларнинг ашула йўлларида асосан Навоий, Фузулий, Ҳофиз, Жомий, Бедил ва бошқа буюк шоирларнинг ғазаллари, шеърлари, айрим ҳолларда эса панд-насихат, ахлоқий-диний мазмундаги матнлар куйланган.

XVIII асрнинг охирларига келиб, Қўқон хонлиги алоҳида давлат сифатида таркиб топиши Фарғона-Тошкент йўналишида мақом санъатини ривожланишига катта ва ижобий таъсир кўрсатди. Хусусан, Амир Умархон (1822-1842) ва унинг ўғли Муҳаммад Алихон (Мадалихон) даврида Қўқонда шоир, созанда ва ҳофизларга кенг шароитлар яратилган. Маълумотларнинг гувоҳлик беришича ўша даврда Худойберди устоз хон саройида ҳофиз ва созандаларнинг бошлиғи бўлган.

Мақомларни сарой маросимларидан ташқарида нафис санъ-

35 Юнус Ражабий. Мусика меросимизга бир назар. –Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1978. Б-9.

ат ўрнида ишлатиш Умархон ва Мадалихон ҳукмронлиги давридан кейин санъатга бўлган муносабат кескин ўзгарди. Қўқонда таникли мақом санъати устозлари қатл қилиниб, созандалар таъқиб остига олинаши Фарғона-Тошкент йўналишидаги мақом санъатининг дунёвий санъат сифатида кенг ривожланишига тўсқинлик қилди. Натижада, мақом санъатининг асосан диний тарафга қаратилиши, зикр маросимларида қўлланилиши ёки катта ашула услубида ижро этилиши кўпроқ ривожланди.

Фарғона-Тошкент услубида диний ва дунёвий тарздаги ва ашулалар бир-бирига тутшиб кетган муштарак тизимни ташкил этганлиги кўзга ташланади. Уларни ижро этувчилар ҳам ягона доирада фаолият олиб борган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Марказий Осиё ҳудудида миллий қўшиқчилик санъатининг тараққиёти Ашурали Маҳрам, Саъди махсум, Матхо-лик қизиқ (хофиз), Зокир эшон Рустам Меҳтар ўгли, Мискин қилич, Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ. Айниқса, Фарғона-Тошкент мақом санъати ривожланишида Ашурали Маҳрамнинг алоҳида ўрни борлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Ашурали Маҳрам ўзининг хушовозлиги билан Фарғона водийси ва Тошкентда жуда машҳур бўлган. Ҳатто Қўқон хони Худоёрхон ҳам уни ўз саройига таклиф қилганлиги фикримизнинг далилидир. Ашурали Маҳрам мақом йўллариغا, хусусан. “Хусайн”, “Чоргоҳ”, “Баёт”, “Гулёри шаҳноз”, “Дугоҳ” кабиларга қуй басталайди³⁶. Шу билан бирга, Ашурали Маҳрам санъат оламига қадам қўйган кўплаб фарғоналик ва тошкентлик хофизларнинг устози бўлган.

Фарғона-Тошкент йўналишида ижро этиладиган мақомларнинг ҳар бири жуда катта тараққиёт йўлини босиб ўтганлиги билан ҳамда унинг асослари пухта эканлиги, амалда такомиллашиб борганлиги ва шу боис сайқал топганлиги билан Хоразм олти ярим мақоми, Бухоро Шашмақомидан алоҳида ажралиб туради. Айнан шунинг ўзиёқ Фарғона-Тошкент мақом санъати йўналишининг ўзига хос хусусиятларидан бири бўлиб гавдаланади.

36 Хамидов Х. Ўзбек анъанавий қўшиқчилик маданияти тарихи. –Т.: Ўқитувчи. 1996. Б- 101.

Фаргона-Тошкент мақом санъати йўналиши Бухоро ва Хоразмнинг марказлашган йирик яхлит мақом мактабларидан фарқли ўлароқ Фаргона водийси ҳамда Тошкент атроф ҳудудларида ранг-баранг кичик гуруҳлардан таркиб топгани акс эттирилади. Унда Қўқон, Марғилон, Исфара, Андижон, Наманган, Хўжанд, Тошкент, Чимкент, Қашқар ва бошқа жойларда мақом устозлари етишиб чиққанлиги ҳамда уларнинг орасидан мураккаб ижодий алоқалар юзага келганлигига ишора этилади³⁷.

Миллий мақом санъати номоддий маданий мерос сифатида ЮНЕСКО рўйхатига киритилганлиги мазкур санъат турининг умри узайишига олиб келади. Шунингдек, бу санъат ёшлар тарбиясида ҳам катта аҳамият касб этади. Чунки "... инсоннинг қулоғи енгил-елпи, тумтароқ оҳангларга ўрганиб қолса, бора-бора унинг диди, маънавий оламини сохта тушунчалар эгаллаб олиши ҳам ҳеч гап эмас. Охир-оқибатда бундай одам "Шашмақом" сингари миллий меросимизнинг ноёб дурдоналарини ҳам, Моцарт, Бетховен, Бах ва Чайковский каби дунё тан олган буюк композиторларнинг асарларини ҳам қабул қилиши қийин бўлади"³⁸.

Бугунги кунда ёшларни миллий ва маънавий руҳда тарбиялаш масаласига бўлган эътибор янада кучайди. Чунки, яхши тарбияланган баркамол шахсларгина инсонларга, оиласига, жамиятига ва давлатига фойдаси тегиши мумкин. Зеро, халқимизнинг қадим-қадимдан амал қилиб келаётган ахлоқий фазилатлари маънавиятимизнинг асосини ташкил этади. Демак, ўзбек халқининг бир неча минг йиллар давомида яратган, авайлаб-асраб келаётган ахлоқ-одоб дурдоналарини, бой қадимий маданий меросини, миллий мақом санъати ютуқларини ўрганиш ва унга амал қилиш орқали мазкур ишларни амалга ошириш мумкин.

Бу жараёни атрофлича таҳлил қилиш учун Ўзбекистоннинг барқарор стратегик тараққиётни ривожлантириш ва ёшларнинг маънавий-ахлоқий маданиятини шакллантиришда миллий мақом санъа-тидан оқилона фойдаланиш масалаларини назарий ва амалий нуқтаи назардан тадқиқ этиш ҳамда ўзига хос аҳамиятга эга бўлган ҳулосалар, тақлиф ва тавсияларни ишлаб чиқиш зарурдир.

37 Матёкубов О. Мақомот. –Т.: Мусика нашриёти. 2004. Б- 100.

38 Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008. Б- 143.

Шунингдек, куйидаги вазифаларни амалга ошириш миллий мақом санъатини янада ривожлантиришда қатта аҳамият касб этади:

- буюк аждодларимиздан маданий мерос бўлиб қолган миллий мақом санъати асосчиларининг асарларини назарий жиҳатдан тўла ўрганиш ва таҳлил этиш;

- ёш авлодни миллий мақом санъатининг ноёб дурдоналаридан баҳраманд қилишнинг илмий-амалий жараёнларини ўрганиб чиқиш;

- урф-одатлар, анъаналар, эътиқод, менталитет, ахлоқ нормалари ёшларнинг ички руҳий олами инъикоси эканлигини миллий мақом санъати орқали аниқлаш шулар жумласидандир.

Мақомлар ўз салмоғи ва мазмуни билан кўпгина мусулмон Шарқ халқлари мусиқа меросининг асосий қисмини ташкил қилади. Улар шаклан ва услубан ранг-баранг оҳангдор куй ва ашула йўлларида иборат. Хусусан, ўзбек мумтоз мусиқасида Бухоро Шашмақоми, Хоразм мақомлари, Фарғона-Тошкент мақом йўллари билан бир қаторда ёввойи мақом, сурнай мақом, дутор мақом йўллари шаклланган. Мақом номдаги чолғу ва айтим мусиқа асарлари ўтмиш бастакорлик ижодиётининг мумтоз маҳсули бўлиб, номоддий маданий мерос сифатида асрлар давомида оғзаки анъана сифатида сайқалланиб бизгача етиб келган.

Бугунги кунда Фарғона-Тошкент йўналишидаги ўзбек миллий мақом санъати ўзининг бадиий-эстетик аҳамиятини тиклаб, замонавий мусикий жараённинг ажралмас таркибий қисми сифатида ўзининг бекиёс ижодий, ижровий ва илмий салоҳиятини намоён этмоқда.

Хуллас, мақомлар халқимизнинг беҳисоб сир-синоатларга бой маданий хазинасидир. Бу меросни ўрганиш, тадқиқ этиш, ҳар биримизнинг бурчимиз. Зеро, мақом санъати намуналари орқали халқимизда, айниқса, ўсиб келаётган ёш авлод онгида миллий ва умуминсоний қадриятлар, бебаҳо меросга ҳурмат, ғурур ва ифтихор, Ватанга садоқат ва муҳаббат туйғулари тарбияланади.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Мақом санъати тарихи ҳақида гапириб беринг.
2. “Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори моҳиятини тушунтиринг.
3. Миллий мақом санъати йўналишлари ҳақида тушунча беринг.
4. Қайси олимлар миллий мақом санъатига оид назарий асарлар яратганлар?

7-МАВЗУ: ЎЗБЕК РАҚС САНЪАТИ ТАРИХИ

Режа:

1. Рақс санъати тарихининг такомил босқичлари.
2. Рақс санъатининг йўналишлари ва унинг ўзига хос либослари.
3. Ўзига хос рақс санъати мактабини яратган устоз-санъаткор ҳақида.

Таянч сўзлар: синхрон, услуб, элменистик рақс, ритм, балет, пантомима, қарсак, қайроқ, тепки, занг, доира, ногора, қошиқ, урчук, чиғирик, чирок, Муножот, Танавор, Лазги, Бешқарсак, Наврўз, Меҳржон ва Сада, Катта ўйин, Кема ўйин, Ашшадароз.

Бугунги кунда ҳукуматимиз томонидан миллий рақс санъатини ривожлантириш, соҳага илғор тажрибаларни татбиқ этиш масалаларига катта эътибор қаратилмоқда. Табиийки, бу ишларни амалга оширишда ўтмишга назар солмай туриб, юртимизда қадимдан шаклланган анъаналар, устозлар бисотидаги ўғитлар, бой ва бетакрор миллий рақс мактаби тарихини ўрганмай туриб эришиб бўлмайди.

Миллий рақс санъатимиз кўп асрлик маданиятимизнинг ажралмас таркибий қисми сифатида қадим замонлардан миллий анъана ва урф-одатларимиз билан уйғун ҳолда, халқимиз маънавияти, ахлоқий қарашлари ҳамда эстетик дидини бой-

жойларда ва айланишларда ўзига хос ҳаракатлари билан ажралиб туради. Хоразм ва Бухоро вилоятларида қайроқлар билан рақсга тушилади.

XIX аср охири XX аср бошларида миллий рақс санъати Бухоро рақси, Хоразм рақси, Фарғона рақси йўналишларида ривожланди. Ўзига хос миллий рақс йўналишлари XX асрнинг 20-30-йилларида келиб замонавий талаблар асосида қайта ишланган саҳнавий халқ рақси сифатида ривожланди.

Саҳнавий рақс халқ ижодига таянади, унинг мероси ва ўзига хос фазилатларини сақлайди ва ривож-. У дастлаб Юнонистон, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларда пайдо бўлган. Халқ рақслари асосида таркиб топган профессионал рақслар юксак даражада ривожланиб, турли рақс тизимлари қарор топган⁴⁰.

Ўзбек халқ саҳнавий рақсининг шаклланиши биринчи галда Аскар ҳожи Ҳайдаралиевнинг XX аср бошида фаолият кўрсатган ансамбли ва атоқли раққос Ҳамдамхон номи билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳамдамхон Фарғона водийси шаҳарларида, Тошкент ва Самарқандда, 1905 йилда эса Кавказорти мамлакатларида ўзбек халқ рақсини янги асосда саҳналарда ижро этиб, янги йўналишни бошлаб берган⁴¹.

“Ҳамдамхон (Ҳамдамхожи) серқирра санъаткор бўлиб, байтлар ўқир, ашула айтар, айна байтда моҳир раққос бўлган. Хушсухан, зеҳни ўткир, нозиктаъб Ҳамдамхожи ўз чиқишларида ҳаммани лол қолдирар, олқишларга сазовор бўлар эди”⁴². Шу билан бирга, асли шаҳрихонлик бўлган машҳур санъаткор Ҳамдамхожи истеъдодли ижрочигина эмас, балки моҳир ташкилотчи, қатор шоғирдлар тайёрлаган устоз ҳамдир. Ҳамшаҳарлари Назирбек ҳамда Ҳозирбеклар билан тузган труппа нафақат Туркистонда ва Кавказорти мамлакатларида, чет давлатларда ҳам машҳур бўлган. Жумладан, улар Эрон, Афғонистон, Ироқ, Арабистон давлатларида бўлиб, ўзбек санъати дурдоналарини фаол тарғиб этганлар.

Ҳамдамхожи юксак истеъдод соҳиби бўлиб, у яратган шеърлар,
40 Каримова Р., Сайфуллаева Д.И. Ўзбек айллари яққа рақси. –Т.: 2007. Б- 23.

41 Қаранг: Каримова Р. Ўзбек рақслари. –Т.: Чўлпон нашриёти. 2003. Б- 6.

42 Бу хотира 1973 йилда ёзилган бўлиб, Шаҳрихон ўлкани ўрганиш музейида сақланади.

ашулалар халқ орасида тез тарқалган. Шулардан бири “Ноз ўзгача, ситамлари бўлакча” лапаридир. 1910 йилда Тошкентда чоп этилган “Ҳадяи-Хислат” деб номланган китобда Ҳамдамхожининг сурати берилиб, шеърлари босилган. Ўзига тинч, бой-бадавлат бўлган тошкентлик шоир Хислат – Ҳамдамхожи шеърларининг босилиб чиқишига катта ёрдам берган. Китоб эвазига келган маблағни эса шоир учун ҳадя қилган. Шу сабабли китоб “Ҳадяи-Хислат” деб аталади⁴³.

Рақс – санъатнинг бир тури бўлиб, мусикага монанд ритмик тана ҳаракатларида намоён бўлади. Рақс турли маданиятларда мавжуд ва ҳиссиётлар, ижтимоий алоқаларни билдириш шакли сифатида ёки кўнгилхушлик учун ижро этилади.

Рақс мусиқа билан узвий боғлиқ, мусиқа мазмунини образлар воситасида очиқ беради. Халқ рақсларида ритм муҳим бўлиб, у мусикада ўз ифодасини топади, оёқ, қўл, бош ва тана ҳаракатлари умумий ритмга бўйсунди. бир-бири билан боғланади.

Ўзбек рақслари мазмунини ифодалашда ижрочилар тепки, қарсак, зангдан ҳам фойдаланади. Айрим рақслар рўмол, пиёла, қадаҳ каби буюм билан ижро этилади, баъзан ижрочи халқ чолғу асбоблари (қайроқ, доира, ноғора ва ҳок.)да ўзига-ўзи жўр бўлади. Фарбий Европа халқлари рақсида, асосан оёқ ҳаракатлари муҳим бўлиб, қўл ва тана ҳаракатлари унга жўр бўлади. Шарқда эса қўл ва тана ҳаракатлари пластик ифодавийликнинг асосий воситасидир.

Ҳар бир халқнинг рақс анъаналари, ижро услуби, пластик тасвирий воситалари бўлиб, улар тарихий, ижтимоий ва географик шароитлар таъсирида таркиб топиб ривожланган. Шунингдек, турли таракқиёт босқичларида юртимизда рақс ва ўйинлар бир-бирига таъсир кўрсатиши натижасида “Бешқарсак”, “Катта ўйин”, “Лазги”, “Кема ўйин”, “Ашшадароз” каби қадимий ўйинлар вужудга келган.

Мазкур йўналишларнинг ҳар бири аср давомида бир неча тарихий босқични босиб ўтиб, ўз шакли-шамойили, мазмунига эга бўлди. Бунда Ҳамдамхожи, Юсуфжонқизиқ Шакаржонов,

43 Камбаров Л.А. Ҳамдамхожи – халқ севган санъаткор. Ўзбекистон овози. (Газета). 1994 йил 17 март. № 61-62 (21.666).

Уста Олим Комилов, Тамарахоним, Мукаррама Турғунбоева, Гавҳархоним Раҳимова, Розия Каримова. Қундуз Миркаримова, Карим Раҳимов, Қодир Мўминов, Маъмура Эргашева, Юлдуз Исматова, Шокир Аҳмедов, Гавҳар Матёқубова, Рушана Султонова, Дилафруз Жабборова, Қизлархон Дўстмухаммедова, Малика Аҳмедова каби рақс усталарининг хизматлари катта бўлган.

Ўтмишда мумтоз рақсларни ёзиб олиб, авлодларга қолдиришни ҳеч ким ҳаёлига ҳам келтирмаган. Шу боисдан қанча-қанча рақслар бедарак йўқолиб кетган. XX асрнинг 30-йилларида этнограф Ираида Бахта кўпгина рақс усталари билан учрашиб, кераклича манбалар тўплаган. 1936-1941 йилларда сўз билан “Катта ўйин” номи Фарғона рақслар туркумини ёзиб олган, таҳлил қилган ва шу асосда “Ўзбек (Фарғона) рақсининг асосий шакллари” бўлимини яратди. Ҳаракатларнинг маъносини аниқлашда унга шоир, драматург Фулом Зафарий, мусиқа усулларини аниқлаш ва нотага олишда мусиқашунос Елена Романовская яқиндан ёрдам беришган. “Катта ўйин”ни ёзишда ҳаракат ва усулларини кўрсатиб берган Юсуфжон қизиқ Шакаржонов, Отахўжа эшон билан Уста Олим Комиловларнинг хизматлари беқиёс бўлган.

Рақс санъати инсоннинг меҳнат жараёни ва бор-лиқдан олган ҳиссий таассуротлари билан боғлиқ ҳолда юзага келган. Бу санъат дастлаб қўшиқ ва соз билан боғлиқ бўлиб, кейинчалик мустақил санъат турига айланган. Рақс асрлар давомида такомиллашиб, барқарор шаклларга эга бўла бошлаган. Ижрочининг либоси рақс образларига аниқлик берган.

Рақс санъатида либослар ҳам катта аҳамият касб этади. Чунки либослар ҳам рақс моҳиятини очиб беради. Рақслар учун либослар, аввало, рақснинг мусиқаси, мазмуни, унинг ҳаракатларига аҳамият берган ҳолда яратилиши лозим. Ҳар бир рақснинг либослари бир-биридан фарқ қилади. Томошабин либосларга назар солар экан, унга мафтун бўлган ҳолда мусиқа ва рақс оҳангига шўнғиб кетиши, маданий ҳордиқ олиши айни муддао! Бу бизнинг биринчи вазифамиз экан, либос яратилаётганда унинг ҳар бир детали рақснинг ҳаракатларини кузатган ҳолда эргономик жиҳатдан ўйланган бўлиши ва раққосага саҳнада ноқулайлик туғдирмаслиги керак. Соддалиқдан узоқлашган ҳолда, қулай ва

кўзни кувонтирадиган бўлиши лозим. Рақс либосларининг яна бир ўзига хос хусусияти, унинг бошқа либослардан конструкцияси ва технологияси жиҳатдан тубдан фарқ қилишидир.

Ўзбек анъанавий рақслар санъати тарихи, унинг турли йўналишлари, таълим мактаблари, замонавий ҳаёт, маданият, давлат ва нодавлат тадбирларда ўзбек анъанавий рақс либосининг роли, шунингдек, анъанавий рақс ижро аҳамияти ва рақс санъати либослари ўзига хослигини баён этади. Ҳамон ўзбек рақс санъатида бир-биридан гавда ҳолатлари, қўл ва оёқ ҳаракатлари, таркиби, композицион тузилиши, либослари билан фарқ қилувчи Хоразм, Бухоро ва Фарғона услублари аниқ кўзга ташланиб туради⁴⁴.

Ҳар бир ўзбек рақс мактабининг ўзи бир олам. Жумладан, Фарғона рақслари гоҳ шўх ва тетик, гоҳ майин ҳаракат, гавдани бир оз олдинга эгиб эркин, нафис тутиш, хилма-хил маъно кашф этувчи чиройли қўл ҳаракатларига хос бўлган.

Бухоро рақс мактабининг эса одатда товонини уриб-уриб, тиззани букиб, айна чоғда гавдани ғоз тутиб, виқор билан кифт титратиб, аниқ шаклли пухта қўл ҳаракатлари билан ўйнаганлар.

Хоразм рақси учун эса тиззаларни сал-пал букиб, кифтларни тик тутиб, бутун танани ҳаракатга келтириб, билак ва бармоқлардан турли-туман чиройли шакллар ясаб, ўйноқи шўх, оташин ўйнаш характерлидир. Шуларни ҳисобга олган ҳолда уларнинг кийимлари ҳам ўзига хос бўлган. Хоразмда қайроқ билан ўйнаш кенг расм бўлган. Ўзбек рақсида образлилик, мазмундорлик ҳал қилувчи роль ўйнаганки, бу хусусият барча мактаб ва услубларни боғлаб ягона ўзбек рақсини майдонга келтирган.

Рақс услуб ва мактаблари бир-бирига таъсир кўрсатиб, ижодий ҳамкорлик тортишув кенг тус олади. Бунинг натижасида ижро мактабларнинг мазмуни бойиб, аҳамияти ошади. Қўқон хонлиги, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг бир қатор шаҳарларида йирик рақс тўплар ташкил этилган бўлиб, фақат Ўрта Осиёда эмас, ундан ташқарида ҳам ўзбек рақс санъатини муносиб намойиш этишган⁴⁵.

44 Каримова Р. Ўзбек рақслари. –Т.: Чўлпон нашриёти. 2003. Б- 5.

45 Қодиров М.Х. Ўзбек халқ томоша санъати. –Т.: 1981. Б- 68.

Фаргона рақсларининг илдизлари майдонларда намоиш этиш учун мўлжалланган “Катта ўйин” меҳмонхона ва хонадонларда намоиш этиладиган “Кичик ўйин”га бориб тақалади.

“Катта ўйин” 280 дан ортиқ усулларга мосланган ҳаракатлар мажмуидан иборат бўлиб, ўзининг мавзу ва тизимига кўра ҳар битта рақс ҳаракати ўз номи ва унга мос усулига эга бўлган. “Кичик ўйин” эса асосан лирик ва жўшқин ҳаракатлардан ташкил топиб, аксарият ҳолларда доира ёки миллий чолғулар ансамбли жўрлигида кўшиқ (ялла ва лапар)ларга рақс тушиш асосига қурилган. Фаргона водийсида яллачи аёллар томонидан куйланадиган “Дучава”, “Яллама ёрим”, “Қора соч”, “Қайтарма” ҳамда “Тановар”нинг вариантларига рақс тушиш кенг тарқалган.

Фаргона рақсларида эркаклар бўз матосидан тикилган кўйлак ва нимча ёки енгил халат, миллий шалвор, оёқларида этик ва бошларига дўппи кийган ҳолда рақсга тушганлар. Аёллар кийими ёрқин рангларга бой хонатлас, бекасам ва крепдешин матосидан тикилган ёқали кўйлак, нимча, ипак матосидан тикилган иштон, бошларига эса паранг, дурра шаклларида ўралган рўмол, оёқларида паст пошнаги туфли, бўйин, қўл ва қулоқларига осилган турли зебу-зийнатлари билан ажралиб туради.

Фаргона рақсларининг сақланиши, саҳналашти-рилиши ва унинг тарғиботида Юсуфжон қизиқ Шакаржонов, Уста Олим Комиловларнинг хизматлари бекиёс. Улар эркаклар рақсларидан ташқари аёллар-нинг саҳна рақсларини Тамарахоним, Мукаррама Турғунбоева, Розия Каримова, Гавҳар Раҳимова сингари аёлларга ўргатиб, миллий рақс анъанала-рининг сақланиши ва келгуси авлодга узатилишида кўприк вазифасини ўтадилар. Кейинчалик ушбу анъаналар Қундуз Миркаримова, Дилафрўз Жабборова, Қизлархон Дўстмухаммедова, Маъмура Эргашева сингари қатор рақс усталари ва устозлар томонидан ривожлантирилди. Ҳозирги кунда Фаргонанинг ўзига хос рақслари кўплаб профессионал рақс жамоалари ва ҳаваскорлик ансамбллари репертуаридан кенг ўрин олган.

Сурхон рақслари бошқа ўзбек миллий рақс мактабларидан кўчманчи аҳолининг турмуш тарзига боғлиқлиги билан ажралиб

туради. Енгил ва дадил қадам ташлаш, маъноли қўл ҳаракатлари, гавданинг майин ҳаракатланиши билан бойитилган аёллар рақсида аксарият ҳолларда турмушда ишлатиладиган қошиқ, урчук, чигирик, чирок ва бошқа рўзгор буюмларидан фойдаланилади.

Эркаклар рақсида ҳаракатлар ёрқинроқ хусусият касб этиб, домий равишда бир оёқда сакраш, ерга чўкка тушган ҳолда гавданинг айланма ҳаракатлари, қўлларнинг самога тўғри ёки ён томонга худди қанотга ўхшаб чўзилиши билан ажралиб туради. Эркаклар рақсида пичоқ, ёғоч таёқлар кўпроқ ишлатилади. Шу сабабли бу рақсларни бургутнинг учишига тақлид сифатида ҳам қабул қилиш мумкин.

Сурхон рақсларида ҳам барча ҳаракатларнинг алоҳида номланиши одат тусига кирган бўлиб, уларнинг ҳар биттаси маълум маънога эга. Масалан: “тўлқама”, “тебранма”, “ирчитма”, “ғажир қўнди”, “қанот”, “мўралаш”, “мулойим”, “шилшила”, “силта-ма”, “учирма” ва ҳоказо.

Аёллар либосида маҳаллий матолар – алача, бўз, жандадан фойдаланилади. Матоларнинг ранглари эса жуда ёрқинлиги билан ажралиб туради. Раққосанинг бўйин, кулоқ ва қўллари зебигардон, зафабанд, шода маржон, билакузук, зирак, нозигардон, кифтак, кўкрак тумор, мунчоқ, қўлтиқ тумор сингари тақинчоқлар билан безатилади.

Эркаклар яктак ёки оддий кўйлак, шалвор кийган ҳолда оёқларида мукки (енгил тери чорик) билан рақсга тушадилар. Сурхон рақсларининг сақланиши ва тарғиб этилишида Холиқ Хурсандов, Абдулла Карим ўғли, Мулла Жума Дуторий, Хожи Болта раққос, Орзигул раққоса, Хурсанд Қурбон ўғли, Мулла Умар Дуторчи, Зикрилла Умаров, Абдухалил Назаров, Шоира Қурбонова. Комил Раҳмонов ва бошқаларнинг хизмати катта. Рақс анъаналари “Бойсун”, “Шалола”, “Булбулигўё” сингари халқ ансамблларида давом эттирилиб, тарғиб этилмоқда.

Бухоро рақслари ҳозирги Бухоро вилояти музофотида шаклланиб ривожланган. Одатда, Бухоро рақслари қўл ҳаракатлари билан бошланади, кейинчалик гавда ҳаракатлари қўшилиб, ундан

кейин оёқ ҳаракатлари билан тўлдирилади. Бунда гавданинг турли ҳолатлари, ортга букилиш, ўз ўқи атрофида айланиш, қўлларнинг ранг-баранг ҳаракатлари рақсларнинг жозибадорлигини оширади. Бухорода аёлларнинг тиззага ўтириб, ўрнидан турмасдан гавдани ҳар томонга букиш, елкаларни силкитиш, қўлларнинг эпчил ва чаққон ҳаракатлари воситасида ижро этиладиган рақси “Замин бози” (ер рақси) дейилади. Бухоро рақсларининг энг мураккаб тури – “Ларзон” (қўл кафтларини силкитиш) номини олган бўлиб, бунда раққосалар турли тақинчоқлар билан безанган ҳолда яланг оёқ рақсга тушадилар. Ларзон рақсида раққосалар бутун гавдасини силкитиб, ёнаётган оловда аланга ҳаракатларига ўхшаш ҳаракатларни бажаришади. Бухоро рақслари ҳаракатларининг алоҳида номи бўлиб, уларнинг ҳар бири рамзий маънога эга бўлади. Бухоро аёллар рақсларида раққосалар қўл ва оёқларига занг (кичик қўнғироқчалар тўплами) таққан ҳолда, шу билан бирга, қўлларида қайроқ тош билан рақсга тушиш ҳолатлари кузатилади. Занг ва қайроқ тошлар рақс ҳаракатлари ва рақс усулига монанд равишда садоланиши муҳим аҳамиятга эга.

Бухоро рақс анъаналарининг сақланиши ва кейинги авлодга безавол етказилишида М.Хаимова, Червон хоним, Исахор Оқилов, Вилоят Оқилова, Тухфахоним Пинҳасова, Олияхон Хасанова ва бошқаларнинг хизматлари катта. Ҳозирги кунда Бухоро рақслари анъаналари “Бухоро” ва “Мавриги” профессионал жамоалари, шунингдек, Бухоро вилоятида фаолият кўрсатаётган хаваскор фольклор-этнографик ҳамда рақс жамоаларида давом эттирмоқда.

Хоразм рақси – ўзбек халқ рақс услубларидан бири ҳисобланади. Рақс Хоразм воҳасида қадимдан шаклланиб, асрлар давомида ривожланиб келган. Хоразм рақси ҳаракатларга бой, эркаклар ва аёллар рақсларида бармоқларни шақиллатиш, гавдани тик тутиш, қўлларни силкитиш ва бошқа ҳаракатлар, тиззага сакраш, қайроқ билан маром бериш каби усуллар мавжуд.

Бугунги кунгача етиб келган “Чағалок”, “Норим-норим”, “Алиқамбар”, “Оразибон”, “Мўри”, “Хўббим-бой”, “Ширинновот” ўйинлари ижросида ўғлон раққослар ва масхарабозлар ўзини

кўрсатган бўлса, “Ашшадароз”, “Мақом уфори” каби рақсларда раққосалар устунлик қилган. “Лазги” рақс туркуми ижросида эркак ва аёл рақс усталари бирдай маҳорат билан ўйнайдилар.

Хоразм рақси ривожига фаол ҳисса қўшган санъат усталари орасида Онажон халфа Собирова (1885-1952) алоҳида ўрин тутди. У халфа томошалари, гармон чалиб қўшиқ айтиш, рақсларга ўргатиш, айниқса, аёлларни саҳнага жалб этишда катта хизмат қилган. Бу ишда С.Оллоберганова, Р.Ҳакимова, Р.Отажонова (“Онажон халфа ансамбли” иштирокчилари), Қамбар-бола, Канарак-бола Саидов, Қодирберган Отажонов, Хўдойберган тўқтўқ, Гавҳар Матёкубова ва бошқаларнинг хизматлари бекиёс. Хоразм рақс услуги Хоразм вилоят театри, халқ ансамбллари, “Ўзбекрақс” бирлашмаси тасарруфидаги “Лазги” ансамбли фаолиятида давом этиб келмоқда.

Шу ўринда, гўзал, ўзига хос ажойиб халқ рақси “Лазги” устида алоҳида тўхталиб ўтиш ўринли. Рақс секин ва оддий ҳаракатлар билан бошланади – олдин бармоқлар, билаклар, елка ва кейин бутун тана жонлана бошлайди. Сўнгра бирданига қўл, оёқ, тана иштирок этадиган мураккаб ҳаракатлар уланиб кетади. Куйнинг бир қисми такрорланган ҳолда рақс ҳаракатлари алмашиб боради. Куй характери ўзгариши ва тезлашиши билан рақс тобора қизгинлаша бориб, кескин ҳолда тамом бўлади. Эркаклар (жанговар, қаҳрамонлик руҳида) ва аёллар (лирик, ҳазиломуз) рақслари билан фарқланади. Ҳозирги даврда Хоразмда лазги рақсининг 9 тури мавжуд: “Қайроқлазгиси”, “Кимнинг севар ёрисан”, “Лойиқ”, “Сани ўзинг бир ёна”, “Гал-гал” ва бошқалар. “Лазги”нинг куй ва усуллари Шариф Рамазонов ўзининг “Хоразмча сюита”сида, М.Юсупов “Хоразм қўшиғи” операси ва “Гулсанам” балетига, Борис Гиленко “Хоразм мавзуидаги сюита”да, Сулаймон Юдаков “Хоразмча байрамона юриш”ида унумли фойдаланганлар.

Ўзининг юксак маҳорати, қизгин ҳаёти билан санъат тарихида ёрқин из қолдирган улуг сиймолардан бири Мукаррама Турғунбоевадир. “Баҳор” ансамблининг ташкилотчиси, моҳир раққоса, меҳрибон устоз, қалби дарё инсон Мукаррама Турғунбоева “Баҳор” ансамблини ташкил этибгина қолмай, унга

20 йилдан ортик давр мобайнида рахбарлик килди, бор меҳрини, қалб қўрини, умрини бахшида этди. Жаҳон санъатида машҳур сиймолар оз эмас. Бироқ мактаб яратиш кетган санъаткорларни бармоқ билан санаш мумкин. Шулардан бири Мукаррама Турғунбоевадир.

Мукаррама Турғунбоева – ўзбек рақс санъатида ўзининг мактабини ярата олган сара санъаткорлардан бири. Саҳнага чиққанида 16 ёшда бўлган Мукаррама рақс санъати унинг тақдирига айланганини юракдан англаб етганди. У рақс сирларини кунт билан ўрганишга киришди. Бу борада унга анъанавий санъатимизнинг пири устозлари Уста Олим Комилов, Юсуфжон қизик Шакаржонов, Отахўжа раққослар яқиндан ёрдам бердилар. Устозлари санъатидан баҳраманд бўлган раққоса тақлид йўлидан бормаи, ўз услубини яратишга интилдди. У яратган “Тановар”, “Жонон”, “Пилла”, “Муножот” сингари рақсларда умумлашма поэтик образ яратишга интилиш бор эди. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Мукаррама Турғунбоева рақсларида курук техника эмас, ҳар бир ҳаракатнинг маъно ва мазмуни, ўша давр руҳияти акс этиб туради. Томошабинга ниманидир “сўзлаётгандек”, бирон-бир фикрни ифодалаётгандек бўлади. Аниқроқ айтадиган бўлсак, у яратган рақсда ҳар бир ҳаракатнинг ўз “сўзи” бор эди. Раққосаларнинг қўл ва оёқ ҳаракатлари, юздаги ним табассуми, ёқимли ва ҳаёли имо-ишораларининг барида фикрлар уйғунлиги ётади. Улар жуда оддий, сокин ҳис-туйғулар ила ижро этилган. Халқимизнинг қалб қўридан жой олган биргина “Тановар”ни эслашнинг ўзи кифоя. “Тановар” – рақс достони. Бу рақс жуда оддий ва енгил ҳаракатлардан ташкил топганга ўхшаса-да, ундаги лирик қахрамоннинг руҳий олами, ҳис-туйғулари, бой қалби, нозик тебранишлари барчани мафтун этиб келган. У ҳам мазмунан, ҳам шаклан, ҳам ижро жиҳатидан бошқа рақслардан ажралиб турган.

“Ҳар бир ижодкор санъатининг жилғаси ҳисобланадиган ўзига хос ихтироси бўлади, деб ёзган эди санъатшунос олимлардан бири. Мукаррамахонимнинг ажойиб асарлари бор. Лекин, бу санъаткор ижодининг, менинг назаримда, жилғаси “Тановар”дир. “Тановар”ни ҳеч ким, ҳеч қачон, ҳеч қаерда Мукаррамахоним-

дек латофат ва назокат, махорат ва дардли ҳарорат билан ижро этмаган”⁴⁶.

Санъатшунослик фанлари доктори, профессор Мухсин Қодиров таъкидлаганидек, “У яратган ва асос солган мактабнинг хусусияти шундан иборат эдики, у бир вақтнинг ўзида рақс санъатининг учта соҳаси бўйича иш олиб борди. Биринчиси – рақс ижрочилиги, иккинчиси – янги рақс яратиш, учинчиси – ёш раққосаларни тарбиялаб вояга етказиш эди”.

Мукаррама Турғунбоеванинг “Баҳор” рақс ансамбли дастурларида кўп йиллар давомида ижро этиб келинган рақсларини уч гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин. Бири халқ орасида кенг ёйилган оддий ўйинлар негизида яратилган рақслар (“Андижон полкаси”, “Наманганнинг олмаси”, “Беш қарсақ”, “Тошкент пиёласи”, “Самарқанд баҳори” каби) бўлса, иккинчиси, мумтоз ўзбек рақсларини оммавий ва замонавий талқин асосида қайта тиклашга эътибор қаратди. Чунончи, у ўз қизлари билан “Катта ўйин”, “Занг”, “Рог”, “Сокинома” каби рақсларга янги ҳаёт бағишлади. Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достонидан илҳомланиб яратган “Етти гўзал” рақси ҳам ўзбек мумтоз рақс санъатига мансубдир. У нафақат ўзбек миллий рақсларини, балки жаҳон рақс санъати намуналарини саҳнага олиб чиқишга муваффақ бўлди.

Мукаррама Турғунбоева ўзининг “Баҳор”и билан дунё кезди. Ундан жуда катта маданий-маънавий мерос қолди. Бу халқ орасига, онги шуурига сингиб кетган бир-биридан гўзал ва жозибали рақслардир. Уларнинг ҳар бирини шовуллаб оқайтган дарёга қийёслаш, маҳзун таралаётган қўшиққа тенглаш мумкин. Уларнинг ҳар бирида ўзбек аёлининг қалби, дарди, орзу-армонлари, шодлиги-ю қувончи, нафосати ва назокати, бахти ва қудрати манаман деб бўй кўрсатиб туради. Шу билан бирга “Баҳор”дан қолган бой меросда Мукаррама Турғунбоеванинг овози, нафаси, юрак ҳарорати сезилиб туради. “Тановар” куйи янграши билан саҳнага майда қадамлар билан, юзини рўмол билан яшириб, уятдан кўзларини олиб қочаётган назокат ва фасоҳатли куйга мос хиром айлаётган ҳассос санъаткор Мукаррама Турғунбоева чиқиб

46 Авдсева Л. Ўзбек миллий рақс тарихидан. –Т.: Чўлпон нашриёти. 2001. Б- 42.

келаётгандек туюлади. Шунинг ўзиёқ унинг номи ва у қолдирган рақсларнинг умри боқийлигидан далолатдир.

Рақс санъатининг йирик намоёндаларидан бири Ўзбекистон халқ артисти, машҳур раққоса ва балетмейстер, профессор Розия Каримовадир. У XX асрнинг 60-йилларининг иккинчи ярмидан эътиборан Санъатшунослик илмий-тадқиқот институтида ўзбек халқ рақси ҳаракатларини аниқлаш, бир тизимга солиш ва ёзиб олиш билан шуғуллана бошлаган. Бунинг учун Розия Каримова аввало рақсларни ёзиб олишда жаҳонда мавжуд системаларни ўрганиб, уларга таянган ҳолда тадқиқот ишларини олиб борди. Жумладан, ўзбек рақсини, ҳаракатлари ва шаклларини ёзиб олишнинг энг маъқул, энг қулай йўли ҳаракатларни мусиқа тактларига бўлган ҳолда сўз билан ифода қилиш ва раққос тизмалари, фотосуратлар билан тасаввурни мустаҳкамлаш керак, деган фикрга келади. Шу асосда рақс ҳаракатлари ва рақс асарларини ёзиб олишга киришади. Бирин-кетин халқ рақслари услубларига бағишланган “Фарғона рақси” (1973), “Хоразм рақси” (1975), “Бухоро рақси” (1977) номли асосий ҳаракатлар жамулжам қилинган қўлланмалар яратилади.

Ўз тизими ва қўлланмалари асосида Розия Каримова рақс усталари томонидан яратилган ва халқнинг кўнгил мулкига айланган халқ анъанавий рақсларини ёзиб олиб, улардан нашрий гулдасталар тузишга бел боғлади. “Баҳор” ансамбли рақсларини ана шу хайрли ишда илк, бироқ салмоқли қадам бўлди. Китобда Мукаррама Турғунбоева томонидан сахналаштирилган “Тановар”, “Жонон”, “Муножот”, “Фарғона рубойиси”, “Пилла” каби якка рақслари, “Баёт”, “Баҳор вальси”, “Наманган олмаси”, “Пахта” сингари умумий ўйинларининг ёзуви ўрин олди.

Қўлланмада Бухоро рақси, Хоразм рақси, Фарғона рақсига тааллуқли асосий ҳаракатлар мажмуаси алоҳида-алоҳида берилган. Ҳар бир услубга хос гавда, бош, қўл, қўлдаста, оёқ ҳолатлари, расмий ҳолатлар алоҳида бир бўлим сифатида қайд этилиб, кейин бирма-бир ҳаракатларни таърифлашга ўтилади. Ҳар бир рақс услубига хос ҳолатлар ва асосий ҳаракатлар чизмалар ва суратлар билан таъминланади⁴⁷.

47 Қаранг: Каримова Р. Ўзбек рақслари. –Т.: Чўлпон нашриёти. 2003. Б- 4.

Кейинги йилларда ўзбек миллий рақс санъатини ривожлантириш борасида бир қатор ишлар амалга оширилди. Соҳани ривожлантиришга қаратилган меъёрий ҳужжатлар қабул қилиниб, миллий рақс ва хореография олий мактаби фаолияти йўлга қўйилди.

Хусусан, Президентимизнинг 2017 йил 15 февралдаги “Маданият ва спорт соҳасида бошқарув тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4956-сонли фармонининг 4-бандига асосан “Ўзбекнаво” эстрада бирлашмаси ва “Ўзбекрақс” миллий рақс бирлашмаси негизида “Ўзбеккон-церт” давлат муассасаси ташкил этилиб, муассаса таркибида янги: Рақс ва хореография санъати фаолиятини ривожлантириш ва ташкил этиш бўлими фаолияти йўлга қўйилди.

Бугунги кунда Тошкент шаҳрида 10 та давлат ва хусусий рақс ансамбллари мавжуд. Бу ансамблларда 200 дан ортиқ раққос ва раққосалар фаолият юритишади. Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларда 16 та рақс жамоалари мавжуд бўлиб, уларда 400 га яқин санъаткорлар ижод қилмоқда. Шунингдек, Алишер Навоий катта опера театри, Муқимий, Бердақ номидаги мусикали театрлари ҳамда Тошкент оперетта театрида 150 дан ортиқ раққос ва раққосалар, балет артистлари меҳнат қилмоқдалар.

Рақс санъати инсоннинг меҳнат жараёни ва борлиқдан олган ҳиссий таассуротлари билан боғлиқ ҳолда юзага келган. Бу санъат дастлаб қўшиқ ва сўз билан боғлиқ бўлиб, кейинчалик мустақил санъат турига айланган. Рақс асрлар давомида такомиллашиб, барқарор шаклларга эга бўла борган.

Рақс санъати маданиятимизнинг ажралмас қисми экан, уни янада бойитишга ўз ҳиссамизни қўшмоғимиз лозим. Бугунги кунда “Ўзбекрақс” бирлашмаси тасарруфида янги рақс гуруҳлари ташкил топган бўлиб, уларда болалар рақсларига ҳам эътибор қаратилган. Ҳар йили ўтадиган Мустақиллик ва Наврўз байрамларида ва халқаро анжуманлар дастурида рақс санъати марказий ўринни эгаллайди. Хореография мактаблари фаолият кўрсатмоқда. Халқ рақс ва балет мактаби инсон руҳий ҳаётини чуқур акс эттирувчи, гўзал поэтик табиатга ҳамда катта бадиий умумлашмага эга бўлган санъатдир.

Янги ривожланаётган даврда жамиятимиз ҳаётининг барча соҳаларида рўй бераётган туб ўзгаришлар миллий рақс санъатини янги замон талаблари асосида ривожлантириш, миллий рақснинг турли йўналиш ва намуналарини қайта тиклаш ва асраб-авайлаш ҳамда келажак авлодга етказиш, рақс санъати орқали ҳозирги замон ёшларини миллий, шарқона ҳамда умумбашарий кадриятлар руҳида тарбиялаш, аجدодларимиз томонидан яратилган ва бутун дунёга машҳур бўлган миллий рақс намуналарини янада такомиллаштириш ва тарғиботини кучайтиришни тақозо этмоқда.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Рақс санъати тарихи ҳақида тушунча беринг.
2. Рақс санъати нечта йўналишлардан иборат? Уларнинг номларини айтинг.
3. Рақс санъати мактабига асос солган рақс устозлари ҳақида фикрингиз.
4. Рақсларнинг ҳудудларга хос бўлган жиҳатлари ва бири-биридан фарқини тушунтириб беринг.
5. Мукааррама Турғунбоевнинг ўзбек миллий рақс санъатига қўшган ҳиссаси.

8-МАВЗУ: ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОР САНЪАТИ ТАРИХИ

Режа:

1. Ўзбек фольклор санъатининг ривожланиш тарихи.
2. Ўзбек фольклор санъатининг асосий йўналишлари.
3. Фольклоршуносликда халқ қўшиқчилиқ санъати ва унинг ижтимоий тараққиётдаги аҳамияти.

Таянч сўзлар: фольклор, маросим, мавсумий кўшиқлар, латифа, лоф, меҳнат кўшиқлари. болалар фольклори, аския, оғзаки драма, ҳикоя, лапар, ёр-ёр, ўлан, келин салом, йўқлов, бадик, ё рамазон. султ хотин, маросимлар, урф-одат.

Халқ оғзаки бадиий ижодини ўрганувчи фанлардан бири – бу фольклоршунослик деб юритилади. Фольклоршунослик таркибига бугунги кунда этнография, адабиётшунослик, маданият тарихи, мусиқашунослик кабиларни киритиш мумкин.

Фольклорни ўрганиш тарихи унга нисбатан фақат илмий мақсадларда ёндашилганликни кузатиш билангина чекланмай, инсоният тафаккури тараққиётида унга турлича муносабатда бўлган илм-фан ва маданият намоёндаларининг қизиқишларини ҳам ҳисобга олиш зарурдир. Жумладан, қадимги дунё сайёҳлари ва тарихчиларининг афсона ва ривоятлар, турли урф-одат ва маросимлар ҳақидаги кайдлари, ёзувчи ва бастакорларнинг фольклор тўғрисидаги илк фикрлари фольклоршунослик учун жуда муҳимдир. Мазкур мавзуда фольклоршунослик таркибига кирувчи маданият тарихи, мусиқа йўналишларида ёзилган фольклор асарларини ўрганамиз ва таҳлил қиламиз.

Ўзбек фольклори намуналарини тўплаш ва нашр этиш ишлари XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўрганилган бўлса-да, (Х.Вамбери, Н.П.Остроумов тўпламларида) унинг асосий, яъни чинакамига тўплаш ва нашр этиш ишлари 1919 йилдан амалга оширила бошлаган. Янгича йўналишда шакллана бошлаган ўзбек фольклорининг дастлабки босқичи 1918-1925 йилларни ўз ичига

олади⁴⁸. Мазкур йилда ўша давр шарқшунослиги ва ўлкашунослиги эришган ютуқларини изчиллик билан ўзлаштиришга интилиш, фольклор материалларини жадал жамлаш, халқ ҳаёти ва маданий турмушининг барча томонларига кириб боришга уриниш билан ажралиб туради. Бунда Ғози Олим, Гулом Зафарий ва Элбекларнинг фаолиятлари муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Фольклорни ёзиб олишдаги илк тажрибалар XI асрдан бошланган бўлиб, бизгача етиб келган энг қадимий манбалардан ҳисобланган Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луғотит-турк” аса-рида *қошуғ* шаклида берилган бўлиб, бу сўзнинг изоҳи шеър, қасида деб кўрсатилган⁴⁹.

Маҳмуд Қошғарий йиққан меҳнат, урф-одат, мавсум-маросим қўшиқлари, афсона ва ривоятлар, мақол ва маталлар, уларнинг мазмуни, қўлланиш ўрни ҳақидаги маълумотлар фольклор санъати тарихида муҳим аҳамият касб этади.

Меҳнат қўшиқлари туркий халқларнинг маънавий ва меҳнат фаолиятининг самаралари сифатида юзага келган. Бинобарин, халқ қўшиқлари меҳнат фаолиятлари, жумладан, чорвачилик, овчилик ва деҳқончилик билан шуғулланиш жараёнида яратилган. Маълумки, дастлабки қўшиқлар эстетик завқ бериш мақсадида эмас, балки табиатга таъсир кўрсатиш учун яратилган. Маҳмуд Қошғарийнинг девонидан жой олган қўшиқларда табиат ва жамият билан боғлиқ бўлган одамийлик, меҳнатсеварлик, мардлик ва қаҳрамонликлар улуғланади.

Ўзбек фольклори жанрларини куйидагича тавсифлаш мумкин:

1. Урф-одат ва мавсум-маросимлар билан боғлиқ асарлар.

2. Турли урф-одат ва маросимлар билан боғлиқ бўлмаган фольклор жанрлари.

Биринчи гуруҳга: меҳнат қўшиқлари (хўп-майда, турей-турей, чурей-чурей, хўш-хўш ва бошқалар); мавсум қўшиқлари; маросим қўшиқлари (тугилиш, тўй, аза ва бошқалар); айгимлар киради.

48 Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедия Давлат илмий нашриёти. 2005. 9-том. Б- 278.

49 Маҳмуд Қошғарий. Девони луғоти-т-турк. –Т.: Ғофур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2017. Б- 151

Иккинчи гуруҳга: фольклар (достон, эртак, афсона, ривоят, лоф ва латифалар); лирик (кўшиқ, ашула, терма); драматик (аския, оғзаки драма); кичик жанр (мақол, топишмоқ)ларни ўз ичига олади.

Фольклор асарлари ҳам бадиий адабиётларда бўлганидек, ўзининг тузилиши ва гоаявий-бадиий хусусиятларига кўра ўзаро ўхшаш ҳамда фарқли томонларига эгадир. Фольклор ижтимоий тараққиёт билан узвий боғлиқ ҳолда халқ ҳаётидаги тарихий ўзгаришлар билан ривожланиб борди. Бу эса юқорида таъкидлаганимиздек, бевосита халқ ижоди тараққиётининг илгари босқичларида майдонга келган айрим жанрлар, хусусан, мавсум-маросим кўшиқлари, лирик ва тарихий кўшиқлар, латифа ва лофлар, аския ва оғзаки драмаларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Мазкур жанрлар асосида халқимиз маданий ҳаётидаги улкан ривожланишлар, муҳим тарихий воқеалар акс этади.

Фольклор жанрлари гоаявий-бадиий хусусиятлари билангина эмас, балки ижро услублари билан ҳам (якка ижрочилик, жамоа ижрочилиги, созли ва созсиз) бир-биридан фарқ қилади. Жумладан, уларнинг бири кўшиқ куйлаши, иккинчиси эртак ёки хикоя айтиши, яна бири лапар куйлаб, ўйин ижро этиши билан ажралиб туради. Фольклор жанрлари орасидаги бундай бўлинишлар уларнинг жуда катта гоаявий-эстетик вазифаларни бажариш билан бирга, муҳим ижтимоий-маиший функцияни адо этишини ҳам тақозо қилади.

Ўзбек халқ оғзаки ижодининг хўп-майда, хўш-хўш, турей-турей каби туркум намуналари меҳнат жараёнлари билан боғлиқ бўлса, ёр-ёр, ўлан, лапар, келин салом, йўқлов, бадик, ё рамазон, сушт хотин каби турли маросимлар, урф-одат, ижтимоий турмуш тарзи билан бевосита алоқадордир. Жумладан, хирмон янчиш вақтида деҳқонлар томонидан айтиладиган кўшиқлардан бири хўп-майда ёки майдагул бўлиб, қуйидагича ижро этилган:

Айри-айри туёққа, майда-ё, майда,
Айринаҳал ярашар, майда-ё, майда.
Жилвалаган қулоққа, майда-ё, майда,
Тилла сирға ярашар, майда-ё, майда,

Инсоннинг яшаш ва ҳаёт кечириш тарзи, йилнинг тўрт фасли, меҳнат ойлари, байрамлар, урф-одатлар, маросимлар, мавсумий иш ҳаракатлари билан боғлиқ равишда жуда кўп кўшиқлар яратилган. Жумладан, бойчечакнинг очилиши, Наврўзнинг келиши, баҳор ёмғири, лайлакнинг келиши кабиларга кўшиқлар бағишланган.

Инсон ҳаётидаги биринчи кўшиқ, бу она алласидир. Онанинг меҳри дарё, дейдилар. Аллаларда оналарга хос бағри кенглик, меҳрибонлик майин дил қаъридан сизиб чиққан ёқимли куйлар таралади. Аллалар асосан тўртликлардан иборат бўлиб, ҳар тўртликдан сўнг икки сатр бир хилда такрорланади:

Ўзинг гавҳар донадай,
Туртиб эмган танадай,
Кўлимда чўрчиб ўйнасанг,
Кўлда суксур-сўнадай.
Алла, болам, алла-ё
Жоним болам, алла-ё.

Алла кўшиқларининг мазмуни, куйи она руҳий ҳолатидан келиб чиқади, шунингдек, кўшиқ яратилган давр руҳи аллада акс этади. Ҳозирги кунда ёш оналаримиз алла айтмаса-да, онда-сонда учраб турадиган бугунги кун аллаларида ҳаётга муҳаббат, бахтли турмуш, порлоқ истиқболни куйлаб янги мазмундаги аллалар айтилмоқда.

Ўзбек фольклор санъати ўзининг ғоявий-бадний мазмуни билан халқимизнинг ўтмиши ва бугунги ҳаётимизни теран англаш, миллий кадриятларимизни кадрлаш ва хурмат қилишга ўргатишда муҳим омилдир. “Муסיқа асосан, халқ ва оғзаки анъанадаги профессионал муסיқа сифатида қадимдан ривожланиб келган. Халқ муסיкасида лапар, терма, ялла, кўшиқларнинг турли хиллари (маросим, майший, меҳнат, ўйин, ракс, лирик, насиҳатомуз ва б.), оғзаки анъанада, ўзбек профессионал муסיкасида эса дoston. катта ашула, ашула, мақом, чолгу йўллари каби жанрлар мавжуд”⁵⁰. Шундай экан, халқ муסיқа мероси, хусусан, ўзбек фольклори на-

50 Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. 2003. 6 том. Б- 147.

муналарини халқимиз онгига сингдириб бориш, шу асосда уларнинг миллий-маънавий дунёқарини кенгайтириш, уларда миллий онг ва маданиятни шакллантириш ҳозирги куннинг муҳим ижтимоий вазифалардан биридир. Бунинг учун биз, аввало куйидагиларга эътиборимизни қаратиши-миз зарур:

1. Халқимизни халқ мусиқа ижодиётидан хабардор этишимиз, халқ мусикасининг асл тарбиявий мазмуни ва моҳияти ҳақида чуқур билим ва малакага эга бўлишларига эришиш;

2. Халқ мусиқа ижодиёти намуналари, хусусан, ўзбек фольклор кўшиқлари бўйича зарур манбаларни йиғишимиз ва уларни илмий тадқиқ этишимиз;

3. Ўзбек халқ фольклор кўшиқларидан халқимиз-нинг бадиий-эстетик тарбиясида фойдаланиш бўйича услубий қўлланмаларни ишлаб чиқишимиз;

4. Турли мавзулардаги фольклор кўшиқларини, ўрни келганда ҳар бир вилоят, туман ва қишлоқ аҳолиси орасида кенг тарқалган маҳаллий намуналарини ўргатиб бориш шулар жумласидандир.

Шу ўринда айтиш мумкинки, халқимиз орасида ҳали кўпчиликка маълум бўлмаган, нотага олинмаган, мусиқа тўпламларига киритилмаган жуда кўплаб фольклор кўшиқлари мавжуд эканлиги, уларни тўплаш, нотага олиш ва ўз амалиётларида фойдаланиш мусиқашунослар олдидаги муҳим вазифалардан эканлигини таъкидлаб ўтишни ўринли деб биламиз. Бундай эзгу ишларни вилоятларда оммалаштириш, жонқуяр, фидойи бўлган мазкур соҳа мутахассисларини бундай ишларга сафарбар этиш лозим. Фольклор кўшиқларини ўрганиш орқали улар мазмунидаги панд-насихат, одоб-ахлоқ, ватанга, халқига бўлган муҳаббат, миллатимизга хос бўлган ҳаё, ибо, андишалилик, муомала маданиятига оид инсоний муносабат меъёрларини сингдириб бориш мумкин.

Фольклоршуносликда халқ кўшиқчилиги санъати энг кўҳна санъат турларидан бири бўлиб, у халқнинг орзу-умидлари, турмуши, ахлоқи, ижтимоий-маданий ва миллий озодлик учун курашини ўзида ифодалайди. Ўзбек халқ кўшиқчилигини жанрлари жиҳатидан хилма-хиллиги ва ҳаётда тугган ўрнининг турли-ту-

манлиги ва ҳаётда тутган ўрнига кўра икки гуруҳга бўлиш мумкин.

1. Маълум вақт ва шароитда ижро этиладиган кўшиқлар. Бунга оилавий маросим кўшиқлари, меҳнат кўшиқлари, аллалар ва ҳар хил тантаналарда ижро этиладиган кўшиқлар киради.

2. Исталган вақтда, ҳар қандай шароитда ижро этиладиган кўшиқлар. Буларга лапарлар, яллалар, ашула, кўшиқ, чолғу куйлари, айтишувлар киради.

Ҳар бир гуруҳга кирувчи кўшиқлар ўзига хос характерли белгиларга эга. Масалан: ижро этилиши маълум вақт ёки шароитни тақозо этадиган биринчи гуруҳ кўшиқ жанрларининг мавзуси муайян маросим ёки бошқа вазият билан боғлиқ, бўлиб, улардан деярли четлашмайди. Бунга ёр-ёрларни мисол келтириш мумкин. Иккинчи гуруҳга кирувчи кўшиқлар эса жой ва вақт танламайди. Улар умуминсоний қадриятлар асосидаги кўшиқлар бўлиб, жанр жиҳатидан ҳам хилма-хил ва мураккабдир.

“Ёр-ёр”лар қиз узатар кечасида айтиладиган кўшиқлардан бири бўлиб, бу кўшиқларнинг мазму-нини, асосан қиз ўстирган она билан отанинг таърифи, орзулари, узатилаётган қизнинг гўзаллиги, чеварлиги, қизга турмуш ҳақидаги насиҳатлар, унибўсиши, серфарзанд бўлиши тўғрисидаги тилаклар ташкил қилади. “Ёр-ёр”лар мамлакатимизнинг барча жойларида кенг тарқалган бўлиб, уни асосан аёллар ижро этадилар.

Кўпгина илмий тадқиқотларда ҳам халқ мусиқаси мероси таркибидаги фольклор, мумтоз ва куй-кўшиқларини юксак тарбиявий таъсирчанликка эга эканлиги, уларни ёшлар маънавий оламига чуқурроқ сингдириш, бадиий-эстетик тарбиясида тўғри ва мақсадли фойдаланиш орқали юқори самарадорликка эришиши мумкинлиги асослаб берилган.

Ҳақиқатан ҳам, халқ мусиқа мероси энг оммавий-лик касб этувчи кўшиқлардир. Кўшиқчилик ижодиётига оид фольклор, мумтоз ва мақом асарларининг бадиий мазмуни таҳлил қилинса, уларда “Халқ донишмадлиги”нинг энг улуғ ва олийжаноб ғоялари мужассамлигини кўриш мумкин. Масалан, фольклор йўналишидаги халқ кўшиқлари ўз мазмунида халқ ҳаётининг энг муҳим, ўзига

хос турли кўринишлари ва қирраларини акс эттирадики, мусиқа дарсларида уларни ўрганиши ёшларнинг миллий ўзлигини англашларида бекиёс аҳамият касб этади.

Халқимиз фольклор меросидаги энг машхур ва қадрли бўлган кўшиқлар мумтоз адабиётимизнинг энг сара шеърий намуналарига боғланган мусиқий оҳанглар жўрлигида ижро этилиб, авлоддан-авлодга ўтиб, ҳозирги кунда ҳам ўз кўрки ва қимматини йўқотмай келмоқда. Бундай фольклор кўшиқларни ҳар қандай ҳолатда ҳам инсон ҳиссиётига бадий-эмоционал таъсир кўрсатиши ҳақида буюк шарқ алломалари жуда кўп ва хўп фикрларини айтиб ўтишганлиги ҳам ҳақиқатдир.

Ўзбек халқининг мусиқа меросида алоҳида ўрин тутувчи яна бир йўналиш – бу панд-насиҳат мотивлари билан йўғрилган кўшиқлардир. Шарқ мумтоз шеъриятининг улкан намоёндалари ижодида кўплаб панд-насиҳат мавзуида асарлар яратилган ва ҳозир ҳам яратиб келинмоқда. Бу мавзудаги шеърий намуналарнинг аксарият қисми кўшиқ қилиб ижро этилиб, халқимиз томонидан доимо севиб тингланиб, устоз-шогирд анъанасида авлоддан авлодга ўтиб келган.

Ўзбек фольклор мусиқа меросидаги аҳамиятга молик кўшиқчилик йўналишларидан яна бири, бу танқидий руҳдаги ҳазил ва ҳажвий кўшиқлардир. Бу мавзудаги кўшиқлар мазмундан салбий иллатлар, ҳолат ва кўринишлар, ўзига хос киноя, қочирим, ҳазил-мазах орқали талқин қилинадик, улар ҳам ўз ўрнида муҳим тарбиявий кучга эга эканлиги билан ажралиб туради. Кўринадики, халқ мусиқа ижодиётининг энг оммавий, ҳозиржавоб ва кенг қамровли шакли бўлган кўшиқчилик санъатининг бугунги кундаги мавқеи, таълимий-тарбиявий масалаларни ҳал этишдаги роли ва ўрни ҳар қачонлигидан-да, долзарб бўлиб келмоқда.

Фольклор кўшиқлари яратилиш тарихи нуктаи назаридан олис тарихий ҳаёт ва қадимий бой тафаккур маҳсулидир. Кўшиқнинг мазмунини чуқур англаш, ижро жараёнида ҳам сўзларнинг мазмунига хос талаффузни қўллаш орқали амалга оширилади. Мазкур жараённинг тарбиявий томони шундан иборатки, бунда ёшлар

қадим аждодларимиз томонидан муқаддас саналган тушунчалар. уларни эъзоллаш, табиат ва инсонни қадрлаш каби умумбашарий ғоялар таъсирида ўз дунёқарашини шакллантиради. Ҳар бир гапирган гапи ва ўқиган сўзининг моҳиятига эътибор беришга кўникма ҳосил қилади. Унда миллий қадриятларга ҳурмат ҳисси шакллана боради.

Маълумки, болалар ўйинлари ичида фольклор элементлари кўп учрайди. Булар воқеабанд шеърӣ парчалар, диалоглар, савол-жавоблар, топишмоқ жумлалардан иборат бўлади. Ўйинлар, одатда болаларнинг уларга хос енгил ҳаракатлари. шўхлик, қийқирик, ҳаяжонлари асосида тузилган бўлиб, шеърӣ парчаларнинг оҳанги шу ҳаракатларга мосланган бўлади⁵¹.

Болалар фольклорининг доираси ниҳоятда кенг бўлиб, унинг намуналари халқ оғзаки ижодининг деярли барча жанрларида мавжуд. Булар алла қўшиқлари, эртақлар, тез айтишлар, топишмоқлар, ўйин қўшиқлари, ўйинлар, эрмақлар шулар жумласидандир. Болалар ўйинлари ва ўйинлар билан айтиладиган қўшиқларнинг кўплари йил фасллари билан боғланган. “Бойчечак”, “Офтоб чиқди оламга”, “Читтигул”, “Лайлак келди – ёз бўлди”, “Қалдирғоч”, “Ёмғир ёғалок” сингари қўшиқларни болалар том бошларида, далаларда, кўчаларда айтишган.

Халқ оғзаки ижодидида шундай қўшиқлар борки, уларнинг айримлари қадимги даврларда муайян маросим ва урф-одатлар билан боғлиқ бўлган. Кейинчалик улар катталар репертуаридан чиқиб, бутунлай болалар фольклорига ўтган. Шулардан бири “Бойчечак” қўшиғидир.

Бойчечагим боласи,
Қулоғида донаси.
Донасини олай десам,
Чиқиб қолди онаси.
Қаттиқ ердан қаталаб чиққан бойчечак,
Юмшоқ ердан юмалаб чиққан бойчечак.
Бойчечагим бойланди,

51 Раззоков Х., Мирзаев Т., Собиров О., Имомов К. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Ўқув қўлланма. –Г.: Ўқитувчи. 1980. Б-274.

Қозон тўла айронди.

Айронингдан бермасанг, қозон-товоғинг
вайрондир.

Бойчечак ернинг қори эриб тугаши билан ер бетига чиқиб, амал кирганини билдирадиган ўсимликдир. Унинг пайдо бўлиши халқимиз орасида қадим замондан бери нишоиланиб келадиган “Наврўз” байрамига тўғри келади. Бу байрам кунлари ҳар бир хонадонда қоқи мевалардан шарбат тайёрланган. Янги чиққан ўсимликлардан кўк сомса, чучваралар пиширилган, маҳаллаларда сумалак, кўк оши базмлари бошланган. Худди шу фаслда болалар тўп-тўп бўлиб бойчечак ўсимлигини дала-қирлардан қидириб топиб, сўлиб қолмаслиги учун лойи билан латталарга ўраб, кўчама-кўча, ҳовлима-ҳовли юриб қўшиқ айтганлар. Ҳар бир хонадон соҳиблари болаларни шарбат, кўк сомса, сумалак, чучвара, бўғирсок каби байрам таомлари билан сийлаганлар. Ўзига тўқ хонадонлар эса болаларга таомлардан ташқари танга ва чакалар ҳам берганлар.

“Офтоб чиқди оламга” кўшиғида эса болаларнинг ўзига хос арази, норозилиги ифодаланганлиги кўришимиз мумкин:

Офтоб чиқди оламга,
Югуриб бордим холамга.
Ана дала, ер, деди,
Холам ўтин тер, деди.
Ўтин тердим бир кучок,
Кулча ёпди бир ўчок.
Ўглига берди анча,
Менга бир куюк кулча.

Фольклор кўшиқлари халқимизнинг ўзига хос ҳаёт фаолияти давомида инсон ёшлик даврининг муайян босқичларига мос равишда кичик ёшдаги болакайлар олами билан катталар дунёқарашининг уйғунлашуви остида шаклланиб келган. Улар орасида айниқса болалар ўйин-қўшиқлари бўлган “Зув-зув борагай”, “Чорий-чанбар”, “Читтигул”, “Оқ теракми – кўк терак”, “Чиллак”, “Ким олади-я – шугинани-я”, “Ланка”, “Қуён”, “Чучвара қайнайди” каби кўшиқлар ижро хусусиятига кўра қуйлаш

билан бирга бирор-бир жисмоний ҳаракатларни бажариш орқали ижро этилади. Бундай қўшиқларни ижро этиш давомида ёшларда қўшиқ куйлаш малакалари билан бирга чаққонлик, сабр-тоқат, чидамлилик, топқирлик ва мақсадга интилиш хислатлари шаклланади.

Масалан, “Чорий-чанбар” болалар фольклор қўшигини ижро этиш ҳолати куйидагича амалга оширилади:

- болалар давра куриб, оёқларини олдинга чўзиб ўтирадилар. Бошловчи қўшиқни куйлай туриб бармоғи учини болалар оёқларига теккизиб санайди. Санокнинг охири кимда тўхтаса, шу бола бошловчининг у ёки бу шартини бажаради (рақсга тушади, бир оёқда туради ва ҳоказо). Кўриниб турибдики, мазкур фольклор қўшиқ болаларда эстетик маданиятнинг таркиб топишига хизмат қилади.

Ёки бўлмаса, “Оқ теракми – кўк терак” қўшигини олиб кўрайлик. Бунда болалар тенг икки гуруҳга бўлиниб, маълум ма-софада қўл ушлашиб турадилар. Ўйин шартига кўра бир томон “Оқ теракми – кўк терак, биздан сизга ким керак?” деб куйлашади. Қарши томондагилар эса бошловчи гуруҳдан бир боланинг исмини айтишади. Исми тилга олинган бола югуриб қарши гуруҳдаги болалар занжирини ёриб ўтишга ҳаракат қилади. Ёриб ўтса, ғолиб сифатида бир болани ўз гуруҳига етаклаб келади. Ўйин шу тариқа бир гуруҳ ғолиб бўлгунча (бир гуруҳда бир бола қолгунча) давом этади. Бу эса болаларда чаққонлик, жасурлик, мардлик, дўстлик каби фазилатларни шакллантиришда ёрдам беради. “Халқимиз азалдан ўз вужуди, ўз томирида мавжуд илоҳий қудратга муносиб бўлмоққа интилиб, ўз ўғлонларини мардлик ва ҳалоллик, жасурлик руҳида, эл-юрт учун жонини ҳам аямайдиган асл паҳлавонлар этиб тарбиялаб келган”⁵².

Болалар фольклорида болалар кундалик фаолия-тида ишлатиладиган шундай тизмалар борки, улар юмор билан йўғрилган. Уларда болаларнинг бир-бирига ҳазили, бир-бирини эрмак қилиши, айрим болалардаги нуқсонлардан кулиш, атроф-муҳит ва ҳаётга муносабати ифодаланади. Жумладан, кичик ёшдаги

52 Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008. Б- 32

шўх, гапга чечан болалар баъзи ишёкмас, дарсга акли етмайдиган болаларни танкид қилиб қуйидагича эрмаклашган:

Анаву болани-я,

Кўзи олани-я.

Хом ошқовок,

Елпиш товок.

Болалар фольклори уларнинг бадий-эстетик тарбиясини юксалтириш масаласида муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Унинг айрим намуналари бугунги кунгача етиб келди, бир қанча фольклор асарлари эса, мактаб дарсликларига киритилиб, уларга янги ҳаёт бағишлади. Болалар фольклори ўзбек болалар адабиётининг шаклланиши ва тараққий этишида катта роль ўйнайди.

Фольклор кўшиқларининг ўзига хос ва асосий вазифаларидан бири, баркамол авлодни тарбиялашдир. Шундай экан, миллий кадриятларимиз тикланаётган айни пайтда халқ маънавиятининг бетакрор ва ўлмас жанри бўлган кўшиқларни ёш авлодга ўргатиш, бу жараёни амалга оширишнинг айрим меъзонларини ишлаб чиқиш, кўшиқларни ўргатишдан мақсад нима деган саволга жавоб беришимиз керак бўлади.

Миллий анъанавий халқ кўшиқларининг баркамол авлод тарбиясида тутган муҳим ўрни, унинг маънавиятимиздаги аҳамияти хусусида тадқиқот ишлари олиб борилган. Аммо уларни ўрганишнинг методологик асослари масаласида жиддий тадқиқот олиб борилган деб айта олмаймиз.

Фольклор кўшиқларининг мазмуи-моҳиятида муайян халқнинг орзу ингилиши, қувонч ва армонида ўз ифодасини топади. Кўшиқнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири унинг ҳис-туйғуга бойлиги, инсонга эстетик завқ бағишлашидир. Ўзбек халқ кўшиқларининг тарихий асосини ўрганган фольклоршунос Абийр Мусақуловнинг ёзишича, халқ кўшиқларининг пайдо бўлишида мифоэтик тафаккур муҳим аҳамият касб этган. Аждодларимиз кўшиқни ҳам нозик ва гўзал куш каби учиб юрувчи мавжудот деб тасаввур қилган.

Фольклор санъати – бу анъаналарда сақланиб, бизгача етиб келган оддий мерос эмас, у биз билан ҳаракатда, хизматда, ўсиш

ва ривожланишда бўлган улкан ижод. Бу тенгсиз ижодни бугунга хизмат қилдириш, унинг замонамизга ҳамнафас жиҳатларини ривожлантириш бизнинг асосий вазифамиздир.

Хулоса қилиб айтганда, фольклор санъатида халқ қўшиқчилилик ижодиётдан баркамол авлод тарбиясида кенг фойдаланиш йўлида таъкидлаб ўтилган муаммоларни ижобий ҳал қилиш жамиятимизнинг маънавий-маърифий пойдеворини мустаҳкамлаш йўлида қўйилаётган вазифаларни самаралироқ амалга оширишда янги уфқлар очади.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ўзбек фольклор санъатининг ривожланиш тарихи ҳақида гапириб беринг.

2. Ўзбек фольклор санъатининг асосий йўналишлари ва жанрлари тўғрисида фикр билдириг.

3. Фольклоршуносликда халқ қўшиқчилилик санъати ва унинг ижтимоий тараққиётдаги аҳамияти қандай?

4. Болалар фольклори ҳақида нималар биласиз?

5. Ўзбек фольклор мусиқа меросидаги қўшиқчилилик йўналишлари ҳақида тушунча беринг.

9-МАВЗУ: ДОСТОНЧИЛИК САНЪАТИ ТАРИХИ

Режа:

1. Достончилик санъати ва унинг келиб чиқиш тарихи.
2. Ўзбек достончилик санъатининг асосчилари.
3. Достончилик санъатида бахшичилик ва унинг ёшлар маънавий дунёқарашини шакллантиришдаги роли.

Таянч сўзлар: достон, бахши, соки, сановчи, созчи, жиров, дўмбира, кўбиз, қиссахон, ҳикоя, халфа, анъана, терма, оқинлар, шомон, кохин, қаландар, жаррох, фолбин, котиб.

Достончилик санъати – халқ оғзаки поэтик ижо-дидаги қадимий эпик анъана, номоддий маданий мероснинг энг ёрқин намуналаридан биридир. “Достон” сўзининг ўзи форс тилидан олинган бўлиб, “қисса”, “ҳикоя”, “тарих” маъноларини ифода-лайди. Ўзбек бадий адабиётида достонлар яратилиш усулига кўра икки хил бўлади. Биринчи тури ёзма адабиёт вакиллари томонидан ҳар бир банди маснавий – икки мисрадан иборат, фақат шەърий шаклда яратилади. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу биллиг”, Навоийнинг “Хамса” асаридаги бешта достон ва ҳоказолар. Ёзма адабиётдаги достонлар аруз вазнида ёзилади. Индивидуал ижод маҳсули ҳисобланади. Бинобарин, ёзма адабиётдаги достонлар яқка шахс ижоди анъаналари асосида вужудга келади.

Иккинчи тур достонлар халқ оғзаки ижод маҳсули сифатида фольклор анъаналарига бўйсунган ҳолда яратилади. Халқ оғзаки ижодидаги достон фольклоршунос олимларнинг диққатини алоҳида ўзига жалб этган. Ўзбек халқ оғзаки ижоди таркибида энг кўп ўрганилган, катта мунозараларга сабаб бўлган, қолаверса, ўзбек халқ оғзаки ижоди меросини бутун дунёга маълум ва машҳур қилган жанрдир.

Достонни олимлар синкретик жанр деб биладилар. “Синкретик” сўзи юнонча бирлашган; қисм, бўлақларга ажралган маъносини беради. Достон ҳақида гап борганда, синкретик сўзи бу жанрдаги асарларда сўз, мусиқа, хонандалик, ҳофизлик, ба-

дий ўқиш, нотиклик, актёрлик санъатларининг уйгун намоён бўлишини изохлайди.

Ҳақиқатан ҳам, Бола бахши (Курбонназар Абдуллаев), Чори бахши Хўжамбердиев, Шомурод бахши Тоғаев. Қаҳҳор бахши Қодир бахши ўғли Раҳимов ижроларини бевосита кўриш ва эшитиш жараёнида юқорида қайд этилган санъатларнинг тўлиқ гўзалликда уйгунлашувини, кўшимча равишда бу ижрочи ва ижодкорларда бадиҳа санъати маҳорати тўлиқ намоён бўлганини кўрганмиз.

“Достон” сўзининг яна бир маъносини ҳам билиб олиш керак. Бу – эл орасида гапирилмоқ, куйланмоқ, оғизга тушмоқ демакдир. Демак, достонларда иштирок этган қаҳрамонлар, бир томондан, асардаги образ сифатида қайд этилса, иккинчи томондан, эл оғзига тушувчи, шуҳрат топувчи инсон тушунчасини ҳам ўзида сингдирган бўлади. Натижада, ижобий қаҳрамонларнинг оғизга тушиши ёки муҳаббат топиши халқ педагогикаси талабларига ҳам жавоб берадиган инсон бўлиб танилиши билан боғланади.

Шундай қилиб, “Алпомиш”, “Гўрўғли” туркумидаги “Гўрўғлининг туғилиши”, “Малика Айёр”, “Равшан” каби ўнлаб асарлар, “Кунтуғмиш”, “Рустамхон”, “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам” кабилар халқ оғзаки ижодидаги достон жанрига мансуб намуналар бўлиб, асрлар давомида эл қалбидан самимий ҳурматга сазовор, шуҳратга эришган дурдоналардир.

Достон ижросида Хоразм усули Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларидаги анъанадан тамомила фарқ қилади. Бу ерда достон ижроси профессионал хонандалик йўлида амалга оширилади. Бахши достон матнини ёддан ижро этади, шу билан бирга дўмбира чертувчи бахшилардан фарқли равишда достонга йўл-йўлакай ўзгартириш киритишдан ўзларини сақлайдилар. Чунки Хоразм достончилигида достон матн, кўпинча, халқ китоблари туркумидаги XIX асрда чоп этилган китобларга асосланади. Матнга ўзгартиш киритиш бу анъана қоидалари бўйича маъқулланмайди. Табиий савол туғилади: у ҳолда Хоразм бахшиларининг достон айтиш маҳоратини қайси мезон белгилаши мумкин? Хоразм бахшилари ўз маҳоратларини достонни айтишда мумтоз

музыкага, достондаги шеърый парчаларни алоҳида қахрамоннинг арияси даражасида куйлаш билан кўрсатадилар. Хоразм бахшиларининг овози мумтоз ашула айтувчилар овозидан деярли фарк қилмайди. Достон музыкаси ҳам мумтоз санъат усулига асосланган. Аҳмад бахши, Бола бахши, Қодир созчи, Болтавой бахши каби санъаткорлар ижоди Хоразмда шухрат топган эди.

XX аср Хоразм достончилиги ривожи, шубҳасиз, Бола бахши – Қурбонназар Абдуллаев ижоди билан боғлиқдир. Хоразмда аёлларнинг достон айтиши ҳам кенг тус олган эди. Биби шоира, Хонимжон халфа, Ожиза, Онажон Сафарова, Назира Собирова Хоразм достонларини куйлашда етук бахшилар қаторидан муносиб ўринга эга бўлганлар. Бу анъана бугунги кунда ҳам тўлиқ давом этмоқда. Қаландар бахши Норматов, Норбек Абдуллаев, Зулфия Ортикова, Нодира Бекова, Роҳат Хўжаниёзовалар устоз бахшилар ва халфалар санъатини давом эттирмоқ-далар. Айниқса, “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Ошиқ Ойдин”, “Бозиргон” каби достонлар махорат билан ижро этилмоқда. Халфалар эса достондан парчалар, тўй кўшиқларини, лапар, яллаларни куйлашда халққа роҳат бағишламоқдалар.

Бола бахшнинг эслашича, Муҳаммад Раҳимхон Феруз хонлик пайгида ҳар йили ҳофиз, созанда, бахшилар кўригини ўтказар экан. Кўриқдан ўта олмаган санъаткор тингловчилар олдида соз чалиш, ашула айтиш, достон куйлаш ҳуқуқидан маҳрум қилинар экан. Бу санъаткор кейинги кўриқкача муттасил машқ қилиб ўзини оқлашга уринган.

1909 йилда 9-10 яшар Қурбонназарни хон ҳузурида достон айтишга чақиринишади. Феруз ёш бахшидан унинг исмини сўрайди. Бола исми Қурбонназар эканини айтганида, Хон табассум билан: “Сенинг исминг Қурбонназар эмас. Бола бахши”, – деб унга оқ фотиҳа берган экан. Шу-шу. Қурбонназар Абдуллаев Хоразм ва Туркменистонда “Бола бахши” номи билан машҳур бўлган.

Достонни бахшилар куйлайдилар. Бахшилар эса ўз устозларидан маҳсус достончилик сирларини ўрганган санъаткорлардир. Агар мақолларни, топишмоқларни миллатимизнинг истаган вакили айтиши, кўшиқларни ҳар бир ошиқ ёки маъшуқа ижро эти-

ши мумкин бўлса, дoston ижроси алоҳида шогирдлик фаолияти-ни бошидан кечирган, махсус таълим кўрган ва муайян иқтидорга эга шахсгагина насиб қилади.

“Бахши” сўзи “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да тўрт хил маъно бериши кўрсатилган: 1 – донишманд, 2 – дostonларни куйловчи, 3 – дам солиб даволовчи табиб, 4 – Бухоро хонлигида курилиш маблағини назорат қилувчи. Юқоридаги тўрт маънодан учтаси бевосита дoston айтувчи бахшиларга тегишли, десак хато бўлмайди. Чунки халқ орасида бахши бўлиш учун инсон донишманд, ақлли бўлиши керак, деган фикр қайта-қайта таъкидланади. Иккинчидан, “бахши”, луғатда изоҳ берилишича, халқ дostonларини ижро этади. Учтинчидан, қадим замонлардан халқ тасаввуридаги бахшилар сўзнинг мўъжизавий фазилатидан фойдаланиб, кишиларни турли хасталиклардан фориғ қилувчи одамлар ҳисобланган. Ҳозир ва ўтган асрларда бахши даврасида иштирок этган одамлар дoston эшитиш билан бирга дардларидан ҳам кутулганлар, турмуш ташвишларидан озод бўлганлар, ўзларини енгил хис этганлар.

Ўзбек фольклоршунослиги асосчиси Ҳ.Т.Зарифов маълумот беришича, бахши мўғулча ва бурятча “бахша”, “бағша” сўзларидан олинган бўлиб, “устод”, “маърифатчи” маъноларида қўлланган. Маълум бўладики, бахши халқ томонидан чексиз ҳурматга эга, эъзоз топган ҳунар эгалари экан.

Фольклоршуносликда бахшиларнинг турли номлар билан аталгани ҳам маълум. Хусусан, юзбоши, соқи, жиров, жирчи, оқин шулар жумласидандир. Баъзан уста сўзи ҳам қўлланган. Бахшиларнинг устоз изидан чиқиб, ўзига хос услубда, бадиҳагўйликдан кенг фойдаланувчилари, кўпинча, шоир деб ҳам аталган. Шунингдек, Хоразмда дoston айтувчи аёллар халфа номи билан машхурлар.

Дostonчилик мактаблари. Ўзбек дostonчилигида дoston куйлаш анъанаси қадимда уч йўналишда ривожланган. Биринчидан, Булунғур, Кўрғон, Шаҳрисабз, Қамай, Нарпай, Шеробод, Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек-лақай дostonчилик мактабларидан дўмбира чертиб якка ҳолда, бўғиз овоз билан ижро этилган.

Иккинчидан, Хоразмда тор, дутор, гижжак, гармон, буламон, кўшнай, доира жўрлигида баъзан якка, баъзан жуфт ҳолда, очик овоз билан ижро этилган. Учинчидан, Фарғона водийсида дутор жўрлигида очик овозда айтилган.

Шубҳасиз, ўзбек дostonчилигида кенг тарқалган ижро усули дўмбира жўрлигида бўғизда дoston айтиш ҳисобланади. Бахшининг бўғизда ичдан куч билан овоз чиқариши жуда қадим замонларда шимол халқлари афсунгарлари – шомонларда мавжуд эди. Демак, ўзбек бахшиларини узоқ ўтмиш замонлар билан қандайдир жанр ёки санъат ижроси боғлайди.

Филология фанлари доктори, профессор Тўра Мирзаев маълумотига кўра, Булунгур дostonчилигида қаҳрамонлик дostonларини ижро этиш кўпроқ амалга ошган. Бу мактабнинг сўнгги вакили Фозил Йўлдош ўғли (1872-1955) ҳисобланади. Фозил Йўлдош ўғли ижросидаги “Алпомиш”, “Ёдгор”, “Юсуф билан Аҳмад”, “Малика айёр” каби дostonлар ёзиб олинган. Фозил Йўлдош ўғли Йўлдош, Кўлдош, Суяр шоирларнинг тарбиясини олган. Айниқса, у ижро этган “Алпомиш” дostonи халқ ижодидаги энг мукамал асар сифатида бутун дунё фольклоршунос олимлари томонидан тан олинган.

Эргаш Жуманбулбул ўғлининг номи ҳамиша Фозил шоир қаторида жуфт келади. Эргаш шоир (1868-1937) Кўргон мактаби вакили бўлган. Нурота ҳудудининг шухрати айнан ана шу бахши ва Пўлкан шоир (1874-1941) ижоди билан боғлиқ. Бу ерда (Кўргон мактабида) “Алпомиш”, “Якка Аҳмад”, “Кунтуғмиш”, “Равшан” дostonларини ижро қилиш анъанаси кенг ривожланган эди.

Шаҳрисабз дostonчилигида Абдулла Нурали ўғли (1874-1957), Нарпай дostonчилигида Ислom шоир Назар ўғли (1874-1953) ижоди алоҳида қайд этилган. “Орзигул”, “Сохибқирон”, “Эрали ва Шерали” каби дostonлар ижросини мазкур мактаб вакиллари юқори санъат даражасига етказиб қуйлаганлар.

Бир бахшининг ижоди бутун туман бахшичилик анъанасига сезиларли таъсир ўтказиши ҳаёт тажрибасида тасдиқланган ҳолдир. Масалан, бир пайтлар бахшилар сулоласи билан ғурурланган

мактаблар бугунги кунда инкирозга юз тутган бўлиши ҳам мумкин. Жумладан, ҳозирги пайтда Булунгур, Нурота туманларидаги машхур бахшилар ўз фаолиятларини тўхтатганлар. Шу билан бирга Қашқадарё вилояти Деҳқонобод туманидаги Қодир бахши Раҳимов аънаси тўла қувват билан фарзандлари Қаххор, Абдумурод, Баҳром тимсолида давом этмоқда.

Фольклоршуносликда аёл бахшилар: Султон кампир, Тилла кампир, шунингдек, Ёдгор, Жуманбулбул, Жоссоқ бахшилар ижоди ўрганилган.

Ўзбек дostonчилик аънасининг яна бир тури Фарғона водийсида шаклланган. Наманган вилоятининг Уйчи, Янгиқўрғон, Чортоқ атрофларида Деҳқонбой Баҳромов, Икром Ризаев, Омон бахши Раззоқовлар ижод қилишган. Маҳаллий халқ оғзаки ижодини ўрганган олим Абдушукур Собиров таникли фольклоршунос олим Тожибой Ғозибоев билан ҳамкорликда мазкур дostonчилик аънасини ўрганиб, Қўлбукон, Сайрам, Ариқбўйи (Ариқмўйин) мактаб-лари мавжудлигини қайд этади.

Аҳмаджон Мелибоев “Сафед Булон ҳикоялари” китобида Пешқўрғон қишлоғида истиқомат қилган Олим бахшидан “Ёзи билан Зебо” дostonини ўн икки варақли ўқув дафтарида ўнтасига ёзиб олиб, Музайяна Алавияга юборганини маълум қилган. Аммо бугунги кунда Фарғона водийсидаги дostonчилик аънасида дoston ижро этадиган бахшилар ўзлари-нинг ижод фаолиятларини тўхтатганлар.

Ўзбек дostonчилиги аъналарида ҳажман чекланиш кузатилмайди. Маданий меросимиз хазинасида “Бозиргон”, “Соҳибқироннинг туғилиши” каби кичик асарлар ва айни пайтда, “Алпомиш”, “Малика Айёр”дек йирик дostonлар мавжуд.

Дostonлар ҳажмидаги нисбий ўлчов инобатга олинса, дўмбира чертиб ижро этиладиган Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарёда айтиладиган дostonлар ҳажми Хоразм дostonларидан ҳам, Фарғона водийси дostonларидан ҳам кенглиги билан ажралиб туради. Ҳажми жиҳатидан Фарғона водийсида илгари куйланган дostonлар анча кичик ҳисобланади.

Дoston матни шеърӣ ва насрий парчалардан иборат бўлади.

Фозил Йўлдош ўгли Булунгур туманидан бўлгани учун дўмбира чертиб ижро этиладиган дostonларни шартли равишда Самарқанд дostonчилиги деб атаймиз. Бу анъана асарларида шеърий ва насрий парчалар бадий жиҳатдан, воқеалар баёини ифода-лаш, қаҳрамонлар руҳий ҳолатини тасвирлаш жиҳатдан тенг ҳисобланади. Фикримизни далиллаш учун Эргаш Жуманбулбул ўгли куйлаган “Равшан” дostonидан насрий парча келтирамыз: “Оқ қиз шундай қиз эди: оти Оққиз, Зулҳуморга нақ қиз. Оққиз ўзи оқ қиз, ўзи тўлган соғ қиз, ўрта бўйли чоғ қиз, ўйнагани боғ қиз, уйкучи эмас. соғ қиз, эри йўқ, ўзи – тоқ қиз, яхши – текис бўз болани кўрса, эси йўқ – аҳмоқ қиз, қора кўз, бодомқовоқ қиз, синли – сиёқ қиз, ўзи семиз – туриши ёғ қиз; ўйинга қулайроқ қиз, тўғри ишга бўлайроқ қиз, ўзи анқов олайроқ қиз, танаси тўш қўйган кенг қиз, сағриси дўнг қиз, урушқоқ эмас – жўн қиз, аъзоси бари тенг қиз...”. Бу дostonдаги шеърий қисмлардан бирига диққат қилинг:

Чу деб отин уради,
Оёғини тиради.
Сувсиз чўлда Ғиркўк от
Иргиб, сакраб боради.
Сувсиз чўлда мард Ҳасан,
Қаттиқ қистаб боради.
Обрў бер, деб йўлларда,
Ҳасан кетиб боради.

Баъзи ўринларда дўмбира чертиб айтиладиган дostonларда лирик мазмундаги шеърлар ҳам учрайди:

Пайдо бўлди икки гавҳар донадан,
Парвоз қилиб учдим манзилхонадан.
Ўлим учун ғам емайман, бўйингдан,
Бир армоним, ёлғиз эдим энамдан.

Юқорида келтирилган парчадан битта мақсадни назарда тутамиз. Мазкур анъанадаги асарларда шеърий ва насрий парчалар бадий жиҳатдан бир-бирига мутаносиб туради. Насрий парчада қoфиялашган наср – илмий адабиётда сажъ деб аталадиган усул қўлланган. “Оққиз, нақ қиз, соғ қиз, чоғ қиз, боғ қиз” каби қатор

кофияларнинг қўлланиши, матнда кулгили лавҳаларнинг яратилиши бахши маҳорати даражасини кўрсатиш билан изоҳланади. Шеърӣ ўринларда воқеалар ривожӣ, содир бўлаётган ҳодисалар баёни билан танишдик. Отнинг, Ҳасаннинг сувсиз чўлда шиддат билан кетишига гувоҳ бўлдик. Кейинги тўртликда эса қаҳрамон ҳис-туғуси ифодаланганини кўрдик. Маълум бўладики, Қадимги Булунғур, Нур ота ҳозирги Қашқадарё, Сурхондарё дostonчилигида шеър ва наср шаклидаги парчалар бадий жиҳатдан тенг туради. Бадий мукамаллик ҳар икки шаклга хос фазилат сифатида белгиланаверади. Бу фикрни Хоразм дostonларига нисбатан айта олмаймиз. Чунки “Ошиқ Ғариб”, “Ошиқ Албан”, “Кампир”, “Бозиргон” дostonларидаги воқеалар ривожӣ фақат насрий парчалар зиммасига юклатилган. Агар ўқувчи дostonнинг мазмуни билангина танишиш мақсадини ўз олдига қўйса, дostonдаги насрий парчаларни ўқиш кифоядир. Шеърда эса асар қаҳрамонларининг руҳий ҳолати, ички кечинмалари ифодасини топади. “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам” дostonида Шоҳсанам канизларидан уялиб ўз ҳолини шундай билдиради:

То дунёдан кўз юммайин,
Қайғудан жудо бўлурму?
Гўзал ёрнинг фироқинда
Ўлмаклик раво бўлурму.

Насрда куйидагиларни ўқиймиз: “Андин сўнг Шоҳсанамнинг аҳволини эшитиб, Ақча садоқатли бўлиб, маҳрам либосини кийиб Ширвон, Шемоха кетти. Неча кунлар юриб Ширвон, Шемоха етти”. Бу анъаналар бевосита Хоразм дostonларига хос ҳисобланади. Шеърӣ парчаларда лирик эҳтирос акс этади. Наср эса дostonдаги воқеани баён этиш учун хизмат қилади. Шунинг учун наср бадий мукамаллик билан ажралмайди. Агар Хоразм дostonларидаги шеърӣ парчалар алоҳида мусиқа жўрлигида айтилишини назарда тутсак, бир дoston ўзига хос кўшиқ концертидан иборат бўлиб қолади. Бахшининг дoston воқеаси ҳақидаги ҳикоя эса концертнинг ўзига хослигини таъминловчи бир белги, холос.

Энди Наманган дostonчилиги анъанасига оид “Замонбек”дан олинган парчага диққат қилинг: “Гўрўғли йигитларининг гайрати келиб, ўтдай туташиб, Шодмон полвон деган йигит Маманиёз орқасидан қувиб турган жойи экан:

Кўринг Шодмон полвон ишини,
Уни-буни деганига қўймайди.
Кўп йигити бир айланиб келганда,
Маманиёз бир агдариб ташлайди”.

Наср ва шеърдан иборат парча мазмунидан кўриниб турибдики, Фаргона водийсидаги Наманган дoston-чилигида наср ва назмнинг бадий вазифасида фарқ йўқ экан. Ҳар иккала шаклда ҳам воқеа ривож, дoston мазмунидаги лавҳалар тасвири ифодасини топаверади. Юқорида мисоллар билан кўрсатилган уч анъана ҳақида тасаввур пайдо бўлганидан сўнг ўзбек дostonчилиги, унинг халқ оғзаки ижоди меросида тутган ўрни юзасидан тўлиқ тушунчага эга бўламиз. Энг муҳими, дўмбира ижро этиладиган ва Хоразм, Фаргона водийсидаги анъаналарини бирлаштириб турган умумийлик, дostonчиликда шеърый ва насрий парчалар бирикувидан эпик асарлар пайдо бўлгани билан изоҳланади. Хоразм дostonларини ўрганиш тажрибаси ҳар бир бахши ижодига алоҳида-алоҳида ёндашиш лозимлигини тасдиқламоқда. Дoston ижроси қайси анъана, қайси мактабга тааллуқли эканидан қатъи назар дoston ижросига бўлган муносабатни бахшининг маҳорати, созандалик даражаси, актёрлиги, овози белгилайди.

Ўзбек дostonчилиги ижро усулига кўра хилма-хил кўринишга эга эканини кўриб чиқдик. Таниқли олимлар В.М.Жирмунский, Ҳ.Т.Зарифов, М.Саидов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқовларнинг олиб борган илмий ўрганиш натижаларига кўра дostonлар мазмунан мақол, эртак, кўшиқ сингари турларга бўлинади. Олимларимиз таснифларида фарқлар борлигини қайд қилган ҳолда, умуман, дostonларни мазмунан қуйидаги турларга бўлишни маъқул ҳисоблаймиз:

1. Қаҳрамонлик дostonлари (“Алпомиш”).
2. Ишқий-романик дostonлар (“Равшан”, “Кунтуғмиш”).
3. Жангнома дostonлари (“Якка Аҳмад”).

4. Китобий дostonлар (“Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Сайёд ва Ҳамро”).

5. Тарихий дostonлар (“Ойсулув”).

Юқоридаги таснифнинг асосини дostonларда тасвирланган воқеаларнинг моҳияти белгилайди. Аввало, севги-муҳаббат, қаҳрамонлик, саргузашт, жанг лавҳалари акс этмаган дostonларнинг ўзи йўқ. Қайси дostonни эшитманг ёки ўқиманг, албатта, асар қаҳрамони мардлиги, жасорати билан бизда ҳурмат қозонади. Албатта, у кимнидир севади ва узоқ сафарга отланади. Аммо шунга қарамай, асарнинг умумий мазмуни заминида муайян мавзу етакчи ҳисобланади. Масалан, “Алпомиш” дostonини олайлик. Дoston фарзандсизлик мотиви билан бошланади. Лекин айнан шу мотив “Қунтуғмиш”, “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Тоҳир ва Зухра” дostonларида ҳам бор. “Алпомиш”да Ҳақимбек Қалмоқ юртига кўчиб кетган Барчинни олиш учун сафарга отланади. Сафар мотиви “Равшан”, “Қунтуғмиш” дostonида ҳам бор. “Нигор ва Замон” дostonидаги сафар маъшуқани олиб келишга бағишланмаса ҳам, Ҳасан подшоҳнинг Нигор кизини узатишга розилигида Ҳиротни олиб келиш шарти билан боғланади. Демак, сафар мотиви дostonларда кўп учрайди. Аммо “Алпомиш” дostonида Барчинга уйланиш мақсади Ҳақимбек сафарида етакчидек туйилгани билан асосий масала Бойсари бош бўлган ва Қўнғиротдан кўчган аҳолини ўз юртига қайтаришдан иборат эди. Бу эса халқни бирлаштириш, юрт мустақиллигини таъминлашдан иборат қаҳрамонлик эпосининг асосий белгиларидан ҳисобланади. Шунинг учун олимлар дostonдаги муҳаббат, жанг, сафар мотивларини инкор қилмаган ҳолда “Алпомиш”ни қаҳрамонлик асари сифатида эътироф этишган. Кейинги пайтларда “Малика Айёр”, “Чамбил қамали” каби дostonларда ҳам қаҳрамонлик мотиви етакчи эканлиги кўрсатилаётган илмий асарлар ҳам борлигини таъкидлаш жоиз. Шунингдек, “Равшан” дostonида ҳам жанг лавҳалари бор. Равшан бир лавҳада севги деб ватанидан кечадиган номард эмаслигини айтади ва мардлигини далиллайди. Аммо дostonдаги етакчи масала барибир унинг Зул-

хумор ишқидаги саргузаштлари билан боғлиқ. Шу боис бу асарни ишқий-романтик турга мансуб бериш маъқул.

Қаҳрамонлик эпоси халқ оғзаки ижоди тарихида фольклоршунослик нуқтаи назаридан алоҳида босқич сифатида баҳоланади. Юнонлардаги “Одиссея” ва “Илиада” асарлари бу жиҳатдан қайта-қайта таъкидланган. Қирғиз халқ ижодидаги “Манас”га ҳам шундай баҳо бериш мумкин. Бундай асарларда қаҳрамонлик ва фавқулодда мардлик кўрсатган халқ фарзандининг юрт озодлиги, элни бирлаштириш мақсадидаги сафарлари, сон ва куч жиҳатдан устун турган душман билан олишувлари акс этади. Ўзбекларда қаҳрамонлик эпосига “Алпомиш” достони мисол бўлади. Унда юртимиздаги миллий анъаналарнинг шаклланиши, ташқи душманга қарши кураш, халқ бирлигини сақлаш, мустақил ҳаётни муҳофаза қилиш ғоялари ўз ифодасини топган.

Халқимиз бахшилари репертуаридаги дostonлар-нинг салмоқли қисми севги-романтик турга мансубдир. “Роман” сўзи француз тилидан олинган бўлиб, эпоснинг бир тури маъносини билдиради. Кейинчалик бадий адабиётда роман жанр сифатида ажралиб ривожланди. Энди севги-саргузашт воқеалари, етакчи асарлар бу ном билан аталди. Халқ ижодида севги-романтик атамаси билан аталган дoston деганда, асосан, муҳаббат билан алоқадор саргузаштлар акс этган асарлар назарда тутилади. Уларда воқеа тугуни ошиқнинг маъшуқа ҳақида хабар топишидан бошланади. Кейинчалик қаҳрамон ишқий саргузаштларига бой сафарга отланади. Бу йўлда бахши кашфиётларига бой лавҳалар ўйлаб топилади. Масалан, Ислom шоир ижросидаги “Нигор ва Замон” достонида йигит ва қиз бир-бирига кўнгили кўяди. Аммо қизнинг отаси Замондан Гўрўглининг Ғиротини олиб келиб беришни талаб қилади. Бахши Замон саргузаштида девлар билан олишув, палакқуш, Гўрўглининг жанг қилиш санъатларини маҳорат билан дoston сюжетида сингдириб юборади. Тур жиҳатдан дostonни севги-романтик деб аташдан бошқа илож йўқ. Аммо асосий йўналиш кўпроқ сафар саргузаштларидан иборатдир. “Равшан”, “Кунтуғмиш” эса мазкур дostonлар турининг гўзал намуналари сифатида тан олинган.

Жангнома дostonларида жанг лавҳалари тасвирига эътибор қаратилади. Бахшилар бундай дostonларни нисбатан кам ижро этганлар. Ҳайратли жанглар тасвири, асар қаҳрамонларининг ботириқлари бахши томонидан фантастик талқинда ифодаланadi. “Юсуф билан Аҳмад”, “Алибек билан Болибек”, “Қирқ минг” каби эпос намуналари шулар жумласидандир.

XVIII аср охири XIX асрда ёзма ва оғзаки адабиётлар ижодий ҳамкорлиги маҳсули сифатида янги бир йўналишдаги дostonлар пайдо бўла бошлади. Уларда халқ оғзаки ижодидаги чекланмаган фантастик тасвирлар ва ёзма адабиётдаги индивидуал тасвир уйғунлашган эди. Адабиётшунослиқда бадиий ижоднинг бу намуналари халқ китоблари номи билан ўрганилди. Ёзма адабиёт вакиллари томонидан яратилган дostonлардаги қизиқарли ва ибратли воқеалар билан танишган бахшилар уларга суянган ҳолда ўз нусха (вариант)ларини яратдилар. Шу боис халқ китоблари кўпроқ фольклоршунослиқ томонидан таҳлил этилди. “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Сайёд ва Ҳамро”, “Вомик ва Узро” дostonлари шу тарзда вужудга келди ва ўрганилди. Хоразм дostonчилиги, асосан, халқ китобларини ёддан ижро қилиш замида шаклланди.

Халқ оғзаки ижодидаги кўшиқ, эртак жанрларида тарихий воқеалар ўз ифодасини топгани каби дostonларда ҳам ўтмиш муҳрланган асарлар бор. Бундай асарлар фольклоршунослиқда тарихий дostonлар деб юритилади. Қизиғи шундаки, тарихий дostonларнинг мумтоз намунаси “Ойсулув” юртимизда икки ярим минг йил олдин рўй берган мустақиллик учун олиб борилган курашнинг бадиий ифодаси бўлиб чиқди. Геродотнинг “Тарих” китобидаги Тўмарис воқеаси “Ойсулув” дostonидагига жуда ўхшайди. Тўғриси айтсак, агар “Тўмарис” ҳақидаги ривоят матни сақланмаганида “Ойсулув”нинг яратилишида тарихий воқеа асос бўлганини аниқлаш жуда мушкул кечарди.

Таниқли олимлар Тўра Мирзаев ва Б.Саримсоков “Ойсулув” дostonининг вужудга келишида Тўмарис номи билан машҳур тарих асос бўлганини илмий далиллаб берганлар. Тарихий дostonлар репертуари кейинчалик яратилган “Тулумбий”, “Шай-

бонийхон”, “Ойчинор” каби асарлар билан бойиди. XX аср бошларида эса “Намоз”, “Маматкарим полвон”, “Жиззах кўзгалони” каби дostonлар пайдо бўлди. Шундай қилиб, дostonлар оғзаки ижод меросидаги мураккаб жанр ҳисобланади. Уларда халқнинг халқ сифатида шаклланиш жараёнидан тортиб, тарихий ҳаёти, расм-русумлари, одатлари, ижтимоий ҳаёт ҳақидаги фалсафий қарашлари кенг кўламда акс этган. Бахшилар ўз ижролари билан бевосита халқ оммасининг эстетик савиясини оширишга ҳисса қўшдилар. Халқ педагогикасининг талабларини кенг оммага маълум қилиб бордилар. Ўзбек дostonлари ижро анъанасига кўра хилма-хиллиги, мавзулари ранг-баранглиги билан шуҳрат топди.

Халқ эпик ижодининг шоҳ асарлари дostonлар мисолида ўзбек миллатининг жаҳон халқлари маънавий ва маданий ҳазинасига қўшган муносиб ҳиссаси ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Мазкур меросни ўрганишда Ҳ.Зарифов, М.Алавия, М.Афзалов, Т.Ғозибоев, О.Собиров, З.Ҳусайнова, М.Саидов, Ж.Қобулниёзов, М.Муродов, Б.Саримсоқов, А.Қаҳҳоров каби марҳум олимлар ва Тўра Мирзаев бошчилигида бугунги кунда тинимсиз меҳнат олиб бораётган С.Рўзимбоев, О.Сафаров, А.Мусақулов, М.Жўраев, У.Жуманазаров, Ш.Турдимов, Ж.Эшонқул, А.Эргашев каби тадқиқотчилар халқ олдидаги бурчларини адо этиш йўлида хизмат қилмоқдалар.

Дастлаб кўшиқ шаклидаги, мусиқа асбобисиз, кейинчалик маълум бир мусиқа (дўмбира, қўбиз ва хоказо) ижросида маросимларда куйланадиган асарлар яратилган. Дostonчиликнинг қадимий намуналари ибтидоий даврларда туркий қабилалар орасида вужудга келган. Эпик дostonларни яратувчи ва куйловчи бадиҳагўйлар кўпайиб борган сари устоз-шоғирдлик анъаналари вужудга кела бошлади. Натижада XV-XVI асрларга келиб дostonчилик санъатига асос солина бошланди. Жумладан, XIV аср охири XV аср бошларида яшаб ижод қилган Мавлоно Лутфий ўзбек адабиёти тарихида дostonнавис сифатида ҳам танилган. Унинг “Гул ва Наврўз”, “Зафарнома” дostonларининг майдонга келиши ўз даврида ўзбек дostonчилигида катта ҳодиса эканлигидан далолат беради.

“Гул ва Наврӯз” – дастлаб муҳаббат достони, унда бир-бирига юксак инсоний туйғулар билан муҳаббат боғлаган икки ёшнинг саргузашти ҳикоя қилинади. Доимо баҳор рамзи бўлган Наврӯзнинг табиат гўзали Гулга оташин муҳаббати узок замонлардан буён кўпгина афсоналар, шеър ва дostonларнинг зийнати бўлиб келган.

Лутфий “Гул ва Наврӯз”дан ташқари, “Зафарнома” номли қаҳрамонлик достонини ҳам ёзган. Тарихчи Шарафуддин Али Яздийнинг 1437 йилда ёзиб тугатган “Зафарнома” асари асосида она тилида назм қилинган бу дoston, Алишер Навоийнинг гувоҳлик беришича, окка кўчирилмасдан, қўлёзмалигича қолиб кетган⁵³.

XIX асрга келиб дostonчилик мактаблари янада тараккий этди. Бундай мактабларда ҳар бир дostonчи ёки дostonчилар гуруҳиёзига хос поэтик йўли, услуби билан бир-бирларидан фарк қилади. Бошқача қилиб айтганда, умумлашган пухта эпик анъана доирасида маълум бахши ёки бахшилар гуруҳига хос алоҳида ижодий хусусиятлар, йўллар, услублар ўзгачалиги юзага келади.

Бугунги кунга қадар Булунғур, Нарпай, Кўргон, Хоразм, Шаҳрисабз, Шеробод каби йирик дostonчилик мактабларидан ташқари, Қамай, Пискент, каби бошқа марказлар ҳам маълум. Улар репертуарлари, услуби, маълум ижод тамойили ва ижро усулларига кўра бир-биридан ажралиб туради. Ҳар бир мактаб у ёки бу бахшнинг номи ва фаолияти билан билан чамбарчас боғлиқ. Мисол учун, Кўргон дostonчилиги Эргаш Жуманбулбул, Булунғур дostonчилиги Фозил Йўлдош ўғли, Нарпай дostonчилиги Ислом Назар ўғли, Шаҳрисабз дostonчилиги Абдулла Нурали ўғлининг фаолияти билан боғлиқ.

Булунғур дostonчилик мактаби қаҳрамонлик дostonларини ижро этиш билан машҳур бўлган. Содда, юксак, ўта анъанавий, нисбатан архаик бўлган қаҳрамонлик эпоси услуби бу дostonчиликнинг поэтик йўли ҳисобланган. Булунғур дostonчилик мактабининг вакили Фозил Йўлдош ўғли (1872-1955) ҳисобланади. Унинг репертуаридан “Алпомиш”, “Ёдгор”, “Юсуф билан Аҳмад”, “Маликаи айёр”, “Машриқо”, “Зулфизар”, “Балогардон”, “Инти-

53 Каранг: Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Б-73.

зор”, “Нурали”, “Жаҳонгир”, “Муродхон”, “Рустам”, “Ширин ва Шакар”, “Раъно билан Сухангул”, “Зевархон” каби дostonлар жой олган.

Фозил Йўлдош ўгли XIX асрда Йўлдош, Қўлдош, Суяр шоир номи билан машхур бўлган уч ака-уканинг каттаси Йўлдош Мулла Муроднинг шогирди бўлган. Ўз навбатида, XVIII асрнинг иккинчи ярмида яшаган Муҳаммад шоир Йўлдош булбулга устозлик қилган. Бу мактаб Амин бахши, Чини шоир, Товбузар шоир, Қурбонбек шоир, Султонмурод, Йўлдош булбул, Йўлдош, Қўлдош, Суяр, Раҳим булбул, Жўра, Фозил шоир, Ёрлақаб каби ўнлаб дostonчиларни бирлаштирган.

Қўрғон дostonчилик мактабининг машхур ва таниқли вакиллари Эргаш Жуманбулбул ўгли (1868-1937), Муҳаммадкул Жонмурод ўгли Пўлкан шоир (1874-1941)лар ҳисобланади. Улардан “Алпомиш”, “Якка Аҳмад”, “Ойсулув”, “Кунтуғмиш”, “Қиронхон”, “Гўрўғлининг туғилиши”, “Юнус пари”, “Мисқол пари”, “Тулнор пари”, “Хуш келди”, “Ҳасанхон”, “Чамбил камали”, “Далли”, “Равшан”, “Авазхон”, “Қундуз билан Юлдуз”, “Холдорхон”, “Ҳиломон”, “Бердиёр отлик”, “Замонбек”, “Хидирали элбеги” каби дostonлар ёзиб олинган.

Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ота-боболари асос солган бу мактаб Ёдгор, Лафас, Мулла Тош, Мулла Холмурод, Султон кампир, Тилла кампир, Жолмон бахши, Бўрон бахши, Бўрон шоир, Жуманбулбул, Ёрқалаб, Жоссоқ бахши, Кулсамад бахши, Эргаш шоир, Пўлкан шоир. Бўта бахши, Эгамберди бахши, Марди бахши, Раҳматулла каби ўндан ортиқ дostonчиларни бирлаштирган. Бу бахшилар ишкий-романтик дostonларга кўпроқ эътибор берганлар. Ўзига хос чуқур лиризм, чиройли тасвирлар, шеърий безаклар, тафсилотлар атрофида ишлаш, нозиклик ва жимжимадорлик Қўрғон дostonчилик мактаби услу-бининг асосий белгиларидир.

XIX асрда ўзининг дostonчилик мактаби билан элга танилган, ўзига хос йўналишга эга бўлган яна бир эпик марказ Шаҳрисабз дostonчилик мактабидир. Бу мактабнинг йирик намоёндаси Абдулла Нурали ўгли (1874-1957) XIX асрнинг машхур дostonчи-

си Ражаб шоирнинг шогирдидир. Бу мактаб бахшилари дostonларни шўх, қувнок, кўтаринки руҳда айтишлари, куйларининг ёқимлилиги билан ажралиб туради.

Дostonчиликда қатъий тартибга риоя қилинган: дoston эшитиш учун махсус кечалар уюштирилган, илгарилари тўй-ҳашам, катта йиғинлар бахшиларсиз ўтмаган. Бахши думбира жўрлигида “Кунларим”, “Дўмбирам” термаларини айтиб, тингловчилар эътиборини ўзига жалб этган. Бахши ижро давомида дostonдаги ҳар бир тасвирга мос сўз топиб, ўша сўзларга монанд хатти-ҳаракатлар қилган. Тингловчиларни қизиқтириш билан, ўзи ҳам тобора авжга чиққан. Иқтидорли дostonчилар икки-уч кеча мобайнида, ҳатто ойлаб дoston куйлай олганлар. Дostonчилик анъанаси бугунги кунда ҳам давом этмокда, аммо куйлаш тартиби ва шароитларида бир мунча ўзгаришлар бор. Бойсун, Шеробод, Қизирик, Деҳқонобод, Хоразм каби кўплаб дostonчилик мактаби вакиллари эл орасида машҳур бўлиб, турли йиғин ва тадбирларда ўз санъатларини намойиш этиб келмокдалар.

Халқимизнинг миллий ўзлигини, қадимий тарихи ва тилини, унинг ҳаёт тарзи, анъана ва урф-одатларини ўзида мужассам этадиган, умумбашарий маданиятнинг ажралмас қисми сифатида тан олинган бахшичилик санъати атоқли бахши-шоирларимиз, фольклоршунос олимларимизнинг фидойи меҳнати, ижодий тафакхури билан асрлардан асрларга ўтиб келмокда.

Халқимизнинг юксак бадий даҳоси билан яратилган ушбу ноёб санъатни асраб-авайлаш ва ривожлантириш бўйича мамлакатимизда муайян ишлар амалга оширилди. Жумладан, юртимизда “Алпомиш” дostonининг минг йиллиги кенг нишонлангани, Термиз шаҳрида бу улуғ бадий обида шарафига, Самарканд шаҳрида атоқли бахшиларимиз хотирасига бағишланган ёдгорлик мажмуалари бунёд этилгани, давлатимиз томонидан “Ўзбекистон Республикаси халқ бахшиси” фаҳрий унвони таъсис қилинганини қайд этиш лозим. Шунингдек, Президентимизнинг 2018 йил 1 ноябрдаги “Халқаро бахшичилик санъати фестивалини ўтказиш тўғрисида”ги қарорига мувофиқ, Сурхондарё вилоятининг Термиз шаҳрида ҳар икки йилда бир марта бахшичилик санъати фес-

тивали ташкил этилиши ҳам мазкур санъат турининг яна ҳам ривожланишида асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Бугунги кунда Термиз шаҳрида бахшичилик мактаби, республикадаги болалар мусика ва санъат мактабларида фольклор синфлари фаолият кўрсатмоқда. Юртимизда кўп томлик “Қорақалпоқ фольклори” тўпламлари чоп этилди, 100 томлик “Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари” мажмуаси нашр этилмоқда. Бахши-шоирлар томонидан ижро этилаётган асарларни ёзиб олиш, уларни илмий ўрганиш ишлари давом этмоқда.

Халқ оғзаки бадиий ижоднинг юксак даражадаги санъат тури – дoston ва дostonчиликнинг пайдо бўлиши, ривожланиш тараққиёти бахшилар номи билан боғлиқдир. Атоқли олим Ҳ.Т.Зарифовнинг ёзишича, бахши мўғилча ва бурятча бахша, бағша сўзларидан олинган бўлиб, устод, маърифатчи деган маъноларни беради. Ўзбекларда бахши – кенг маънода халқ дostonчиси, дostonларни куйловчи, ёдда сақловчи ва наслдан-наслга ўтказувчи санъаткордир. Халқ орасида бахши сўзи икки маънода, яъни турли характердаги вазифани бажарувчи шахсга нисбатан ҳам қўлланилган. Туркий халқларнинг айрим худудларида бахши сўзи дoston куйловчиларга нисбатан ишлатилган бўлса, баъзи жойларда фолбин, афсунгар, шаманлик килувчи шахсни бахшилар деб аташган. Узок ўтмишда бу икки вазифани бир шахс бажариб келган. Жумладан, бахшилар туркманларда дoston куйловчи, козоқ ва кирғизларда дoston куйловчилик билан биргаликда афсунгар, дуохон, фолбинликни ҳам бажаришган. Аммо бизга маълумки, мамлакатимизда бахшилар ва уларнинг устозлари бахшилик санъатини ҳеч қачон нарағбозликка кўшиб бажармаганлар. Демак, бахши сўзи Ўзбекистон худудида ўтмишдан бугунги кунгача халқ дostonчиси, бахшичилик санъатининг асосчиларига нисбатан қўлланилиб келинган.

Маълумки, бахшичилик ўзбек фольклорининг юксак профессионал санъат тури ҳисобланади. Дostonчилик санъати, ундаги ижрочи ва ижрочиларнинг репертуари, ижро усуллари ва барқарор бадиий аънаналари кўплаб авлодлар ва ижодкорлар иштироки, ижодий меҳнати билан жонли оғзаки ижро шароити-

да юзага келди, шаклланди, ривожланди. Ўзига хос қиёфага эга бўлиб, шоир-бахшилар, жиров-жирчилар, қиссахону халфаларнинг бетакрор амалиёти орқали бизгача етиб келди. Достончилик анъаналаридаги бундай давомийлик ва унинг ижодий табиати фақат муайян даврларда яшаган алоҳида бир бахши-шоир ижоди ва репертуари унинг ўсиб-улғайиши билан бирга, йилдан-йилга шаклланиб ва бойиб боришини таъминлабгина қолмай, балки умуман, халқимиз достончилиги эпик репертуарининг замонлараро барқарорлиги, асрлараро кенгайиб, мукаммаллашиб, бойиб боришига ҳам имконият яратган. Қачонлардир яратилган халқ достонларини бир ижоддош сифатида ўзининг ҳайратомуз ҳофизасида сақлаб қолиб, бизгача олиб келган, баъзан ўзи ҳам қадимий ва барқарор эпик анъаналар асосида янги-янги асарлар ижод эта билган бахшилар халқимизнинг жуда катта ҳурмат-этиборига сазовор бўлган.

Халқ бахшилари юртимизнинг барча ҳудудларидан етишиб чиққан. Кейинги авлод бахшилари берган оғзаки маълумотларга қараганда, XIX аср ва XX аср бошларида достончиликнинг энг гуллаган, ижро усуллари ғоятда такомилга етган даври ҳисобланади. Бу даврда бахшилар репертуарида 200 га яқин халқ достони бўлиб, уларни машҳур сўз санъати усталари куйлаб келган. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан шоир, Ислом шоир, Саидмурод Паноҳ ўғли, Абдулла шоир, Умир шоир, Бола бахши, Нурмон Абдувой ўғли, Холёр Абдукарим ўғли, Қодир бахши, Ҳайдар Бойчаев, Раззоқ Қозоқ ўғли, Зоҳир Кўчқор ўғли каби етакчи санъаткорлар ўзига замондош бошқа бахшилар билан бирга бу эпик анъанани қабул қилиб олиб, уни янада ривожлантирди, баркамол ва гўзал ҳолатда бизгача етиб келди. Улар даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий воқеаларини тасвирловчи 20 дан ортиқ янги достон яратган. Фольклор заминида мустаҳкам турган бу санъаткорлар янги-янги форма ва имкониятлар излаб топиб, анъанавий усул ва тасвирий воситаларни янги тематика ва ғояларга бўйсундирган.

Достончилик анъаналари бугунги кунда ҳам айрим ўзгаришлар билан изчил давом этмоқда. Хушбоқ Мардонакулов, ака-ука Қора

ва Чори Умировлар, Қаххор Раҳимов, Шоберди Болтаев, Абдуназар Поёнов, Қаландар Норматов, Норбек Абдуллаев каби бахшилар ва уларнинг кўплаб шогирдларининг ижодкорлик ва ижрочилик фаолияти туфайли бахшичилик анъаналари XX асрдан XXI асрга олиб ўтилди, терма ижодкорлиги ривожланди. Бу эса юртимизнинг турли худудларида фольклор ансамбл-лари ташкил топиши, ёшлар орасида дostonчилик сирларини ўрганишга иштиёқ кучайишига олиб келмоқда.

Юқорида таъкидлаганимиздек, дostonчилик – юксак профессионал санъат. Шунинг учун ҳам унинг етакчи халқ шоирлари бўлажак бахши – шогирд тайёрлашга алоҳида эътибор берганлар. Оғзаки яратилиб, оғзаки куйлаб келинган дostonларни авлоддан авлодга фақат шу йўл билангина етказиш мумкин эди. Етакчи бахшилар шогирдларига 2-3 йил давомида дostonчилик йўлларини ўргатганлар. Барча ўқитиш-ўргатиш ишлари устоз куйлашини тинглаш орқали амалга оширилган. Шогирд устоз репертуарининг муайян қисмини ўрганиб, мустақил ижрочи даражасига кўтарилгач, унга оқ йўл тиланган.

Ҳозир эса дostonчилик йўлларини ўрганиш ва ўргатишда янги имкониятлар очилди, халқ дос-тонларининг асосий қисми нашр этилди, радио ва телевидение орқали халқ ижоди намуналари асосида кўрсатув ва эшиттиришлар ташкил этилмоқда.

Ўзбек миллий бахшичилик ва дostonчилик санъатининг ноёб намуналарини асраб-авайлаш ва ривожлантириш, уни кенг тарғиб қилиш, ёш авлод қалбида ушбу санъат турига ҳурмат ва эътибор туйғуларини кучайтириш, халқлар ўртасидаги дўстлик ва биродарлик ришталарини мустаҳкамлаш, ижодий ҳамкорлик, маданий-маънавий муносабатлар доирасини халқаро миқёсда янада кенгайтиришдан иборат улкан мақсад унинг давомийлигини, сеҳрли ва жозибадор ижросининг яна узоқ йиллар сақланиб қолишини кафолатлайди.

Айни вақтда ҳозирги глобаллашув даврида, тижорат воситасига айланган “оммавий маданият”, шоу-бизнеснинг салбий таъсири тобора кучайиб бораётган бир шароитда фольклор санъатига

эътибор ва қизиқиш сусайиб бораётгани, кўп жойларда унутилиб, химоя ва муҳофазага муҳтож бўлиб тургани кузатилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2019 йил 14 майдаги “Бахшичилик санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори халқимиз маданиятининг ҳаёт-бахш сарчашмаси бўлган бахшичилик санъатини янада ривожлантириш, унинг миллий маданиятимиз ва санъатимиздаги ўрни ва аҳамиятини юксалтириш, ёш авлодни миллий ўзликни англаш, Ватанга садоқат, тарихий меросга ҳурмат руҳида тарбиялашда асос бўлибхизмат қилади.

Халқ ижодкорлари – бахшилар, шоирлар, оқинлар, жировлар, жирчилар, манасчилар ва қиссахонларнинг ўзаро ҳамкорлиги, бири-бирига устоз-шоғирдлиги, шу орқали улар эпик репертуарининг бойиб бориши бу соҳада янги бир даврнинг бошланганини кўрсатиб турибди. Шу маънода, фестивалга халқаро мақом берилгани ҳар жиҳатдан асосли ва ибратлидир. Айни вақтда бундай фестиваллар, кўрик-танловлар, ҳамкорликда турли-туман тадбирлар ўтказиш халқимиз бадий ижоди бойликларини халқаро миқёсда тарғиб-ташвиқ қилиш учун муносиб майдон ҳамдир.

Бахши – эпик ижодкор. “Бахши” сўзи турли даврларда шомон, қоҳин, қаландар, жарроҳ, фолбин, котиб, ҳисобчи, устод, маърифатчи каби хилма-хил маъноларни ифодалаб келган. “Бахши” – халқ оғзаки ижодининг эпик ва лирик турга хос намуналарини айтувчи, куйловчи профессионал ижрочиларни ифодаловчи туншунча. Бахши, яъни санъаткор дostonчиларни эл орасида юзбоши, соқи, санновчи, созчи, жиров деб ҳам атайдилар. Ўз навбатида бахшилар ҳам маълум бир ҳудуднинг локал хусусиятлари, ижро асбоб (дўмбира, кўбиз, дотор, тор)лари ҳамда ижро услуби (ич овоз, ташқи овоз)га кўра фарқликларга эга. Кўрғон, Булунғур, Нарпай, Шеробод каби турли дostonчилик мактабларида етишиб чиққан бахшилар ўз ижро услуби, имконияти, репертуари билан бир-биридан фарқланиб туради.

Бахшилар, асосан, ижрочи ва ижодкор бахшиларга бўлинади. Ижрочи бахшилар устозидан ўрганган дostonларни жузъий ўзгаришлар билан айнан куйласалар, ижодкор бахшилар оғзаки эпик анъана асосида дostonнинг ўз вариантлари, ҳатто улар асо-

сида янги дostonлар ҳам яратадилар. Бундай бахшилар “шоир” деб ҳам юритилади. Эргаш шоир, Фозил шоир, Пўлкан шоир, Абдулла шоир, Хидир шоир, Қодир Раҳимов каби бахшилар дoston ва кўшиқларни кўбиз, дўмбира, дутор каби созлар жўрлигида куйлаган. Хоразм бахшилари дostonларни асосан тор билан ижро этадилар, уларга гижжак ва бўламонда созчилар жўр бўладилар. Дoston куйлаш, шогирд етиштиришда қатъий тартиб, конунқоидаларга, устоз-шогирдчилик анъаналарига риоя қилинган. Бахши репертуарида ўнлаб дostonлар бўлиши, бир дostonни турли оханг, нағмаларда ижро эта олиши мумкин. Эпик ижод ҳар бир халқнинг бадиий тарихидир. Шундай экан, унинг ижрочилари бўлмиш бахшилар ҳам миллат тарихи, санъати, маданиятини минг йиллар давомида асраб-аввайлаб келаётган, авлоддан-авлодга етказаётган, миллий маданият, тарих ва фалсафага ўзининг беназир улушини кўшиб келаётган улкан ижодкорлардир. “Алпомиш”, “Гўрўгли”, “Далли”, “Равшан”, “Рустамхон”, “Кунтуғмуш”. “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам” каби улкан бадиий обидалар ҳам бизга ана шундай эпик ижодкорлардан мерос бўлиб қолган. Ўзбекистон Республикасида НММга бўлган эътибор, “Халқ бахшиси” деган юксак унвоннинг жорий этилганлиги, бахши-шоирлар ўртасида турли кўрик ва фестивалларнинг бўлиб ўтаётганлиги, миллий кадриятларнинг гуллаб яшнаши, бахшичилик санъатнинг янада ривож топиши устоз-шогирдчилик анъаналарининг бардавомлигида муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Шоберди Болтаев, Абдуназар Поёнов, Қаҳҳор Раҳимов, Қаландар Норматов каби кўплаб халқ бахшилари бугунги кунда ҳам турли тадбир ва йиғинларда, телекўрсатув ҳамда радиоэшиттиришлар орқали ўз санъатларини намоиш этиб келмоқдалар.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Дostonчилик санъатининг ривожланиш жараёнлари ҳақида гапириб беринг.
2. Бахши сўзининг маъноси ҳақида тушунтириб беринг.
3. Машҳур сўз санъати усталари намоёндалари ҳақида маълумот беринг.

4. “Халқаро бахшичилик санъати фестивалини ўтказиш тўғрисида”ги қарорни изоҳлаб беринг.

5. Бугунги кунда бахшичилик санъатининг давом эттираётган санъаткорлар кимлар?

10-МАВЗУ: КИНО САНЪАТИ ТАРИХИ

Режа:

1. Кино санъати ҳақида тушунча ва унинг асосчилари.
2. Ўзбекистонда кино санъатининг ривожланиш тарихи.
3. Ҳозирги кунда кино санъатининг ижтимоий нуфузи.

Таянч сўзлар: кино санъати, кинематография, бадий-хужжатли образлар, мултипликация, телевидение, видеокассета, видеодиск.

Санъат – ижтимоий онгнинг ўзига хос шакли бўлиб, инсон ўз фаолияти натижасида уни шакллантириб, такомиллаштириб, сайқаллаштириб боради. Шунингдек, санъат инсон меҳнати, ақл-идроқи, шуури билан яратилган ижод маҳсулидир⁵⁴.

Санъатнинг бир неча турлари мавжуд бўлиб, улар қуйидагиларга бўлинади: тасвирий санъат (рассомлик ва ҳайкалтарошлик), мусиқа, кино ҳамда театр санъати шулар жумласидандир.

Бу мавзуда энг оммавий санъат тури бўлган кино соҳаси ҳақида сўз юритмоқчимиз. Чунки кино бошқа санъатлар ичида инсон онги ва унинг маънавияти, эстетик тафаккур маданиятига, шунингдек, жамият ҳаётига тез кириб борадиган санъат бўлиб, унинг таъсири беқиёсдир.

Кино санъати – кинематографиянинг техник воситалар асосида шаклланган бадий ижод тури; экран санъатининг муҳим таркибий қисми; реал борлиқни айнан ёки бадий-хужжатли образлар, мултипликация воситалари ёрдамида суратга олиш; кинофильмларнинг омма орасида кенг тарқалиши учун хизмат қиладиган телевидение, видеокассета ва видеодискларни ҳам ўз

54 Қаранг: Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли лугати. Тошкент. 2010. Б- 503

ичига олади. Кино санъати кинематография билан бир вақтда пайдо бўлди. Кинематография эса фан ва техника тараққиёти билан боғлиқ ҳолда юзага келди ва аста-секин замонавий иқтисод, санъат ва маданиятнинг энг зарур соҳасига айланди.

Кино 1895 йил 28 декабрда Парижда (ихтирочилар ака-ука О.Люмер ва Л.Люмерлар) юзага келган. Унинг юзага келиши, ўз навбатида, инсониятнинг бадиий маданияти тарихида объектив қонуният босқичи бўлди. Кинода адабиёт, театр, тасвирий санъат ва мусиқа тажрибалари, унинг эстетик жиҳатлари уйғунлаштирилиб, ўзига сингдирилган ҳолда воқелик ўзига хос ифода воситаларида фотографик тасвир орқали кўрсатилади. Кино санъатининг оммани ижтимоий-сиёсий ва маданий жиҳатдан тарбиялашда, кишилар онги, фикр ва қарашлари, эстетик дид ва ҳис-туйғулари, умуман, маънавий дунёсининг шаклла-нишида ғоявий-бадиий таъсири кучлидир. Кино санъатининг қарор топишида америка кинорежиссёри Д.Гриффитнинг хизматлари катта. Биринчи бўлиб, у йирик план, параллел монтаж, кенгайтирилган панорама каби ифодали воситаларни қўллаган. Шунингдек, С.Эйзенштейн, Ч.Чаплин, Э.Штрогейм, К.Дреер, К.Видор, Р.Клер кабилар ҳам жаҳон киноси ривожига муносиб ҳисса қўшдилар.

XX асрнинг биринчи ярмида кино санъатининг жанр тизимидан кўпроқ комедия характеридаги саргузашт ҳамда кўрқинчли фильмлар ўрин олди. XX асрнинг 20-йилларидан кино санъатида турли услубий изланишлар бўлди. Масалан, “экспрессионизм”, “поэтик кино”, “махфий кино” ҳаракати, “очиқ кино” ва бошқалар шулар жумласидандир. Кейинроқ турли мавзулар қатори кино ҳикояларга алоҳида эътибор берилди. Кўпроқ маълум бир тарихни ҳикоя қилувчи фильмлар кўпайди. Урушдан кейинги йилларда ривожланган мамлакатларнинг илғор кинематографчилари ишлаган фильмлар, айниқса, италия неореализми экран санъатининг асосини ташкил этди. 1950-йилларнинг охирида кино санъатида кино ва телевидениенинг ўзаро бир-бирига таъсири, бир неча соат давом этадиган фильмлар ишлаш каби муҳим ўзгаришлар юз берди. Айни бир вақтда кино санъати билан боғлиқ телеэкран ижоди пайдо бўлди ва ривож топди.

Осиё, Африка, Лотин Америкаси каби кўпгина мамлакатларда янги кинематографиянинг пайдо бўлиши, бир қатор ғарб давлатларида ўзига хос кинематографик мактабларнинг ривожланиши кино маҳсулотларининг хилма-хиллигини таъминлади. Кино санъати жанр ва услуб жиҳатдан бойиди. Экран ижодида полифониянинг турли шакллари қўлланила бошлади.

Ривожланган мамлакатларда эски жанрларнинг ўзига хос қайта уйғониш даври бошланди. Биринчи навбатда, мелодрама ҳамда кинематографик баёнда анъанавий шаклларнинг жонланиши кўзга ташланди. Айни вақтда янги телевизион тизим (кабелли телевидение), ер йўлдоши орқали узатиладиган кўрсатувлар, видеомагнитофон, видеокассета, видеодискларнинг кенг тарқалиши натижасида кино санъатининг ривожланиши мураккаблашди.

Кино санъати асарлари ёзувчи-драматург, режиссёр, актёр, оператор, рассом, композитор каби ижодий ходимлардан иборат жамоа маҳсулидир. Кинода режиссёр етакчи роль ўйнайди. Фильм яратиш иккинчи томонни – ижод ва ишлаб чиқаришни ўз ичига олади. Кино ишлаб чиқаришнинг маркази – киностудия. Тайёр фильмлар кинопрокат орқали тарқатилади ва улар кинотеатр, телевидениеда кўрсатилади. Экран санъатининг ўзига хос ифода воситалари бор: умумий, ўрта ва йирик планда сурагга олиш, турли ракурсларда камералар ҳаракати, эпизод ва кадрлар монтажининг турли шакллари ва бошқа Кино санъатининг 4 асосий тури мавжуд: бадиий фильм, илмий-оммавий кино, ҳужжатли кино ва мултипликацион кино. Шулардан бадиий фильм кино санъатининг асосий турларидан бўлиб, махсус ёзилган сценарий ёки қайта ишланган бадиий адабиёт (ҳужжатли ёки бадиий проза, театр драматургияси ва бошқалар) асосида ижоднинг ижровий воситалари ёрдамида реал ёки тўқима воқеаларнинг баён этилишидан иборат бўлса, илмий-оммавий кино томошабинларни табиат ва жамият ҳаёти, илмий кашфиёт ва ихтиролар билан таништиради.

Кино санъатининг яна бир муқим тури – мултипликацион кино. Энг кенг тарқалган шакллари расмли ва қўғирчоқли фильмлардир. Рассом чизган расмлар ёки макетлар, шунингдек,

кўғирчокларни ҳаракатлантирилиб кинотасмага туширилади. Хужжатли кино – бўлган воқеа ва ҳаракатларни кинотасмага туширади. Кино санъатининг комедия, тарихий, драматик ва саргузашт фильмлар каби жанрлари мавжуд.

Ўзбекистонда биринчи фильм 1897 йил “Эски жўва” майдонида кўрсатилган. 1908 йилдан Тошкент, Самарқанд, Қўқон ва бошқа шаҳарларда чет эл фильмлари намойиш этилган. Ўрта Осиёда кўрса-тилган киноленталар, асосан, Америка, Франциянинг Шарқ экзотикаси тасвирланган фильмларидан иборат бўлган.

Ўзбек миллий кино санъати XX асарнинг 20-йилларида вужудга келди. Биринчи ўзбек кинооператори Худойберган Девонов ўзининг илк хужжатли-хроникал фильмларида ўзбек халқининг ҳаётини, урф-одатларини, Хоразм манзараларини акс эттиришга интилган.

Ўзбек кино санъати тарихи 1924 йилда “Бухкино” ташкилотининг тузилиши билан бошланади. Шу йилиёқ москвалик ва ленинградлик кино ходимлари иштирокида “Мусулмон қизи” номли илк ўзбек кинофильми суратга олинди, ўша йилнинг 29 сентябрида экранга чиқарилади. Шунингдек, ўша (1924) йилда “Ўлим минораси” номли кинофильм ҳам рус кино ижодкорлари томонидан суратга олинди. 1925 йил Тошкентда “Шарқ юлдузи” (1936 йилдан “Ўзбекфильм”) кинофабрикасининг ташкил бўлиши ўзбек кино санъати ривожини бошлаб берди.

1925-1926 йилларда “Шарқ юлдузи” кинофабрикаси томонидан суратга олинган “Пахтаорол”, “Бахт қуёши”, “Иккинчи хотин” ва “Равот кашкирлари” номли кинофильмлари майдонга келади. Агар айрим рол ижрочиларини инobatга олмаганда, бу кинофильмларнинг ижодкорлари орасида миллий кадрлар йўқ ҳисоби эди. Тошкент студиясига ҳали кино соҳасида яхши танилмаган рус кино арбобларининг келиши, уларнинг касбий савиясининг пастлиги сабабли ҳақиқий миллий мазмундаги киноларни яратишнинг иложи бўлмаган. Улар яратган фильмлар фақат экзотик ва ташвиқий характерга эга бўлиб, кўпинча ўзбеклар ҳаёти бузиб кўрсатилган, ўзбек аёллари ролини рус актрисалари ўйнагани натижасида қаҳрамоннинг ички дунёси, унинг пси-

хологик кечинмалари очиб берилмаган. “Ўлим минораси” (реж. В.Висковский). “Мусулмон қизи” (реж. Д.Бассалито), “Иккинчи хотин” (реж. М.Доронин) каби фильмлар шулар жумласидандир.

Ўша йилларда асосий эътиборни кино ижодкорлари тўрт девор орасида яшаб келаётган хотин-қизлар мавзусига қаратганлар. Масалан, “Иккинчи хотин” кинофильми сценарийси Лолахон Сайфуллина (Арслонова) билан В.Собберей томонидан ҳамкорлик-да ёзилган. “Ичкари” деб номланган бу кино асарини ўқиган китобхонларнинг Лолахонга бўлган муносабати ўзгармай қолмайди, асарда тасвирланишича, Лоланинг ижтимоий турмушга қизиқиши кундан-кун ортиб борган.

Ҳар бир жамиятнинг илғорлик даражаси аёлларнинг шу жамият ҳаётидаги ўрни билан белгила-нади. Номаълум донишманд томонидан айтилган бу сўзлар XX асарнинг 20-йилларида ижод аҳлининг фикри-зикрини банд эта бошлаган. Шунинг учун ўзбек киноси илк қадамларидан бошлаб диққат-эътиборини айнан мана шу муаммога қаратган. “Мусулмон қизи”дан кейин “Иккинчи хотин” кинофильмининг яратилиши ҳам ижодкор зиёлиларнинг ўзбек хотин-қизлари тақдирида бурилиш яшаш орзуси билан бевосита боғлиқ. “Ичкари” тўпламидаги “Иккинчи хотин” ҳикояси асосида шу номда киносценарий ёзилиб, фильм сурагга олинади.

“Иккинчи хотин” фильми ана шу муҳим ижтимоий-маиший мавзуга бағишланган. Лола Сайфуллина ўзбек ҳаётини, “ичкари”ни яхши билганлиги сабабли бу мавзуни “Мусулмон қизи” фильмига қараганда анча ҳаққоний ва таъсирли ёритишга эришган. Фильмдаги иккинчи хотин – Адолат ролини машҳур рус раққосаси Майя Плисецкаянинг онаси Раиса Мессерер маҳорат билан ижро этган. Кези келганда айтиш жоизки, Москва кинотехникумини тугатган ва “Андозиянинг кўзлари” фильмида эпизодик ролни ижро этган актриса Раиса Мессерер ўшанда Тошкентга икки ойлик қизи билан келган эди.

1925 йилда “Ўзбекдавкино” ташкилоти тузилиб, унинг тасарруфидаги “Шарқ юлдузи” кинофабрикаси Шайхонтохурдаги Эшонқули масжидига, “Қизил Ўзбекистон” кинотеатри эса Кўкалдош масжидига жойлашади.

“Ўзбекфильм” киностудиясининг кекса операторла-ридан бири А.Саидов таниқли киношунос Ханжара Абулқосимованинг илтимоси билан ёзилган хотираларида Кўкалдош масжидидаги киносеансларни куйидагича таърифлайди: “Залда чойхона ишлар, ёлган нон ва турли-туман ширинликлар сотиларди. Томошабинлар учта катта гуруҳга ажралиб ўтиришарди. Театрда бўлганидек, бу ерда ҳам ўзининг ”партер”и, ўзининг “амфитеатри” ва ҳатто “галёрка”си бўлган. “Партер”дагилар ерга ёзилган гилам устида, “амфитеатр”дагилар скамейкаларда, “галёрка”дагилар эса узун оёқли катларда ўтиришган. Сеансга чойхоначи кўмондонлик қилар эди. У хоҳловчиларни нон-чай ва ширинликлар билан таъминлаб бўлгач, механикка ишора қилар ва фильм намойиши бошланарди. Аммо фильмнинг ўрталари яқинлаш-ганда намойиш бирдан тўхтарди. Механик билан келишиб қўйган чойхоначи чойнак-пиёлаларни йиғиб олиб, яна бошқатдан тарқатиб чиқар ва яна механикка ишора қилганидан кейин фильм намойиши давом этарди. Шундай қилиб, ҳар бир сеанс бир неча маротаба бўлинарди. Одатда, фильм мазмунини баён қилиб берувчи таржимонлар ҳаммага овозлари эшитилиши учун аппарат олдига қўйилган махсус баланд ўтиргичларга ўтириб, бор овозлари билан қичқиришарди...”.

Дастлабки ўзбек фильмлари ана шундай ибтидоий шароитда намойиш этилган. Шунга қарамай, томоша-бинлар орасида у ёки бу кинофильмда тасвирланган воқеани тушунувчи, унда олға сурилган гоёни илғаб олувчи кишилар оз бўлмаган. Мазкур фильм томошабинлар ўртасида катта муваффақият қозонди. Бундан илҳомланган Лола Сайфуллина “Соябон арава” кино қиссасини ёзади ва кинорежиссёр О.Фрелих раҳбарлигидаги ижодий гуруҳ суратга олган кино асар 1928 йилнинг 31 январида экранга йўлланма олади. Агар М.Доронин экранлаштирган “Иккинчи хотин” фильмидаги фақат иккинчи даражали ролларни Ў.Мирзабоева, З.Йўлдошбоева, Ш.Маҳзумова сингари ўзбек артистлари ижро этган бўлсалар, бу фильмдаги бош ролларга Рустам Тўрахўжаев, Ойша Туманбоева, Раҳим Пирмуҳамедов, Наби Ғаниев сингари дастлабки ўзбеккино артистлари жалб этилди.

Фильм гарчанд камбағал йигит билан қизнинг муҳаббати тасвири билан бошланган бўлса-да, инқилобий давр воқеалари севги ва муҳаббат мавзусини бошқа ўзганга буриб юборган. Ушбу фильм рус киноматографчиларининг Шарқ ҳақидаги киноасарларидан реалистик лавҳалари ва гоаявийлиги билан қанчалик фарқ қилмасин, “Ўздавкино” томошабоп кинофильмлар яратиш зарурлигини сезиб, Лола Сайфуллинага француз адиби Ф.Дюшеннинг “Ўн тўрт кунлик ой” романи асосида киносценарий ёзишни топширади. Лола Сайфуллина француз офицерининг жазоирлик мохов қизга бўлган муҳаббатини тасвирловчи асар воқеаларини ўтган аср бошларидаги Ўзбекистонга кўчириб, араб қизини Адолат (Ўзбек қизи), мустамлакачи француз офицери-ни Коронин (рус йигити), деб атайти. “Мохов” фильми воқеалари томошабинларда қанчалик қизиқиш уйғотмасин. асар кино танқидчилар назарида “Ўздавкино”га шон-шуҳрат олиб келмаган.

Лола Сайфуллина XX асарнинг 20-йилларда киносценарий жанрида ижод қилиш билангина кифояланиб қолмади. У “Ичкари” фильмидан ташқари, “Қулаётган минора” ва “Лолалар чаман-чаман” деган романлар ҳам ёзган.

Адибанинг “Қулаётган минора” ва “Лолалар чаман-чаман” каби романларини варақласак, жамоалаш-тириш ва ер ислоҳоти давридаги қишлоқ ҳаёти манзаралари, ўзбек хотин-қизларининг шу даврдаги мураккаб ва машаққатли ҳаёти, янги ўзбек зиёлиларининг туғилиш жараёни кўз олдимизда ёркин гавдалана бошлайди. Бу асарлар ўз даврида фақат танқидчилар эътиборини қозонибгина қолмай, машҳур рус ёзувчиси Максим Горькийнинг ҳам назарига тушади.

Паранжисини ташлаган ва озод Шарқнинг киноёзувчиси бўлиб олган Лолахон Сайфуллина, сирасини айтганда, Шарқ қизи эмас эди. У польшалик бўлиб, 1924 йилга қадар Лидия Осиповна Свицкая, деб атаб келинган. У 1924 йили пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) таълимотига мойиллик билдириб, мусулмонликни қабул қилган ва Шарқдаги хотин-қизлар ҳаракатига раҳбарлик қилган. XX асарнинг 20-йилларида ўзбек маданиятига чакмоқдек кириб келган, Чўлпон сингари машҳур шоир ва ёзувчиларни мафтун

кила олган Лолахон Сайфуллина 30-йилларнинг бошларида кутилмаганда ғойиб бўлиб қолади. Унинг иттифоко вафот этгани ҳам, бошқа бирор ўлкага кетиб қолгани ҳам сир бўлиб қолган.

Овозсиз фильмларда берилган мазмун томошабинга кўпроқ Европа мутахассислари нуктаи назарини ифодалади, чунки миллий анъаналарни билишдан йироқ муаллифларнинг асарлари шу руҳда яратилган эди. XX асрнинг 20-йилларида яратилган “Соябон арава” (О.Фрелих), “Равот қашкирлари” (К.Гертел), “Макрли чангал” (В.Козлов), “Чодира” (М.Авербах) каби фильмлар шулар жумласидан.

Овозли кинонинг юзага келиши ўзбек кино санъатининг ҳам бадиий қийматини оширди. Биринчи ўзбек овозли фильми “Қасам” (1937. режисёр А.Усолсев-Граф)да миллий актёрлик маданияти, ўзбек ҳаёти ва психологияси муфассал акс этди, ижтимоий қарама-қаршиликлар асосига қурилган драматургия намоён бўлди. Чунки барча бош ролларни ўзбек актёрлари ўйнаган эди. Лекин асар овозсиз кино бўлганлиги, шунингдек, эски кино маданияти қолдигидан холи бўла олмагани сабабли ҳам ўтмиш ва бугунги кун ўртасида аросатда бўлиб қолди. Шу сабабли, улар ўша даврда яратилган Грузия, Озарбайжон фильмлари каби энг яхши киноасарлари даражасига кўтарила олмади.

Ўзбек киносининг мубошири бўлган “Насриддин Бухорода” (1943, реж. Я.Протазанов) фильми халқ мавзусининг ҳақиқий имкониятларини очиб берди, тасвирий воситалар қаторини қандай чиройли ва ифодали қуриш мумкинлигини кўрсатди, юқори даражадаги ижро услубини ўргатди. “Тоҳир ва Зухра” (1945, реж. Н.Ғаниев) фильми халқ эртаклари асосида яратиладиган фильмлар чегарасини “бузиб” ўтган ҳолда тарихий фильмлар яратишга асос солди, миллий руҳдаги ифодали ўйин имкониятларининг нақадар кенглигини ҳис этишга имкон берди. Кейинроқ яратилган “Алишер Навоий” (1947, реж. К.Ёрматов) фильмининг яратилишига “Тоҳир ва Зухра” киноси муҳим пойдевор бўлиб хизмат қилди. Шунингдек, “Бой ила хизматчи”, “Қутлуг қон” (1953, 1957, реж. Л.Файзиев), “Шоҳи сўзана” (1954, А.Бекназаров) каби бадиий асарлар экранлаштирилди.

Ўзбек киноси ёшларда замон талабларига янгича қараш шаклланаётган ижодий майдонга айлана борди, ёшлар эски қолип ва тахминлардан узоқлашдилар, дунёга шоирона назар ташлаш имкониятлари намоён бўлди. Шу билан бирга, ҳаёт фақат севиш, хурсандчилик қилиш, қаҳвахоналарда рақсга тушиш, чиройли кийинишдан иборат деб билган шахарлик йигит ва қизлар учун тарбиявий аҳамиятга эга бўлган фильмлар ҳам ўзбек экран санъатига янги бир саҳифа бўлиб кириб келди. Бу, айниқса, режиссёр Э.Эшмухамедов ижодидаги “Нафосат” (1966), “Севишганлар” (1969) ва бошқа фильмларда яққол кўзга ташланди. “Мафтунингман” (1958, Й.Аъзамов), “Маҳаллада дув-дув гап”, “Сен етим эмассан”, “Қалбингда қуёш”, “Тошкент – нон шахри” (1960, 1962, 1966, 1967, реж. Ш.Аббосов), “Синчалак”, “Улуғбек юлдузи”, “Наташахоним” (1961, 1965, 1966, реж. Л.Файзиев), “Ўтган кунлар” (1969, реж. Й.Аъзамов) ва бошқа фильмлар шулар жумласидан.

Миллий кино санъати ижодкорларининг ташкилий ва ижодий ишлари, тўпланган тажрибаларнинг янгича кўз билан кўриб чиқилиши, экран санъатига талабчанликнинг оширилиши натижаси ўлароқ тарихий-инкилобий фильмлар (“Қора консулнинг ҳалокати”, реж. К.Ёрматов; “Еттинчи ўқ”, А.Ҳамроев ва бошқалар) билан бир қаторда замонавий мавзуда ҳам бир қанча фильмлар ишланди: “Шиддат” (реж. У.Назаров), “Ёз ёмгири” (А.Қобулов), “Фалокат оёқ остида” (З.Собитов), “Севги фожиаси” (Ш.Аббосов), “Аланга-ли сўқмоқлар” (Й.Аъзамов), “Сени кутамиз, йигит” (Р.Ботиров), “Аччиқ данак”, “Ўзганинг бахти” (Қ.Камолова), “Инсон қушлар ортидан боради” (А.Ҳамроев, Деҳли халқаро кинофестивалида “Кумуш товус” мукофотини олган, 1976), “Чинор остидаги дуэл” (М.Абзалов) ва бошқалар. Шунингдек, буюк алломалар ҳаёти ҳақида сўзловчи “Нодирабегим” (реж. К.Ёрматов), “Абу Райҳон Бериуний”, “Оловли йўллар” (Ш.Аббосов) ҳамда “Зулматни тарк этиб...” (Й.Аъзамов), “Шум бола” (Д.Салимов) каби фильм-ларни кўрсатиш мумкин.

Ўзбек киноси изланишларни кенгайтиришга, жамиятда содир бўлаётган ижтимоий жараёнларни янада чуқур ва ёрқин ифо-

даловчи киноленталар яратишга интилди. Экран сон ва сифат жиҳатдан яна бир поғона кўтарилди, жанрлар эса шакл ва мазмун жиҳатдан кучайди, уларнинг хилма-хиллиги ошди, қолипга тушиб қолган одатий мазмунлардан қочиш сезилди.

“Алибобо ва қирқ қароқчи” (реж. Л.Файзиев, У.Меҳра), “Мана ўша йигит қайтиб келди” (Р.Ботиров), “Олтин жунли кўй териси”, “Уйғониш” (Л.Файзиев), “Бўйсунмас” (А.Қобулов), “Қиёмат қарз” (У.Назаров), “Даҳонинг ёшлиги”, “Қарахтлик” (Э.Эшмуҳамедов), “Парол “Регина” меҳмонхонаси” (Й.Аъзамов), “Армон”, “Суюнчи”, “Келинлар кўзғолони”, “Майсаранинг иши” (М.Абзалов), “Орзулар оғушида” (Ф.Зайнутдинов) каби фильмлар эстетик сифатини устунлиги ва янги-янги шакллари билан ажралиб туради.

Кейинги ўн йилликда миллий Кино санъати ривожланишида кескин бурилиш даври бўлди. Қизиқарли фильмлар яратган М.Абзалов, З.Мусоқов, Ю.Собитов каби режисёрларнинг фильмлари замон муаммолари, ёшлар ҳаётининг энг оғрик жабҳаларига қаратилди, услублар хилма-хиллиги таъминланди. “Аждодлар овози” (Ф.Шермуҳамедов), “Кетма” (Ж.Ишоқов, Р.Саъдуллаев), “Тонгга қадар” (Ю.Азимов), “Севги қурбонлари” (А.Исмоилов) каби фильмлар эътиборга моликдир.

1996 йил миллий кино санъати учун янги, муҳим сана нуқтаси бўлди. Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 12 июл 247-қарорига асосан, “Ўзбекино” давлат акционерлик компанияси ташкил бўлди. Фармон ўзбек кино санъатида янги изланишлар, замон билан ҳамнафас бўлиш вазифаларига ундади, томошабинларни жалб қила билиш йўлларини топишга, ўз-ўзини пул билан таъминлаш, янги техник жиҳозлар билан қуролланишга мажбур этди. Фармон натижаси ўлароқ, “Кенжа қиз” (Р.Кубаева), “Атроф оппоқ қор билан қопланган” (Қ.Камолова), “Юлдузимни бер, осмон” (Ф.Давлетшин), “Буюк соҳибқирон” (И.Эргашев, Б.Содиқов), “Отамдан қолган далалар” (Ш.Аббосов), “Марғиёна” (Ҳ.Файзиев), “Ўтган кунлар” (М.Абзалов, Ҳ.Файзиев), “Пиёда” (Р.Маликов), “Яратганга шукур” (З.Мусоқов), “Севги” (И.Эргашев), “Ёлғиз ёдгорим” (С.Назармуҳамедов), “Тилсимоӣ – ғаройиб кизалоқ” (М.Боймуҳамедов) каби янгича талқиндаги

фильмлар юзага келди.

Ҳозирги кунда кино санъатининг ижтимоий нуфузи сезиларли даражада ошди, мавзу доираси кенгайди, маҳаллий ёзувчилар асарларининг кўпайиши кўзга ташланади. Фолклор, тарихий, замонавий ва фалсафий мавзулар қайта ишлаб чиқилди. “Аёллар салтанати” (Ю.Розиқов), “Чаёнгул” (С.Назармухамедов), “Паримомо” (М.Ражабов), “Она” (З.Мусоқов) кабилар кейинги йилларнинг энг яхши фильмлари қаторидан жой олган.

Бадий кинони жаҳонга танитган, ўзбек кино санъатининг асосчиси Наби Ғаниев, халқ артисти Комил Ёрматовлар ижоди ўзбек киноси тарихининг ёрқин саҳифалари бўлиб қолди. Шунингдек, Й.Аъзамов, Ш.Аббосов, Л.Файзиев, З.Собитов, Р.Ботиров, А.Ҳамроев, А.Қобулов, Қ.Камолова, З.Мусоқов, И.Эргашев, Ҳ.Файзиев каби режисёрлар ва Ҳ.Файзиев, А.Панн, М.Краснянский, А.Мукаррамов, М.Пенсон, Д.Фатхуллин, А.Исмоилов, Л.Травицкий, Д.Абдуллаев сингари операторларнинг миллий кино санъатининг камол топиши ва жаҳон кино санъати қаторидан ўрин олишида хизматлари беқиёсдир.

Ў.Алихўжаев, Ш.Эргашев, Р.Саъдуллаев, М.Ражабов, Т.Шокирова, Р.Адашев, Д.Қамбарова, Б.Зокиров, Д.Эгамбердиева каби артистлар энг яхши кино актёрлардир.

Бугунги кунда Ўзбекистонда “Ўзбекфильм”дан ташқари “Ватан”, “Имон”, “Инсон”, “Ёғду”, “Достонфильм”, “Самарқандфильм”, “Шод”, “Юлдуз” сингари киностудиялар ишлаб турибди (2002).

Ўзбек хужжатли киноси, асосан, XX асрнинг 30-йиллардан бошланган. Ф.Назаров, Н.Ғасилов, В.Тимковский, К.Аликаев, М.Ковнат, Н.Ғаниев, Й.Аъзамов кабилар хужжатли кинонинг дастлабки йилларида кўтаринки рух билан ишладилар ва маълум муваффақиятларга эришдилар. “Ишлаб чиқаришда жисмоний тарбия” (реж. Й.Аъзамов), “Ажойиб иш” (реж. Н.Ғаниев), М.Қаюмов суратга олган “Ўзбек пахтакорларининг ғалабаси”, “Ўзбек халқининг байрами” (Ш.Зоҳидов, О.Турсунов билан ҳамкорликда), “Катта Фарғона канали”, “Кучли оқим” фильмлари юқори баҳоланди. Айниқса, “Тошкент тўқимачилар комбинати”

(1938) фильми Нью-Йоркда ўтказилган жаҳон кўргазмасида олтин медалга сазовор бўлди.

Уруш йиллари “Фронтдаги дўстларга” (реж. К.Ёрматов), “Фронтга совға” (С.Муҳамедов, Й.Аъзамов), “Беш республика концерти” (А.Спешнев, З.Собитов) каби бадиий-хужжатли фильмлар экранга чиқарилди.

Урушдан кейин хужжатли кино ижодкорлари ғайрат ва шижоат билан олдинга янги қадам ташлаш билан ўз ижодини бошладилар. “Тўрт дарвозали шаҳар”, “Ўзбекистонимизга келинг”, “Инсониятнинг беш кўли”, “Фарҳод чироқлари” (реж. М.Қаюмов), “Совет Ўзбекистони” (К.Ёрматов) сингари кино йилномаларнинг ёрқин ва ҳаётий кино тасмалари яратилди.

Кейинги йилларда яратилган хужжатли фильмларда Ўзбекистонда қурилаётган завод ва фабрикалар, ГЭСлар, кўрик ерларнинг ўзлаштирилиши, фан ва санъат фидойилари ҳаёти ва ижоди, санъат ютуқлари, йирик халқаро мусобақалар ўз аксини топди: “Баҳордан баҳоргача”, “13 қалдирғоч”, “Зилзила” (М.Қаюмов), “Ўқитувчи” (Н.Атауллаева), “Ўзбекистон газии ва кимёси” (Н.Раҳимбоев), “Мовий олов кишилари” (Р.Григорьев), “Йўлда ва она юртда”, “Ашуров воқеаси”, “Очиқ айтганда”, “Изланиш давом этмоқда” (реж. Т.Нодиров) ва бошқа фильмлар шулар жумласидандир.

Малик Қаюмовнинг кўп йиллик ижоди ўзбек хужжатли киноси тарихида алоҳида бир саҳифа бўлиб қолади. У билан ёнма-ён ижод қилган Ш.Зоҳиров, Т.Нодиров, А.Саидов, О.Турсунов, Н.Атауллаева, П.Расулов, М.Арабов, А.Ёкубов, Н.Раҳимбоевларнинг ҳам хужжатли кино санъати равнақида хизматлари катта.

Сўнгги йилларда ўзбек хужжатли киноси ўзини анча ўнглаб олди. мавзулари доираси кенгайди. ҳаёт билан ҳамнафас фильмлар яратилди. Катта авлод ўрнини янги ёш режисёр, оператор, сценарийчи ва бошқа мутахассислар эгаллади. “Шароф Рашидов”, “Абдулла Қодирий”, “Кўрик” (Даврон Салимов), “Ислом Каримов. ХХI аср бўсағасида” (Ш.Қурбонбоев). “Ўзбекистон баҳори” (Ш.Қурбонбоев, Э.Ҳачатуров), “Ўзбекистон олти-

ни” (Н.Маҳмудов), “Нон” (Г.Шермухамедов), “Жаҳонга йўл” (Ш.Маҳмудов), “Ўзбекистон куруллой кучлари”, “Фитрат” (Г.Шодмонов) ва бошқалар кейинги йиллардаги энг яхши фильмлардир. Замонавий ҳужжатли кино санъати ривожда Даврон Салимов, Б.Музаффаров, Ш.Маҳмудов, Ш.Қурбонбоев қабиларнинг ўрни алоҳида.

Мултипликацион кино санъатининг ривожланиши Ўзбекистонда ХХ асрнинг 60-йилларига тўғри келади. Республикада биринчи кўғирчоқ фильм ижодкори Ю.Петров бўлди. “бхб квадратида” номли биринчи фильмни (Дамир Салимов билан ҳамкорликда) яратди. Кейинчалик яратилган “Сеҳрли сандиқ” (Дамир Салимов), “Раҳим ва кўнғиз” (Қ.Камолова), “Қишки эртақ” (З.Ройзман), “Шаҳар қурбақалари” (А.Акбархўжаев), “Сеҳрли самовар” (М.Маҳмудов), “Олма ҳақида эртақ” (Н.Тўлахўжаев) каби мултфильмларда турли мавзулар ёритилди.

Сўнги ўн йилликда турли жанрларда яратилган мултипликацион фильмлар кейинги давр ривожини таъминлади. “Баҳром ва Дилором”, “Қозик” (реж. М.Маҳмудов), “Янги кўхна эртақ” (С.Муродхўжаева), “Даладаги чечаклар” (Н.Тўлахўжаев), “Янчар қуён” (Д.Власов), “Янги шохча ва баҳор ёмгири ҳақида” (С.Силка) ва бошқа фильмлар шулар жумласидандир.

“Ўзбекфильм”да кўп йиллардан буён жаҳоннинг энг яхши фильмларини ўзбек тилига таржима қилиб, ўзбек томошабинига етказувчи дубляж гуруҳи хизмат қилиб келмоқда. Бу соҳанинг асосчилари ва фаол иштирокчиларидан бўлган Қ.Мирмухамедов, М.Ғаниев, С.Саидов, Б.Ҳайдаров, С.Искандаров, Ж.Обидов, В.Кутюков, А.Шараповларни кўрсатиш мумкин.

Ўзбек киночилик санъатида ўзига хос мактаб яратилганлигини алоҳида таъкидлаш ўринлидир. “Шахсан мен, – дейди Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов, – ҳар сафар “Тоҳир ва Зухра”, “Ўткан кунлар”, “Сен етим эмассан”, “Маҳаллада дув-дув гап” каби мумтоз фильмларимизни кўрганда бу ҳақиқатга ишонч ҳосил қиламан. Мана шундай том маънодаги миллий асарлар нафақат халқимиз маънавиятини юксалтиришга,

балки унинг гўзал кадриятларини бутун дунёга танитишга ҳам катта ҳисса қўшиб келмоқда”⁵⁵.

Бугунги кунда киноларимизнинг бир хиллиги, унинг бугунги кун талабларига жавоб бермаслиги, гоёвий савияси анчайин саёз эканлиги тўғрисида фикр билдириш мумкин. Шу билан бирга, кино санъатимиз жуда тез ривожланаяпти, лекин фильмлар фақатгина даромад олиш манбаси сифатида ишланадиган бўлса, уларнинг савияси “қашшоқ”лигича тураверади. Киноларнинг савиясини кўтариш учун ҳар бир ролни бир неча ойлаб машқ қилиш, берилган ролни актёр тўғри ижро қилиш учун бор кучини, билимини сарфлаши, сабрли бўлиши, иродасини бақувват бўлишлигига ҳаракат қилиши керак. Агар актёр ўзидаги кучқувватни, ақл-идрокни, тафаккурни, уриб турган юрагингизни ҳис қилишни билмаса, ўйнаётган ролида сохталик кўриниб қолади. Бу эса шаклланиб бораётган ёш авлоднинг эстетик тарбиясига жиддий таъсир кўрсатади.

Шундай бўлса-да, кейинги йилларда Ўзбекистонда “Ўзбекфильм”дан ташқари “Ватан”, “Имон”, “Инсон”, “Ёғду”, “Шод”, “Юлдуз” “Достонфильм”, “Самарқандфильм” сингари киностудияларда халқ, миллат дардига малҳам берувчи, уларнинг маънавий кадриятларини, ахлоқий маданиятини бутун дунёга танитадиган юксак бадий маҳорат билан қатор фильмлар яратилмоқда. Айниқса, мустақиллик йилларида яратилган “Сардор-1”, “Сардор-2”, “Сардор-3” ва “Остона” каби фильмлар баркамол авлод тарбиясида, жумладан, ватанпарвар, мард, жасур бўлиб шаклланишларида катта аҳамият касб этмоқда. “Лекин шуни ҳам холисона айтиш керакки, ёшларнинг тарбиясига чуқур таъсир кўрсатадиган замонавий қаҳрамон образи кино экранларимизда ҳали яратилгани йўқ. Сурагга олинаётган аксарият фильмларда киночиларимизнинг бугунги куннинг ҳақиқий манзараси, унинг ўткир муаммоларини чуқур ҳис эта олмаслиги, оддий одамлар ҳаётидан узоқлашиб қолгани сезилиб туради”⁵⁶. Бундай саёз фильмларнинг яратилиши эса бевосита ёшларнинг

55 Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008. Б- 145.

56 Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008. Б-146.

маънавий дунёқарашини сийқаланишига ҳамда уларнинг эстетик тафаккур маданиятини издан чиқишига, айниқса, енгил-елпи, “Ўлдим-куйдим” асосида яратилаётган фильмлар ёшларни ҳаётга нисбатан бефарқ бўлишларига олиб келади.

Ўзбек кино санъати йиллар давомида бутун қардош мамлакатларга, чет элларга ўзининг фильмлари, ижодкорлари билан танилиб келган. Ҳозирги кунда ҳам бу тамойил давом этаяпти. Лекин гуруч курмаксиз бўлмаганидек, ўша сифатли маҳсулотлар ичида минг афсуски, яроқсизлари талайгина.

Шуниси яна ачинарликки, бугунги кунда телевидение орқали намойиш қилинаётган корейс миллий сериаллари ўзбек ёшларининг ўз тарихини эмас, балки корейс тарихини мукамал билишлари учун асосий омил бўлмоқда. Бу билан биз чет эл фильмлари намойиш этилмасин демоқчи эмасмиз, аксинча, миллатимиз, халқимизнинг бой тарихини ёрқин ифодалаб берувчи, уларнинг ватанпарвар, инсоний фазилатларга эга бўлган, меҳмондўст, шунингдек, кўҳна қадриятларга бой миллат эканлигини кўрсатувчи кинофильмлар яратилиши ва экран юзини кўриши кераклигини таъкидламоқчимиз. Тўғри, ўз даврида ўзбек киносининг буюк даргалари бўлган Наби Ғаниев ҳамда Комил Ёрматовлар томонидан тарихий фильмлар яратилишига асос солинган бўлса-да, яратилган фильмларда ўша давр руҳи таъсир этиб турган. Шунингдек, бугунги кунда яратилаётган замонавий фильмларда ўзбек адабий тилига умуман эътибор қаратилмаётганлиги ачинарли ҳол. Бу эса яна ўн-ўн беш йиллардан кейин ягона ўзбек адабий тилининг йўқ бўлиб кетишига сабаб бўлиши мумкин.

Шу билан бирга, ватанпарварлик руҳи билан сугорилган замонавий кинофильмларнинг яратилишига ҳам алоҳида эътиборни қаратиш зарур деб ўйлаймиз. Яъни ёшларнинг ижтимоий фаоллигини оширадиган, мамлакат равнақи учун керак бўлса, жонини ҳам аямайдиган замонавий қаҳрамон образини яратиш зарур. Бунинг учун сценарий ёзадиган ёзувчилар, кино драматурглар, кино режиссёрларимиз чуқур мулоҳазали, фалсафий жиҳатдан пухта, фикрлашга чорлайдиган сценарийларни яратиб, уларни истеъдодли режиссёрларга тақдим қилишлари зарур. Режиссёрлар эса

Ўз вақтида фильмларнинг савиясини ошириш, унинг обрўсини сақлаши учун дуч келганни (қўшиқчи ёки бошқа соҳа эгаларини) фильмларга таклиф қилишни тўхтатиш масалаласига жиддий эътибор қаратишлари лозим. Шунингдек, бу соҳани “Кел, биз ҳам бир роль ўйнаб қўяйлик” дейдиган тадбиркорлар, сохта артистлар қўлига бериб қўймасликлари керак. Ваҳоланки, бундай ҳолатлар бугунги кунда давом этмоқда. Мазкур ҳолатларнинг пайдо бўлиш сабабларини ўрганиш ҳамда тўпланиб қолган муаммолар ечимини топиш, уларни бартараф этиш бугунги куннинг долзарб вази-фасидир.

“Бунинг сабаблари ҳақида кўп гапириш мумкин, лекин асо-сий сабаблардан бири шундаки, кино санъати соҳасида кадрлар тайёрлайдиган олий ўқув юртлари илгари Ўзбекистонда умуман мавжуд эмас эди. Собиқ Марказдаги кино институтларида таълим олган оз сонли ўзбек режиссёрлари ва кино драматурглари эса, афсуски, миллий рух, миллий заминда бегона бўлган мутахасис-лар бўлиб етишар эди. Ва ана шундай ҳолатнинг салбий асорати ва таъсири аксарият кино ижодкорларимиз фаолиятида ҳозирга қадар сақланиб келмоқда”⁵⁷.

Ушбу фикрлардан кўринадики, бугунги кунда ўзбек кино санъати даргалари ёшларни ижтимоий фаол-лигини оширишга қаратилган, уларнинг ахлоқий тафаккур маданиятини шакллантиришга ёрдам берадиган фильмлар яратиш устида профессио-нал даражада мудом изланишлар олиб боришлари, профессио-нал кино санъати билан “тижорат” кино санъати ўртасидаги “яқинликни” узоклаштиришлари, сара фильмлар асосида соҳалар тизимининг бошланишига муносиб ҳиссаларини қўшишлари ва шу аснода чинакам бадиий етук кино асарлари яратишлари зарур деб ўйлаймиз.

57 Ислоҳ Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008. Б- 146.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Кино санъати тарихи ҳақида тушунча беринг.
2. Кино санъати даргалари ҳақида маълумот беринг.
3. Кино санъати турлари неча хил бўлади?
4. Профессионал кино билан тижорат кино ўртасидаги фарқларни тушунтириб беринг.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Петровский Н. Очерки Кокандского ханства. Вестник Европы. 1875. Кн. X. С.714.
2. Остроумов Н.П. Сартти. Этнографические материалы. –Т.: 3 т.1908, стр. 73; М.Алибеков, указанная статья, Еженедельник Ферганской области., т. П. вмп. 1903 г. С.87-97.
3. Троицкая А.Л. Из истории народного театра и цирка Узбекистане. “Советская этнография”. 1948. № 3. С.80.
4. А.Қодирий. Мехробдан чаён. –Т.: Ўзбекистон давлат бадий адабиёти нашриёти. 1959. Б-141, Б- 139-143, Б- 146-147.
5. Абдурахмон Джами. Трактат о музыке (форс тилида, А.Н.Болдировни кириш сўзи ва русча таржимаси билан), –Т.: Изд-во АН Уз ССР. 1960. С.30
6. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит-турк. –Т.: 1960. 1 т. Б-357.
7. Қодиров М.Х. Ўзбек халқ оғзаки драмаси. –Т.: Ўз.ССР нашриёти. 1963. Б- 33-38
8. Саидов М. Ўзбек дostonчилигида бадий маҳорат. –Т.: Фан. 1969.
9. Ҳоди Зариф. Фозил шоир – машҳур дostonчи / Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 3-китоб: Фозил шоир. –Т.: Фан. 1973. Б- 5-29.
10. Юнус Ражабий. Мусиқа меросимизга бир назар. –Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1978. Б- 9
11. Раззоқов Ҳ., Мирзаев Т., Собиров О., Имомов К. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Ўқув қўлланма. –Т.: Ўқитувчи. 1980. Б-274
12. Ўзбек мусиқа тарихи. Тузувчи М.Соломонова. –Т.: Ўқитувчи. 1981. Б- 14, Б- 61
13. Қодиров М.Х. Ўзбек халқ томоша санъати. –Т.: Ўз.ССР нашриёти. 1981. Б- 68
14. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари / Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 7-китоб. –Т.: Фан. 1981.
15. Рўзимбоев С. Хоразм дostonлари. –Т.: Фан.1985.

16. Юсуфжон қизикнинг Зокир эшон хақидаги хотиралари. Жалил Қодиров томонидан ёзиб олинган. ЎЗММСИ фонди. Инп. –Т.: 1990.

17. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. –Т.: Ўқитувчи. 1990. Б- 227-268.

18. Наманган халқ оғзаки бадий ижоди намуналари /Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: Т.Ғозибоев, А.Собиров. – Наманган. 1993.

19. Хамидов Х. Ўзбек анъанавий кўшиқчилик маданияти тарихи. –Т.: Ўқитувчи. 1996. Б- 101.

20. Авдеева Л. Ўзбек миллий рақс тарихидан. –Т.: Чўлпон нашриёти. 2001. Б- 42.

21. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: Давлат илмий нашриёти. 2002. 3-том. Б- 200.

22. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: Давлат илмий нашриёти. 2002. 4-том. Б- 373.

23. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –Т.: Давлат илмий нашриёти. 2003. 6 том. Б- 147.

24. Каримова Р. Ўзбек рақслари. –Т.: Чўлпон нашриёти. 2003. Б- 4-5-6.

25. Маннопов С. Ўзбек халқ мусиқа маданияти. – Т.: Янги аср авлоди. 2004. Б- 26.

26. Матёкубов О. Мақомат. –Т.: Мусиқа нашриёти. 2004. Б-100.

27. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –Т.: Давлат илмий нашриёти. 2005. 9-том. Б- 278.

28. Каримова Р., Сайфуллаева Д.И. Ўзбек аёллар якка рақси. –Т.: Чўлпон номидаги нашриёт-мабаа ижодий уйи. 2007. Б- 23.

29. Ислон Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008. Б- 32, Б-140-141, Б-143, Б-145-146.

30. Саидов Муҳаммаднодир. Маърифат фидойиси. –Т.: MUMTOZ SO'Z, 2009. Б- 5-91.

31. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли лугати. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2010. Б- 503.

32. Маннопов С.М. Навобахш оҳанглар. –Т.: IJOD-PRESS. 2018. Б- 28.

Журналлар:

1. Билим ўчоғи. Журнал. № 2-3. 1923 йил. Б- 62-63
2. Саид Аҳмад. Илоҳий неъмат. “Тафаккур” журнали. 1994. № 1-сон. Б- 35.
3. Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Б-73.

Газеталар:

1. Қамбаров А.А. Ҳамдамхожи – халқ севган санъаткор. Ўзбекистон овози. (Газета). 1994 йил 17-март. № 61-62 (21.666)
2. Фарғона ҳақиқати. № 39 (22901), 17-май 2014 йил.

Эслама ва ёзиб олинган материаллар:

1. “Китоби Дада Куркут” – туркий халқларнинг XII-XV асрларда яратилган қаҳрамонлик қўшиқлари тўплами.

2. Филология фанлари доктори, профессор Х.Х.Зариповнинг маълумотига кўра, Таласнинг фамилияси Нормухаммедов, шеърят бобида қалам тебратган, 1939-1941 йилларда фольклорга қизиқиб, халқ ижодий намуналарини ёзишга киришган. У А.Л.Троицкаяга мазкур ишларни ёзишда ҳам кўмаклашади. Талас Нормухаммедов II Жаҳон урушида ҳалок бўлган.

3. М.Х.Қодиров раҳбарлик қилган экспедицияларда мусиқа-шунос олим М.Ш.Ахмедов, лаборантлардан Х.Содиқова билан Х.Акбарова, оператор ва фотограф И.Т.Гавриленко, овоз операторлари А.М.Леонтович, С.Алибеков ва К.П.Одичлар қатнашган.

4. Халқ театри ва цирки М.Х.Қодиров томонидан текширилди, ўрганилди, ёзиб олинди, унинг раҳбарлигида мазкур санъат асарлари кинога олинди, суратга туширилди, магнит лентасига ёзилди.

5. Ҳамдам ҳожи ҳақидаги хотира 1973 йилда ёзилган бўлиб, Шаҳрихон ўлкани ўрганиш музейида сақланади.

ҚАЙДЛАР УЧУН

МУНДАРИЖА

Мукаддима	3
1-мавзу: Тасвирий санъат тарихи, назарияси ва уларнинг турлари	9
2-мавзу: Ўзбек халқ томоша санъати	32
3-мавзу: Ўзбек мусиқа санъати тарихи	58
4-мавзу: Ўзбек халқ театри санъа тарихи	78
5-мавзу: Анъанавий ижрочилик санъати тарихи	90
6-мавзу: Мақам санъати тарихи ва унинг асослари	98
7-мавзу: Ўзбек рақс санъати тарихи	108
8-мавзу: Ўзбек фольклор санъати тарихи	123
9-мавзу: Достончилик санъати тарихи	135
10-мавзу: Кино санъати тарихи	156
Фойдаланилган адабиётлар:	173

Услубий нашр

**Абдумугал ҚАМБАРОВ,
Султонбек МАННОПОВ,
Мавлуда НАЖМЕТДИНОВА**

ЎЗБЕК САНЪАТИ ТАРИХИ

(Ўқув-услубий қўлланма)

Директор:

Назиржон Ҳошимов

Муҳаррир:

Ҳаётжон Бойбобоев

Тех.муҳаррир:

Элдоржон Раҳимов

Саҳифаовчи:

Муҳаммаджон Ҳошимов

Теришга берилди: 25.02.2021. Босишга рухсат

этилди: 29.03.2021. Бичими: 60x84^{1/16}

Нашриёт босма тобоғи: 11,25.

Шартли босма тобоғи: 11,5

Times New Roman гарнитураси.

Адади: 100 дона.

Буюртма №: 81

«Farg'ona kitob olami» МЧЖ «Фаргона» нашриёти.
150100. Фаргона шаҳри, Каштанзор кўчаси, 7-А уй.

«Print Line Group» ХК босмахонасида
чоп этилди. 100097, Тошкент ш.,
Бунёдкор шоҳкўчаси, 44-уй.

Қамбаров Абдумутал Ахаджонович

1959 йилда Марғилон шаҳрида тавваллуд топган. 1980 йилда Фарғона давлат педагогика институтининг тарих-педагогика факультетини битирган. 1980 йилдан 1998 йилгача ўқитувчи, катта ўқитувчи, 1999 йилдан 2016 йилгача факультет декан ўринбосари, кафедра мудири лавозимларида ишлади. Ҳозирги кунда фалсафа кафедраси доценти лавозимида ишлаб келмоқда.

2006 йилда номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган. 100 га яқин илмий ва илмий-оммабоп мақолалар, 10 дан ортиқ ўқув, ўқув-услубий қўлланмалар муаллифи. 2018 йилдан Турон Фанлар академиясининг фахрий академиги.

Султонбек Маннопов

1948 йилда Қува туманида таваллуд топган. 1974 йилда Фарғона педагогика институти мусиқа-педагогика факультетини тамомлади. 1974-1977 йилларда мазкур даргоҳда ўқитувчи, 1978 йилдан вилоят театрида дирижёр, директор ва яккагон хонанда бўлиб ишлади. 20 га яқин илмий, ўқув-услубий, оммабоп рисоалари ва 100 га яқин илмий мақолалари чоп этилган.

1999 йилда "Ўзбекистон Республикаси халқ артисти" фахрий унвонига сазовор бўлган. 2001 йилдан ФарДУ профессори, 2004 йилдан маданият кафедраси мудири лавозимларида фаолият олиб борди. 2013 йилдан Турон Фанлар академиясининг академиги. Ҳозирги кунда

муסיқий таълим кафедраси мудири лавозимида фаолият олиб бормоқда.

Нажметдинова Мавлуда Мамасодиқовна

1963 йилда Фарғона шаҳрида таваллуд топган. 1984 йилда Фарғона давлат педагогика институти мусиқа-педагогика факультетини битирган.

2004 йилдан 2009 йилгача гуманитар факультети маънавий-ахлоқий ишлар бўйича декан ўринбосари лавозимида ишлади. Ҳозирги кунда санъатшунослик факультети хотин-қизлар кенгаши раиси ҳамда "Муסיқий таълим" кафедраси катта ўқитувчиси лавозимида ишлаб келмоқда. 50 дан ортиқ илмий мақола ва 6 та ўқув-услубий кўрсатмалар муаллифидир.